

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Sonja M. Janićić

**SUBJEKAT NEOLIBERALNOG DOBA:
PSIHODINAMIKA I PSIHOPATOLOGIJA**

doktorska disertacija

Beograd, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Sonja M. Janićić

**THE SUBJECT OF THE NEOLIBERAL ERA:
PSYCHODYNAMICS AND
PSYCHOPATHOLOGY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

Mentor:

dr Petar Jevremović, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Gordana Vulević, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Biljana Stanković, vanredni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Časlav Koprivica, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Datum odbrane: _____

Zahvalnica

Najveću zahvalnost dugujem svom mentoru, profesoru Jevremoviću, koji mi je omogućio da istražim, savladam i promišljeno preoblikujem znanja za koja sam, posebno tokom izrade disertacije, uvidela da nose potencijal za radikalni razvoj psihološke i psihoanalitičke teorije i prakse. Zahvalna sam i profesorki Vulević, koja me, zajedno sa profesorom, podsticala na intelektualnu smelost i istrajnost.

Zahvaljujem se profesorki Stanković i profesoru Koprivici na spremnosti da moj rad podvrgnu pažljivoj i plodnoj kritici.

Posebnu zahvalnost dugujem profesoru Močniku na razgovorima tokom konferencije *ISTP 2024*.

Hvala mom ocu, Aleksi i prijateljima na strpljenju i podršci tokom ovog procesa.

Rad posvećujem svojoj majci, Veri.

SUBJEKAT NEOLIBERALNOG DOBA: PSIHODINAMIKA I PSIHOPATOLOGIJA

Sažetak

Ovaj rad nastoji da bolje razume odnos između neoliberalne ideologije i *neoliberalnog subjekta*, prevashodno njegove psihodinamike i psihopatologije. Polazeći od psihoanalitičke teorije Žaka Lakana, psihologije selfa Hajnca Kohuta i Altiserovog razumevanja ideologije, kritički analizira odnos *ideološkog objekta* i narcističke konfiguracije neoliberalnog subjekta. Osnovni cilj rada je određenje bazične strukture i funkcije ideološkog objekta neoliberalizma, te strukture i psihodinamike subjekta koji nastaje u interakciji sa njim. Za potrebe ove analize, izdvojene su tri relevantne dimenzije neoliberalizma: karijerizam, hiperindividualizam i neoimperijalizam. U prvom centralnom poglavlju izložena je fantazmatska dimenzija ideološkog objekta karijerizma, tj. *karijernog imperativa*. Zaključujemo da karijerni imperativ funkcioniše analogno Lakanovom *objektu malo a*, kao i Kohutovom nebrigujućem *selfobjektu*, istovremeno prikazujući bitne osobenosti – pre svega mogućnost stabilne narcističke integracije subjekta, uprkos predominaciji fantazmatskih, iracionalnih sadržaja. Self koji nastaje pod pritiscima ovog (predominantno) narcističkog objekta pokazuje ekscesivni, ali funkcionalni upliv primitivnog narcizma u konfiguraciju samodoživljavanja. Drugo poglavlje istražuje osobenosti diskursa ideološkog aktualiteta na primeru dve predložene forme ideološkog objekta: *modela subjekta za kog se pretpostavlja da zna* i *neoimperijalnog ideala*. Ukazujemo da je diskurzivitet ideološkog objekta pervertiran, podupirući već pretpostavljenu hegemoniju narcizma. Na kraju, predlažemo funkciju *vertikalne integracije*, koja predstavlja pokušaj uvezivanja i eksplanacije istraženih fenomena. Teorijski uvidi predočeni u ovom radu, između ostalog, pružaju plodnu perspektivu razumevanja dominantne psihopatologije današnjice.

Ključne reči: neoliberalizam, ideološki objekat, subvertirani subjekat, grupni procesi, narcizam, self, karijerizam, individualizam, neoimperijalizam

Naučna oblast: Društveno-humanističke nauke

Uža naučna oblast: Psihologija

THE SUBJECT OF THE NEOLIBERAL ERA: PSYCHODYNAMICS AND PSYCHOPATHOLOGY

Abstract

This dissertation aims to better understand the relationship between neoliberal ideology and the *neoliberal subject*, focusing on its psychodynamics and psychopathology. Relying on the psychoanalytic theory of Jacques Lacan, Heinz Kohut's psychology of the self, and Althusser's conceptualization of ideology, it critically analyzes the link between the *ideological object* and the narcissistic configuration of the neoliberal subject. The main goal is to define the basic structure and function of the ideological object in neoliberalism as well as the structure and psychodynamics of the subject shaped through interaction with it. Three key dimensions of neoliberalism are selected: careerism, hyper-individualism, and neoimperialism. The first central chapter explores the phantasmatic dimension of the ideological object of careerism – the *career imperative*. The career imperative operates analogously to Lacan's *objet petit a* and Kohut's non-empathic *selfobject*, although it displays essential specificities, allowing stable narcissistic integration of the subject despite the predominance of irrational content. The self formed under pressure of this (predominantly) narcissistic object shows excessive but functional presence of primitive narcissism. The second chapter examines the discourses of ideological actuality through two forms of the ideological object: *the model of the subject supposed to know* and *the neoimperial ideal*. The discursivity of the ideological object is perverted, reinforcing the hegemony of narcissism. The dissertation proposes the function of *vertical integration* to explain the studied phenomena. The theoretical insights provided in this work offer a fruitful perspective for understanding the dominant psychopathology of our time.

Keywords: neoliberalism, ideological object, subverted subject, group processes, narcissism, self, careerism, individualism, neoimperialism

Scientific field: Social Sciences and Humanities

Scientific subfield: Psychology

Sadržaj

I. Uvodno poglavlje	1
Polazne pretpostavke.....	1
Subvertirani subjekat.....	2
Ideologija, ideološki objekat, neoliberalizam.....	4
Ideološki objekat.....	6
Neoliberalizam i „višak narcizma“	10
II. Karijerni imperativ i karijerni subjekat	14
Doba preduzetništva.....	15
Organizaciona sila svakodnevice.....	16
Istorija preduzetničkog mentaliteta	18
Kultura rada i narcizam.....	21
Unutra-spolja subjekta psihoanalize.....	22
Mehanizmi promene lokusa.....	24
Kultura rada i dinamika otuđenja	25
Zaključno: prikriivenost otuđenja i manipulativnosti.....	31
Karijerni imperativ kao ideološki objekat.....	33
(Dez)integrativna funkcija objekta u psihoanalizi.....	33
Inverzija brigujuće funkcije karijernog imperativa	36
Karijerni self/Karijerno Ja.....	39
Lakanova Z shema.....	39
Karijerna shema.....	42
Karijerni imperativ: odnos imaginarnog i simboličkog.....	43
Hegemonija slike karijernog imperativa i njeni problemi	47
Dalja artikulacija strukturalne patologije	50
Narcizam i karijerizam	52
Nastavljači Lakanove misli	52
Psihologija selfa.....	54
Kohut i Lakan	55
Razvoj i patologija selfa	56
Karijerni imperativ i neadekvatan selfobjekat.....	59

Destrukcija na relaciji karijerni subjekat – karijerni (ideološki) objekat	61
Zaključak tri teorijske pozicije	65
Istoričnost karijernog selfa	67
Dimenzionalnost fenomena	68
Karijerni self: aberacija ili efekat formiranja?.....	71
Karijerni self kao tipičan self subjekta današnjice	73
Normalizacija patologije i patologizacija normalnosti	75
Zaključna reč – paradoks <i>neoliberalnog Ja</i>	78
III. Pervertirani diskurzivitet ideološkog objekta i paradiskurzivni subjekat	80
Uvod	80
Neoliberalni diskursi i kriza simboličkog.....	81
Aktualni kontekst istraživanja	83
Različita razumevanja “krize”	85
Lakan i (ne)stabilnost diskurzivne realnosti	86
Dve forme iracionalnosti neoliberalnog simboličkog sistema	90
Fragmentacija i apsolutizacija diskursa, hiperindividualizam i odgovarajući ideološki objekat	94
Model subjekta za koga se pretpostavlja da zna	95
Fragmentacija diskursa	98
Patološki efekti fragmentacije simboličkog registra	102
Ucelovljujući potencijali kolektivnih fantazama	103
Pseudostabilni subjekat u situaciji (diskurzivne) krize.....	107
Inverzija diskurzivne realnosti	114
Kulturna hegemonija Zapada.....	115
Neoimperijalni (kulturni) ideal	117
Subjekat i neoimperijalni ideal: kulturna kolonizacija	120
Kolonizovani (invertirani) subjekat.....	121
Struktura i dinamika patologije u okviru inverzije diskurzivne realnosti	126
Inverzija i savremeni kontekst.....	128
Zaključak: o patologiji subjekta pervertirane realnosti	131
Registar realnog.....	133
Mesto realnog u diskurzivitetu neoliberalizma	134
Tenzija između fantazma i realnog.....	137

IV. Diskusija i zaključak	143
Ni objekat malo a, ni selfobjekat – već ideološki objekat	144
Funkcija međuzone simboličkog i narcističkog	147
Kriza Edipa	152
Vertikalna homeostaza tobože samodovoljnog subjekta.....	153
Funkcija vertikalne integracije	155
Subjekt koji usvaja funkciju vertikalne integracije.....	160
Nova patologija ili nova normalnost?.....	161
Doprinosi rada i zaključna reč.....	163
Literatura	165

I. Uvodno poglavlje

Polazne pretpostavke

Ovaj rad nastoji da razume uticaje aktualne ideološke realnosti na psihodinamiku i psihopatologiju, pre svega grupa. U tim naporima oslanjamo se na interpretativne potencijale psihoanalize, ponajviše na teoriju Žaka Lakana¹. Ovakvo teorijsko utemeljenje određuje naše razumevanje *subjekta*² – način na koji nastaje, njegovu bazičnu konfigurisanost, te ulogu društvenih pritisaka u njegovom formiranju. Osobenost ovog teksta je što pažnju usmerava na sadašnji istorijski trenutak – izdvajajući i izučavajući delovanje specifičnih dimenzija društvene realnosti na sferu subjektivnosti čoveka. Stoga, izvorni pojmovni aparat *Lakanove psihoanalize* pokazuje izvesna ograničenja u pogledu svojih interpretativnih potencijala. Drugim rečima, teorijski aparat na koji se u najvećoj meri oslanjamo, u susretu sa fenomenima koji mu (usled svoje *aktualnosti*) u izvesnoj meri izmiču, zahteva određene modifikacije. Rad pre svega pretenduje da pruži „istorijski specifičan“ doprinos psihoanalitičkoj doktrini. Naime, bolje razumevanje odnosa između ideologije, tj. neoliberalnog *ideološkog objekta*³ i subjekta, te efekata *ideološkog objekta* na strukturu, funkcionisanje i psihopatologiju⁴ subjekta, pruža potencijalno produktivan kontekst

¹ Žak Lakan (1901-1981) je bio istaknuti, u svoje vreme kontroverzni francuski psihoanalitičar. Poznat je, između ostalog, po svojoj reinterpretaciji Frojdove teorije, koja je (u velikoj meri) utemeljena na lingvistici i filozofiji popularnoj za vreme njegovog stvaranja (između ostalog, to su dela De Sosira, Levi Strosa, Hegela, te Hajdegera). Način na koji razume subjekta, a posebno značaj *drugog (Drugog)* i *društvenih fenomena* za nastanak (i opstanak) subjektivnosti čoveka, pokazaće se relevantnim za temu ovog rada. Oslanjajući se u značajnoj meri na klajnijansku teoriju, Lakan nam, na sebi svojstven način, približava psihotičnu dimenziju subjektivnosti. Osim toga, on prepoznaje i elaborira nama važnu spregu između individualne psihopatologije i društvenih pojava. U radu će biti temeljnije prikazani koncepti relevantni za osnovna pitanja disertacije. Šira, plodna analiza Lakanove misli može se pronaći u knjizi *Lakan i psihoanaliza* (Jevremović, 2000).

² Termin subjekat, danas, ima dva lica: *gramatičko (subjekat)* i ono *filozofsko (subjekt)*. U ovom radu intencionalno biramo odrednicu „subjekat“. To činimo u nameri potcrtavanja karakterističnosti Lakanovog (jezički bitno profilisanog, subvertiranog) subjekta. Kretaćemo se, dakle, u zoni međusobnog preklapanja i (svakako) razdvajanja diskursa (uobičajeno shvaćene) *gramatike* i *filozofskog diskursa*. Svesna refleksija pronalazi svoj ogledalni odraz u fenomenu nesvesnog. Nesvesno je, pak, upozotava Lakan, upravo *strukturisano kao jezik*. Višak inskripcije (*a*) može se razumeti i *kao naglasak na dodatku, na višku*. Taj je *višak*, odnosno *dodatak*, tvrdi Lakan, neminovno *sapripadan svakom* (pa i onom paranoidnom, ideološkom) *znanju*. Upravo takvo znanje, kako ćemo videti u radu, između ostalog, bitno određuje proces formiranja neoliberalnog subjekta.

³ Pojam *ideološkog objekta*, koji smo mi predložili, uvodimo na narednim stranama.

⁴ U psihoanalizi vlada (*uslovno rečeno*) dimenzionalno razumevanje normalnosti i patologije. Posredi je kontinuum. Na jednom polu kontinuumu bismo mogli da smestimo *normalno – neurotično* funkcionisanje pojedinca, dok bi

razumevanja visoke prevalentnosti različitih formi primitivnih organizacija ličnosti u današnjem, posebno Zapadnom svetu. Međutim, korisno je naglasiti da polazimo od pretpostavke da ponuđena kritička refleksija o ideološki uobličanim fenomenima subjektivnosti ne rezultuje nužno uvidima primenljivim samo na sadašnji istorijski trenutak. Naprotiv, ostavljamo mogućnost da pojedine ideje nastale na temelju analize nama pripadajuće ideološke realnosti (neoliberalizma) mogu u nekoj meri važiti i za *šire razumevanu ideologiju*.

Subvertirani subjekat

Kada govorimo o *subjektu* koji predstavlja jedan od osnovnih predmeta naše analize, naslanjamo se na Lakanovo, doista specifično razumevanje pojma. Za našu temu verovatno i najrelevantnija odrednica *subjekta*, jeste njegova (u lakanovskoj psihoanalizi pretpostavljena) *subvertiranost*. Preciznije, za nas su važne formativne dimenzije koje vode njegovoj *subvertiranosti*. Najjednostavnije rečeno, u ovim teorijskim okvirima, subjekat se razume kao *uvek podložan destabilizaciji*. Ova *vulnerabilnost strukture* subjektivnosti posledična je specifičnoj *konfigurisanosti*, te načinu na koji se subjekat *konstituiše*. Na ovom mestu ćemo samo u osnovnim crtama izložiti proces formiranja *subvertiranog* subjekta. Podrobnije razumevanje različitih

suprotan pol zauzelo *psihotično* funkcionisanje. Poslednjih decenija govorimo i o *graničnom* nivou funkcionisanja, koji bi zauzimao središnji deo zamišljene dimenzije. Psihičke strukture sa kojima se susrećemo situiramo bliže ili dalje od te (uslovno rečeno) normalnosti. Da li ćemo strukturu okarakterisati najpre kao neurotičnu, graničnu ili psihotičnu, zavisiće (uglavnom) od dominantnih mehanizama koji se upošljavaju, kao i od strukture *selfa*. Kod zrelijih struktura, na delu će biti pretežno neurotični mehanizmi odbrane, dok će kod primitivnijih mentalnih organizacija, kao i kod psihoze, korišćenje psihotičnih (primitivnih) mehanizama odbrane biti ekscesivnije. Način na koji je subjekat uvezan, rigidnost njegove strukture, (ne)integrisanost selfa, slabosti (ili snage) ega, mogu dodatno ukazati na to koliko je subjekat naše procene stabilan, tj. „mentalno zdrav“.

Dimenzionalnost shvatanja patologije, važno je naglasiti, ne podrazumeva brisanje granica između normalnosti i ludila. Psihoanaliza neminovno *razlikuje* normalne i patološke entitete. Postoji jasna distinkcija između, recimo, psihoze i neuroze. Kontinuum se uviđa u razmatranju etiologije, razvoja i psihodinamike. I normalan subjekat će, recimo, u drugoj meri i drugačijim okolnostima, koristiti psihotične mehanizme. Drugim rečima, postoji kontinuum između *normalnosti i psihotičizma*, ne normalnih i psihotičnih subjekata.

Zaključićemo, dakle, da, oslanjajući se na psihoanalitičko, *razvojno* viđenje cele stvari, o samoj normalnosti (patologiji) govorimo samo uslovno, jer jedno biva nužno *kontaminirano* drugim.

Temeljniju definiciju pomenutih zrelih i pritivnih mehanizama odbrane, kao i selfa, čitalac može pronaći u Laplanche i Pontalis (1973).

Neophodno je spomenuti i društvenu ravan određenja *normalnog i patološkog*. Sama ideja upliva *društva u ludilo* nije nova. O tome se mnogo pisalo (npr. Foucault, 2006 [1961]; Rose, 2018; Szasz, 1961). Rad će, kako naslov i implicira, pratiti i ovu ravan određenja iracionalnosti/normalnosti.

dimenzija subjektivnosti, i njihove veze sa *ideološkim objektom*⁵, sledi u osnovnim poglavljima ovog rada.

Važno je imati na umu sledeće: ustrojstvo (i dinamika formiranja) *subjekta u nastajanju* rezultat je procesa višestrukih poistovećenja u čijoj je osnovi *otuđenje* (Lacan, 2006f [1949]). Prvobitno, za našu temu ključno, otuđenje, uslovljeno je, između ostalog, *neurološkim stanjem* u kom se dete rađa. Naime, dete, usled nedovršenog procesa mijelinizacije, dolazi na svet u stanju senzo-motornog haosa, bez kapaciteta da koordiniše svoju motoriku i integriše mnoštvo (unutrašnjih i spoljašnjih) senzornih informacija. Neurološki *nezreli* neonatus nalazi se u stanju narastajuće tenzije, bez kapaciteta da je reguliše, pacifikuje i (shodno tome) podnese – što implicira narastajuću *strepnju od gubitka integriteta sopstvenog bića*. To je za *subjekta u nastajanju*, neupitno, *nepodnošljivo* stanje. Srećom, ovaj kaos ubrzo biva *fantazmatski* prevaziđen u kontaktu sa koordinisanim, kompetentim drugim – (Lacan će reći) *objektom malo a*. Poistovećenjem, odnosno narcističkom identifikacijom sa *slikom*, tj. *imagom* celovitog drugog, subjekat u nastajanju (*fiktivno*) prevladava inicijalne strepnje od komadanja sopstvenog bića. Posledično opisanoj narcističkoj identifikaciji, u samoj srži zadobijenog (narcističkog) Ja (*moi*) nalazi se *imago* drugog. Narcističko Ja se formira *otuđenjem* od telesnosti. Opisanom ogledalnom stadijumu sledi stupanje u simbolički poredak, inicirano intervencijom *Imena Oca* – tj. usvajanjem jezika. Kao efekat subjektivnog stupanja u simbolički poredak, nastaje diskurzivno Ja (*je*). Geneza diskurzivnog Ja podrazumeva *ponovno otuđenje* od prethodno formiranog narcističkog Ja.

Lacan o procesu formiranja subjekta govori na njemu osoben način, uzimajući u obzir tada aktualna i relevantna zapažanja iz oblasti neurologije, etologije, ali i šire – antropologije, lingvistike, te, kako smo i nagovestili, filozofije. Subjektat se, govori nam Lacan, ne razvija linearno, u kontinuitetu, na temelju neke transcendentale, „unapred date“ *esencije* subjektivnosti (Jevremović, 2000). Naprotiv, on se formira višestrukim otuđenjem. Konfigurira se u *skokovitom* procesu koji podrazumeva dva *potpuno različita* modaliteta stabilizacije i pacifikacije inicijalne rasutosti. *Drugi* ima esencijalnu ulogu na tom putu. Sa jedne strane, u pitanju je *imago drugog*. Sa druge strane, u pitanju je *Drugi* kao reprezent simboličkog poretka. Bilo da govorimo o

⁵ Pojam „ideološki objekat“ formulišemo u nameri temeljnije formalizacije interakcije između subjekta i ideološkog konteksta. Iako ovaj pojam ima potencijal da se teorijski veže za *šire shvaćenu ideologiju*, mi ga u ovom radu predominantno vezujemo za neoliberalizam, tj. razmatramo različite forme *ideološkog objekta* u kontekstu neoliberalizma. Na narednim stranicama pružamo okvirnu definiciju *ideološkog objekta*, dok se naše razumevanje pojma usložnjava tokom rada.

narcističkom, ili simboličkom identitetu, vidimo da su u Lakanovoj teoriji imaginarni sadržaji i simboličke strukture *spoljašnjeg sveta* temelj na kom se formira subjekat. Imajući u vidu ovakvu polaznu tezu, naša ideja o krucijalnoj ulozi ideološkog sveta u procesu subjektovog nastanka – dobija na značaju.

Uzmemo li u obzir izloženo, primetićemo subjektovu strukturalnu (već naznačenu) vulnerabilnost, koja je *posledična načinu na koji se konstituiše, ali i inicijalnom stanju (koje prethodi konstituisanju subjekta)*. U zaleđu „stabilne“ egzistencije *uvek* perseverira strepnja od dekompenzacije – tj. *fragmentacije* koja vodi stanju sličnom inicijalnoj *fragmentiranosti*. Ova strepnja podupire, sa jedne strane, težnju ka fantazmatskim preobražajima u imaginarnom registru, tj. osetljivost na (uceljujuće) efekte fantazmatskih sadržaja. Sa druge strane, stabilnost bića „garantuje“ identifikacija sa mestom u simboličkom poretku, tj. jezik, mreža odnosa, simbolička regulativa. Sržna nestabilnost subjekta, odnosno njegova konstitucionalna „zavisnost“ od struktura spoljnog sveta u značajnoj meri kompromituje njegovu suverenost.

Ovakvo viđenje subjekta predstavlja bitno polazište za dalje razumevanje *odnosa* subjekta i ideologije. Spomenuli smo da (svaki, pa i neoliberalni) ideološki realitet ima svoju manje ili više jasno ekspliciranu *simboličku regulativu*. Ona tvori diskurzivno Ja (*je*) našeg neoliberalnog subjekta⁶. Osim toga, subjektu su neophodne i *imaginarne tvorevine* društvenog sveta. Različite forme narcističkog ogledanja determinišu psihodinamiku i funkcionisanje subjekta današnjice – na način koji izmiče njegovoj svesnoj refleksiji. Gde je mesto ideologije u svemu tome?

Ideologija, ideološki objekat, neoliberalizam

Geneza pojma *ideologija*⁷ vodi nas do istorijske tačke koja se prikladno naslanja na naše razumevanje (psihanalitičkog) subjekta. Naime, za nas je posebno korisna perspektiva francuskog filozofa, strukturaliste dvadesetog veka – *Luja Altisera*.

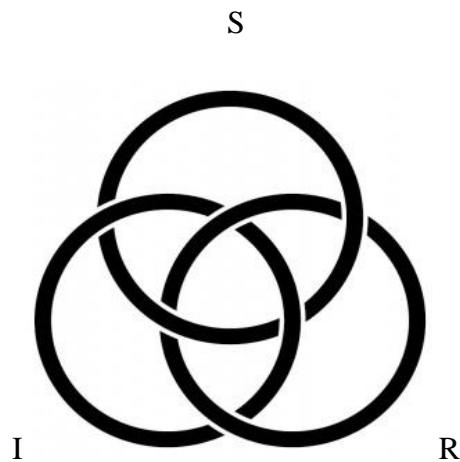
⁶ U tekstu pojam „neoliberalni subjekat“ koristimo kao tehnički termin kojim označavamo formu subjektiviteta tipičnu za neoliberalni ideološki kontekst. Kroz analizu izloženu u dva glavna poglavlja nastojimo da izdvojimo njegove karakterističnosti – naročito one koje nastaju pod pritiscima *ideološkog objekta*.

⁷ Primarno, De Trasiijevo značenje reči ideologija (kao nauka o idejama), više gotovo i da nema veze sa današnjim. Razumevanje ideologije je kod mnogih savremenih teoretičara značajno određeno (neo)marksističkim shvatanjima iz *prethodnog veka* – među kojima svakako postoje bitne razlike. Sa druge strane, neki autori smatraju da živimo u post-ideološkom dobu (npr. Fukuyama, 1992), implicirajući na neki način suvišnost daljeg razvoja teorije ideologije.

Altiserova teza je na prvi pogled jednostavna. On tvrdi da ideologija predstavlja *imaginaran odnos* između individua i njihovih realnih egzistencijalnih uslova, te da ona *interpelira*⁸ individue u (svoje) subjekte (Altiser, 2009 [1970]). Ideologija se obraća individuama, dok se individue (kroz interpelaciju) *prepoznaju* kao *subjekti* kojima je obraćanje adresirano. Drugim rečima, individue (samo)prepoznavanjem u ideologiji *postaju njeni subjekti*. U ovakvom razumevanju ideologije (*uopšte*), prepoznaju se uticaji Lakana, Hegela, a sasvim moguće i Dirckema (Močnik, 2003, str. 6). Ono što je nama posebno relevantno, jeste Altiserovo specifično razumevanje ideologije kao *društvene stvari* – koja ima svoju (možemo tako reći) „autonomnu“ egzistenciju. Udaljavajući se od svojih prethodnika, koji su o ideologiji govorili na nivou *ideja* ili epifenomena društvene realnosti, Altiser, posebno analizom mehanizama delovanja ideologije, tj. analizom rada državnih *ideoloških aparata*, naglašava njeno *zasebno*, (između ostalog i) materijalno postojanje.

Altiser nam govori da *ideologija nema spoljašnjost, dok u isto vreme nije ništa drugo nego spoljašnjost* (Altiser, 2009 [1970], str. 71). On pravi značajan iskorak iz dotadašnje teorije obraćajući pažnju na ideološke *prakse*. Približivši ideju o „spoljašnjoj egzistenciji“ ideologije našem pojmovnom aparatu, možemo reći: ideologija putem svojih institucija, praksi i rituala implicira svoje „postojanje“, ali i svoju nemonolitnu strukturu. Ona postoji posredstvom diskursa, slike, te kroz sasvim konkretnu, praktičnu, telesnu aktivnost. Ideologija ne obuhvata samo *ideje*, njena egzistencija je mnogo *multimodalnija*. Zauzimajući perspektivu lakanovske psihoanalize, možemo pretpostaviti da i ideologija ima svoj *boromejski čvor*.

⁸ Pojam interpelacije Altiser nikada nije do kraja pojasnio. Produktivna analiza i dalja teorijska artikulacija mehanizma interpelacije može se pronaći u radovima Rastka Močnika (npr. Močnik, 2003).

Slika 1

Boromejski čvor

U pitanju je, kako vidimo, radikalniji prikaz dometa uticaja onoga što nazivamo ideologijom. Onda kada samu ideologiju posmatramo kao puki „mentalni“ *efekat* egzistencijalne realnosti, ona u svojoj suštini ostaje impotentna, bez mogućnosti da ostvari značajan uticaj na subjekta. Međutim, kada ideologiju izmestimo iz domena unutrašnjeg, u domen (uslovno rečeno) spoljašnjeg, ona zadobija *svoj* manevarski prostor za ostvarivanje uticaja na subjekta.

Ideološki objekat

U ovom radu se neposredno oslanjamo na izloženo tumačenje ideologije. Pored toga želimo da ideologiju, kao fenomen grupe, približimo *logici* psihoanalitičke paradigme. Stoga, formulišemo novi pojam – *ideološki objekat*. Pojam ideološkog objekta se temelji, sa jedne strane, na izloženom

razumevanju ideološke realnosti, a sa druge strane, evidentno, na psihoanalitičkom shvatanju primarnog objekta⁹.

Polazimo, dakle, od *primarnog objekta*. *Primarni objekat* je psihoanalitički konstrukt koji upućuje na onu formu objekta koja stupa u odnos sa *najrudimentarnijom formom subjektiviteta*. Autori ga na različite načine definišu, pre svega na temelju svoje konceptualizacije *inicijalnog stanja (subjektivnosti)*, koja dalje podrazumeva specifičan *oblik i delovanje* primarnog objekta. Nama će u radu biti najbliže shvatanje Lakana i Kohuta¹⁰ koji, svako na svoj način, u prvi plan stavljaju *funkciju* primarnog objekta. Dakle, oni objekat određuju ne svojom pojavnošću, materijalnošću, strukturom i sadržajima, već onim što *čini* za subjekta (u nastajanju) sa kojim stupa u odnos.

Šta on to čini? On mu, najkraće rečeno, omogućava da može da bude – a da se ne fragmentiše. On pacifikuje (opisanu) početnu *rasutost*. Pomaže mu da prepozna i obradi sirove, nementalizovane sadržaje. Zatim da ih simbolički strukturise. On ima *stabilizujuću* funkciju za subjekta u nastajanju (Jevremović, 2007; Jevremović, 2014). Funkciju koja biva *internalizovana* u odnosu sa objektom.

Funkcija integracije subjekta u psihoanalizi je ponajviše razmatrana u kontekstu odnosa deteta i brigujućih figura, *ali i* uticaja šire shvaćenih društvenih sistema (npr. Winnicott, 1964). Mi ćemo ovu funkciju *uvezati* u ideološku realnost – i predložiti još jednu formu *objekta* koja subjektu, doduše na jedan veoma specifičan način, omogućava da stabilno postoji – da odoleva pritiscima neizvesnosti; sam sebe drži na okupu; da sebe prepoznaje na osoben način. Dakle, dok psihoanaliza tradicionalno razmatra kako brigujuće figure podupiru (ili osujećuju) razvoj subjektovog samodoživljavanja, mi ćemo, formulišući *novi pojam* na temelju psihoanalitičkog nasleđa (Lakana

⁹ Laplanš i Pontis definišu objekat u psihoanalizi na tri različita načina. Pojam se može odnositi na objekat *zadovoljenja nagona*, objekat *ljubavi* (ili *mržnje*), a može imati i treće, šire značenje - ono što se prikazuje kao konstantno, sa trajnim osobinama, prepoznatljivim za sve subjekte koji ga posmatraju (Laplanche & Pontis, 1973). Treće razumevanje može biti shvaćeno kao polazna, ali *neprecizna* definicija našeg, *ideološkog objekta*. Kako ćemo videti, za nas je njegoova *funkcija* centralna odrednica.

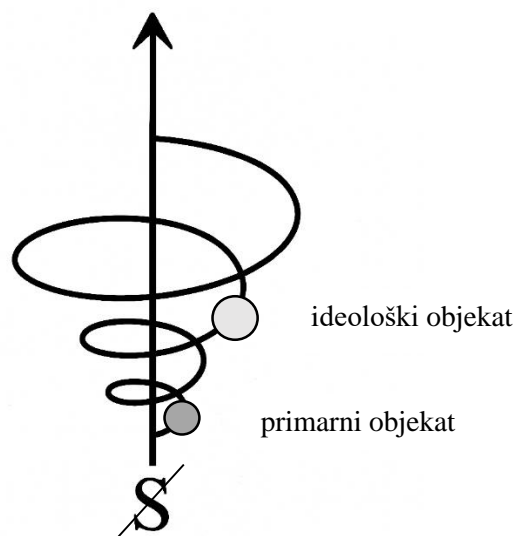
¹⁰ Važno je naglasiti da se funkcija (Lakanovog) *objekta malo a* i (Kohutovog) *selfobjekta* značajno razlikuju. Možemo (sasvim uopšteno) reći da oba objekta *na sebi svojstven način* stabilizuju subjekta. *Selfobjekat* svojim empatijskim delovanjem (i optimalnom frustracijom) okuplja i konfigurise početni „arhipelag“ subjektivnosti. Subjekat vremenom pounutruje ovu funkciju, zadobijajući kapacitet da sam sebe drži na okupu, čak i u situaciji neizvesnosti. Sa druge strane, *objekat malo a* jeste imago drugog. Ovaj imago (kako ćemo i videti detaljnije u tekstu) subjekta stabilizuje *otuđenjem*. Sudbina ovakve integracije je radikalno drugačija od sudbine koju implicira delovanje selfobjekta. Stabilizacija u slici je fiktivna, fragilna, nabijena destrukcijom. Ipak, „funkcija imaga“ opstaje u osnovi subjektivnosti.

i Kohuta), istražiti kako *ideološki objekat* to čini, te koje su posledice njegovog delovanja. Pri tom ćemo se usmeriti na delovanje *različitih formi ideološkog objekta* neoliberalizma.

Naznačena je sržna odrednica ovog pojma: **ideološki objekat** je konstelacija koja ima *funkciju stabilizacije i konfigurisanja* samoosećanja i samodoživljavanja subjekta u grupi. Uobličavajući narcističku dimenziju subjektivnosti, on deluje i na subjektovu kogniciju, te njegove (simbolički profilisane, pounutrene) zahteve i zabrane.

Dejstvo ovog objekta na subjekta možemo predstaviti i prostorno. Zamislimo spiralnu figuru i *subjekta u nastajanju* koji se nalazi u njenom centru (*slika 1*). *Subjekat u nastajanju* je predstavljen oznakom *S*. Locirana u temelju spiralne konstrukcije, [oznaka *S*] predstavlja njegov početni položaj, *po rođenju*. Prepostavimo, dalje, mogućnost kretanja u dva pravca: (1) po kružnicama spirale, gde su smešteni *objekti* (2) i po strelici, od dna, ka vrhu spirale, kuda se *subjekat u nastajanju* kreće tokom svog *razvoja*. U prvoj, najužoj „kružnici“ spiralne figure, lociraćemo *primarne objekte*, koji ostvaruju krucijalni, formativni uticaj na njega u najranijim fazama života. Početna rasutost biva integrisana delovanjem primarnog objekta. Rudimentarna subjektivnost biva transformisana, razvojno usložnjena. Kako se penjemo, zalazimo u naredni prsten spirale, i na njega već možemo smestiti mnogovrsne forme *ideološkog objekta*. Ovde razmišljamo o daljim fazama razvoja – o stupanju subjekta u kompleksnije mreže socijalnih odnosa, te o njegovoj integraciji u različite društvene institucije. *Ideološki objekat* ostvaruje *neposredniji* uticaj na subjekta u ovim, kasnijim fazama razvoja. On u sve većoj meri determiniše grupne procese – kako normativnost tako i idealitet institucija i grupa. U stadijumu najveće tobožnje decentracije pojedinca od institucionalnih pritisaka, po završetku obrazovnog procesa i stupanjem na tržište rada, tj. u ranom odraslom dobu kog karakteriše *zahtev za autonomijom* u Zapadnom društvu – uticaj različitih formi ideološkog objekta postaje *najvidljiviji*.

No, važno je imati na umu – manja vidljivost uticaja ne implicira odsustvo pritisaka. Ukoliko pratimo formu spirale, primećujemo da *ideološki objekat* nužno ostvaruje uticaj i na *primarne objekte*. Tako uviđamo da je *subjekat u nastajanju* izložen njegovom uticaju u svakoj, pa i u najranijoj fazi života – ali najpre indirektno, preko njegovog dejstva na brigujuće figure (*primarne objekte*).

Slika 2

Put subjektovog formiranja: uticaj primarnog i ideološkog objekata

Bazičnu konfigurisanost *ideološkog objekta* predlažemo oslanjajući se na izložene Lakanove ideje i pretpostavku o njegovoj *boromejskoj* strukturi – u pitanju je fantazmatsko-simbolička konfiguracija uobličena relevantnim dimenzijama ideološkog aktualiteta. Zadatak ovog rada biće da pojasni o *kakvim* se fantazmatskim i simboličkim sadržajima radi, *kako* se oni konfiguriraju, *koje* ideološke dimenzije ih određuju, te *kako* opstaju celoviti. Osim toga, možda i najvažnije pitanje ovog rada jeste – kakvi su efekti interakcije subjekta sa tako razumevanim *ideološkim objektom* neoliberalizma? Kako on utiče na psihodinamiku i psihopatologiju subjekta aktualiteta? Dopunimo gorenavedeno određenje *ideološkog objekta*:

Ideološki objekat je *konstelacija* specifičnih, aktualnom ideologijom određenih, međusobno usklađenih fantazmatskih i simboličkih sadržaja, koja ima *funkciju* stabilizacije i

konfigurisanja samoosećanja i samodoživljavanja subjekta unutar grupe. Konfigurirajući narcističku dimenziju subjektivnosti, ideološki objekat istovremeno uobličava subjektivno *samorazumevanje*, *kogniciju*, kao i njegove *želje i zabrane*.

Ovo određenje uzimamo kao polaznu tačku naše analize.

Neoliberalizam i „višak narcizma“

Neoliberalizam je doista širok, krovni pojam koji upućuje na određenu političko-ekonomsku teoriju i praksu. Iako se u svom užem značenju vezuje za poznu varijaciju kapitalističkog *ekonomskog* uređenja, većina autora koja se kritički bavi ovom temom naglašava da neoliberalizam podrazumeva mnogo više od ekonomske doktrine – on predstavlja politički „pojekat“ koji pretenduje da uobličiti sve sfere društvenog života subjekta (npr. Brown, 2015; Foucault, 2008; Harvey, 2007). Drugim rečima, autori se u najvećoj meri osvrću na upliv karakteristične „tržišne logike“ u *sve sfere društvenog života čoveka*. Ne možemo poreći – deregulacija tržišta, tj. umanjeње državnog intervencionizma u domenu ekonomskih procesa, potenciranje značaja individualnog preduzetništva za zdravo „slobodno“ tržište, privatizacija socijalnih sistema, neupitno oblikuju kako grupne, tako i individualne psihološke procese u okvirima Zapadnog društva (i šire). Međutim, važno je naglasiti, u ovom radu pažnja *neće* biti prevashodno usmerena na ekonomske dimenzije neoliberalizma. Zanimaće nas nešto što možemo nazvati *viškom narcizma*¹¹ neoliberalizma.

Iako se ova odrednica, kako ćemo i primetiti u radu, ne može u potpunosti apstrahovati od ekonomske realnosti, pokušaćemo da dokažemo da zaslužuje *zasebno razmatranje*. Drugim rečima, polazimo od pretpostavke da je *višak narcizma* u osnovi ovog (doista) tržišno orijentisanog

¹¹ Kada govorimo o narcizmu, u najvećoj meri se oslanjamo na Lakanovo shvatanje narcističke dimenzije subjektivnosti. Osim toga i Kohutovo razumevanje narcizma (najpre u kontekstu narcističke organizacije ličnosti) ima svoju bitnu ulogu u tekstu. Lakan govori da je narcizam neminovna karakteristika čovekove subjektivnosti koja počiva na primarnim narcističkim identifikacijama karakterističnim za stadijum ogledala. I kod Kohuta možemo naslutiti nešto analognu – s obzirom da arhaične, tj. narcističke dimenzije subjektivnosti nikada ne bivaju do kraja integrisane. U kontekstu patologije, Kohut o narcizmu govori kao o specifičnoj nozološkoj kategoriji, tj. govori o *narcističkim poremećajima*. Lakan sa druge strane pretpostavlja da su svi psihički poremećaji u svojoj osnovi narcistički. Dakle, nije reč o prisustvu ili odsustvu narcizma, već o različitim „pozicijama“ koje subjekat može zauzeti u odnosu na narcizam, tj. registar imaginarnog. I neurotično i psihotično su na sebi svojstven način narcistički jer se u njihovoj osnovi nalazi odnos između poretka imaginarnog i simboličkog. Psihozu vidi kao „pad u imaginarno“, tj. izgubljenost subjekta u svetu ranih neintegrisanih (narcističkih) poistovećivanja, dok se kod neuroze javlja nedovoljno distanciranje u odnosu na poredak narcizma (Vulević, 2021).

društvenog „projekta“. Pretpostavljamo da ga on čini *funkcionalnim i efektivnim*. Pojam *viška narcizma* će, kao i pojam *ideološkog objekta*, dobiti svoje puno značenje do kraja rada. Ipak, korisno je ovde ocrtati obrise ovog pojma.

Višak narcizma je sintagma koja u sebi sabira neoliberalizmu karakteristične pritiske koji subjekta, na mnogovrsne načine, podstiču da teži nečemu što je *van dometa njegove aktualne psihološke i društvene egzistencije*, ubeđujući ga da je nametnuti cilj neosporivo *dostižan i od značajne vrednosti*. Imajući u vidu psihoanalitičku perspektivu, možemo reći da neoliberalizam kontinuirano nastoji da fantazmatski izmesti subjekta u zonu *tobože bolje egzistencije, obećavajući mu više od onoga što on aktualno jeste/ima* – što je, sasvim ukratko, srž ideje o *višku narcizma*. Nadovezujući se na to, pretpostavljamo da je *višak narcizma* bitna odrednica različitih formi *ideološkog objekta* koje možemo vezati za neoliberalnu realnost.

Polazeći od izloženog, u radu razmatramo 3 relevantne dimenzije ideološkog aktualiteta – **karijerizam, hiperindividualizam i neoimperijalizam**. Pokušavamo da pratimo kako se ovaj *višak narcizma* konfigurira – kako u okvirima ideološkog objekta, tako i u okvirima subjektivnosti. Svaka od tri pomenute dimenzije počiva na ideji *viška*. Karijerizam počiva na ideji *perpetuiranog* (poslovnog) *usavršavanja i napretka*. Hiperindividualizam ubeđuje subjekta da treba da teži saznoj i praktičnoj *samodovoljnosti*. Neoimperijalizam podupire subjekte da identitet temelje na (re)prezentaciji ne-svoje, drugačije, i najvažnije – superiornije kulture.

Istraživanjem izloženih ideoloških dimenzija, tipičnih za ovaj politički realitet, a posebno izlaganjem osobenih formi *ideološkog objekta* koje pretpostavljeno emaniraju iz takvog konteksta, pokušaćemo da razumemo ovaj *višak narcizma*, koji se čini relevantnim za temeljno razumevanje *psihodinamike i psihopatologije subjekta neoliberalizma*.

U ideji o *višku narcizma* nalazimo kopču *ideologije sa teorijom narcizma*. Ukoliko neoliberalizam posmatramo kroz prizmu narcizma, sasvim je moguće da nam analitičke teorije, koje su detaljno izučavale ovu dimenziju subjektivnosti, mogu pomoći u rasvetljavanju strukture i dinamike pojedinih ideoloških mehanizama. Imajući u vidu ovu ideju, oslanjamo se (predominantno) na Lakanovu, (ali) i teoriju Hajnca Kohuta¹², u pokušaju artikulacije strukture i

¹² Hajnc Kohut (1913 – 1981) je austrijsko-američki psihoanalitičar koji je osnovao svoju školu mišljenja – psihologiju selfa. Kohutova teorija narcizma može se na produktivan način dovesti u vezu sa Lakanovom teorijom. Drugim rečima, ona pruža dodatnu, (za nas) komplementarnu perspektivu u izučavanju fenomena koji nas zanimaju. Njegovo

delovanja *ideološkog objekta*, osvetljavajući njegovu interakciju sa subjektom aktualiteta, kao i posledice interakcije. Sasvim pojednostavljeno rečeno, razvojne teorije ovih autora pomažu nam da razumemo kako to ideološka realnost potencira narcizam subjekta, i koji su efekti ovako ustrojene relacije *ideološki objekat – subjekat*.

Lakanova teorija ima najveći interpretativni potencijal u istraživanju ove problematike, jer omogućava analizu suptilnih, imaginarnih dimenzija saodnošenja subjekta i vladajuće ideologije. Ona nam govori, između ostalog, i o (ne)mogućnostima subjekta da uspostavi refleksiju u odnosu na političku realnost koja ga određuje. Kako ćemo videti u radu, usled prediskurzivne i paradiskurzivne prirode ogledalnih identifikacija, izazovno je (naravno, ne i nemoguće) podvesti efekte narcističkih poistovećenja pod misaonu refleksiju. Simbolički registar, pak, opstruira mogućnost kritičkog preispitivanja na drugačiji način. Lakan nam kaže, želja subjekta je želja Drugoga (Lacan, 2006d [1960]). Ukoliko je u samoj srži diskurzivnog identiteta subjekta mesto Velikog Drugog, možemo pretpostaviti da je za subjekta proces njegovog preispitivanja potencijalno (psihološki) egzistencijalno ugrožavajuć. Drugim rečima, Lakanova teorija daje potencijalna objašnjenja subjektovog *otpora prema otporu*, ili *skotomizacije mogućnosti otpora* delovanju otuđujućeg¹³ ideološkog objekta.

Na kraju, pre nego što se upustimo u kritičku analizu, izložićemo okvirna pitanja na koje ćemo pokušati da damo odgovor:

Kakve forme *ideološkog objekta* nastaju na temelju tri izložene dimenzije neoliberalizma (*karijerizam, hiperindividualizam, neoimperijalizam*)? Kakav efekat ostvaruju na *neoliberalnog subjekta* – pre svega na njegovo samorazumevanje i samoosećanje? Šta možemo zaključiti o strukturi i funkciji *ideološkog objekta* (pre svega neoliberalizma)? Šta nam to govori o psihodinamici i psihopatologiji subjekta neoliberalizma? Da li dominantna psihopatologija našeg doba može biti (barem delimično) razumevana delovanjem osobenih formi *ideološkog objekta*? Da li se subjekat aktualiteta može osloboditi otuđujućih pritisaka *ideološkog objekta*?

razumevanje *selfa* nam je od posebnog značaja – naročito u razumevanju strukture subjekta neoliberalizma. Relevantni elementi njegove teorije biće diskutovani u prvom poglavlju.

¹³ Otudjenje je ovde razumevano u kontekstu Lakanove teorije: otudjenje subjekta *u nastajanju* od sebe samog, najpre u ogledalnoj slici, kao i u simboličkim strukturama.

U pokušaju artikulacije odgovora na ova pitanja rad je strukturisan u celine koje, uslovno rečeno, prate „logiku“ *boromejskog čvora*. Prva celina, tj. prvo poglavlje bavi se fantazmatsko-ideacionom strukturom *ideološkog objekta* i efektima njegovih imaginarnih pritisaka na subjekta. U ovom poglavlju izvodimo moguću strukturu *selfa*¹⁴ neoliberalnog subjekta. Drugi deo rada uvodi simboličke resurse, tj. diskuzivitet ideologije (i njene probleme) u priču, pojašnjavajući simboličku dimenziju ideološkog objekta, te efekte ovako shvaćenog objekta na subjekta aktualiteta. Na kraju, pojašnjavamo i moguće mesto registra realnog u relaciji *ideološki objekat – subjekat*.

¹⁴ U radu se najviše oslanjamo na Kohutovo određenje *selfa*, koje će biti detaljnije izloženo u tekstu. Self je pojam (anglosaksonske psihoanalitičke paradigme) koji označava narcističku konfiguraciju, koja je topos samodoživljavanja i samorazumevanja subjekta. Podrobnija definicija i analiza selfa kao narcističke konfiguracije može se naći u knjizi *Psihoanaliza i ontologija* (Jevremović, 1998), posebno u poglavlju „*Telesna shema, telesno ja, self*“.

II. Karijerni imperativ i karijerni subjekat

U poglavlju koje sledi bavićemo se karakterističnom, još uvek teorijski nedovoljno artikulisanom formom grupne i individualne, psihodinamike i psihopatologije. U partikularizovanom društvu dominacije individualizma¹⁵, koje nastoji da grupu razume kao skup pojedinaca, *problem grupe* može se (između ostalog) razumeti i kao osobena ekspresija *problema pojedinca*. Drugim rečima, fenomen koji razmatramo u ovom poglavlju istovremeno je relevantan za *pojedinca*, ali i za (neoliberalno shvaćenu) *grupu*. Imajući u vidu Lakanovu teoriju, pojava koja nas interesuje bliska je registru imaginarnog. Kao što smo i naglasili, dimenzija narcizma biće od krucijalnog značaja za analizu različitih aspekata ovih *neoliberalizmu osobenih* fenomena subjektivnosti.

Pratićemo osnovnu hipotezu doktorske disertacije: psihodinamika i psihopatologija subjekta, kao istorični fenomeni, uslovljeni su (između ostalog) ideološkim kontekstom kom pripadaju, koji ih (kako direktno, tako i indirektno) određuje. U ovom procesu važnu ulogu imaju osobene forme *ideološkog objekta*, kao fenomeni grupe.

U ovom poglavlju polazimo od konkretne, i za vladajuću ideologiju ključne pojave: „teorije“ i prakse (savremeno razumevanog) *preduzetništva*¹⁶. Izložićemo logiku preduzetničke „filozofije“, njen smisao u aktualnoj ekonomskoj praksi i predodređeno *mesto subjekta* u okvirima takvog sistema ideja. Prepoznavamo da nama savremena zapadna ideologija, nalik mnogim prethodećim ideološkim doktrinama, nastoji da prisvoji narcistički svet subjekta sa kojim interaguje. No, nama pripadajuća ideološka realnost to čini na karakterističan način. Imperativ preduzetništva, tj. *karijerizma*, koji nameravamo da izložimo na stranicama koje slede, to demonstrira. *Karijerni imperativ* razumemo kao relevantnu formu *ideološkog objekta*, pri čemu pokušavamo da izložimo njegovu *konfigurisanost*, a zatim i *efekte* koje ostvaruje na subjekta.

¹⁵ U radu govorimo o neoliberalno shvaćenom individualizmu, koji razumemo kao primitivnu formu kolektivizma. Iako se potenciraju slobode, prava i odgovornosti pojedinca, uz naglasak na njegovu tržišnu vrednost, osobeno razumevana grupa ima svoj značaj u ovom sistemu ideja i vrednosti. Kompetitivnost, preduzetnički mentalitet i druge relevantne dimenzije neoliberalne društvene realnosti nisu zamislive mimo (individualističkim idejama zasićenog) kolektiva.

¹⁶ Preduzetništvo ćemo u tekstu razumeti kroz prizmu neoliberalizma. Centralna teza neoliberalne doktrine je da se društveno blagostanje može podstaći uvođenjem pojedinca, te svih aspekata njegove subjektivnosti, u tržišne razmene. Pojedinci se podstiču da se prema sebi odnose kao prema investiciji, odnosno (uvek) nedovršenom projektu. Drugim rečima, pojedinac treba da bude preduzetnik *sopstvenog života*, upravljajući sobom proračunato i racionalno – kao korisnim resursom koji treba razvijati i šire plasirati (Harvey, 2007).

Zauzimajući psihoanalitičku perspektivu, posebno perspektivu teorije narcizma¹⁷, pre svega nastojimo da analiziramo mehanizme i kvalitet interakcije između *ideološkog objekta* karijerizma i subjekta. Ishod ove analize pomoći će nam da formulišemo hipotezu o efektima imperativne karijerne retorike na subjekta koji se sa njom identifikuje. Pretpostavljamo da subjekta karijerizma karakteriše specifično ustrojstvo unutrašnjeg sveta, odlikovano osobeno uobličanim „viškom narcizma“. Vodeći se tom pretpostavkom, predlažemo koncept *karijernog selfa* koji sažima paradoksalnost pozicije neoliberalnog subjekta: prisustvo patologije u naizglednoj normalnosti i funkcionalnosti, te doživljaj slobode u situaciji potencijalne lišenosti iste.

Doba preduzetništva

Dejvid Harvi je svojevremeno pružio jednu od obuhvatnijih definicija neoliberalizma, odeređujući ga kao skup političkih i ekonomskih praksi koje se zalažu za ideju da se *dobrobit* čoveka najpre može unaprediti putem osnaživanja individualnih *preduzetničkih sloboda i veština*, unutar institucionalnog okvira kog karakterišu strogo definisana prava na privatnu svojinu, i razvijeno slobodno tržište (Harvey, 2007).

Slobodno tržište i deregulacija državne moći čine, dakle, osovine ovakvog političkog uređenja. *Individualno preduzetništvo* izdvaja se kao jedan od bazičnih metoda ostvarenja ove ekonomske paradigme. Stoga, ne možemo biti iznenađeni zapažanjem da je u poznom kapitalizmu *posao*¹⁸ subjekta doživeo karakterističnu sudbinu – njegova uloga je hipertrofirala. U poglavlju se usredsređujemo na psihološke posledice ove hipertrofije, očekujući da je ona reflektovana određenim (teorijski još uvek neartikulisanim) psihološkim fenomenima.

¹⁷ Kada govorimo o teoriji narcizma, u tekstu pre svega mislimo na Lakanovu i Kohutovu teoriju. Iako se ove dve teorije *bitno razlikuju*, one mogu biti kompatibilne za potrebe šireg i podrobnijeg istraživanja fenomena koji nas zanimaju.

¹⁸ U tekstu pravimo razliku između, sa jedne strane pojma *rada*, te sa druge strane pojmova: *posao*, *uposlenje* i *karijera*. Najamni rad u kapitalizmu, kako ga Marks razume, podrazumeva otuđenje radnika od proizvoda svog rada, procesa rada, drugih radnika, te, posledično i sopstvene prirode (Marks, 1978 [1844]). Dakle, ovako shvaćen pojam rada, upućuje najpre na *relaciju* radnik - proizvod rada. U profesijama koje su nastale proteklih decenija (kao što su, recimo, mnoge menadžerske profesije), postaje sve teže odrediti opipljiv proizvod rada, te stoga i analizirati odnos radnika prema konkretnom proizvodu rada. Osim toga, neoliberalni kapitalizam na specifičan način *vezuje* radnika za sam *proces obavljanja posla*. Opozicija *radnik – proces rada* biće centralnija za našu temu. Bavićemo se najpre psihološkim aspektima *uposlenja* subjekta neoliberalizma. U te svrhe koristićemo češće pojmove: *radna delatnost*, *posao*, *uposlenje* i *karijera*. Karijera je svakako označitelj koji je najbliži fenomenu koji je u fokusu ovog poglavlja doktorske disertacije.

Čini se najprikladnijim da fenomen o kome će biti reči u ovom poglavlju označimo pojmom *karijera*. On, između ostalog i etimološki, pojašnjava smisao i funkciju uposlenja u nama pripadajućem ideološkom aktualitetu. Od šezdesetih godina prošlog veka u svakodnevnom jeziku sve je učestalija upotreba ovog termina u nama poznatom značenju. Progresivna transformacija odnosa prema radu tragala je za pojmom¹⁹ koji će biti saobrazan tekućim istorijskim promenama. Subjekti neoliberalnog društva zauzimaju različite pozicije u odnosu na svoje karijere. Uprkos ideološkom *ideal*u koji nastoji da izjednači subjekta i njegov karijerni put, u realnosti, između subjekta i karijere ponekada postoji (manja ili veća) *razlika*, a ponekada *identitet*. Izostanak razlike između subjekta i njegove karijere upravo je ono što će nas ponajviše zanimati u ovom poglavlju – posebno efekti takvog poklapanja, tj. *karijerizam*.

Karijerizam je u savremenom društvu dominantno razumevan kao *normalan* društveni fenomen. Ipak, imajući u vidu različite konfiguracije odnosa karijerizma i subjekta, a posebno pojavnost i implikacije nekritičnog poistovećenja pojedinca sa ovim modelom subjektivnosti, u ovom poglavlju pretpostavljamo prisustvo patološkog faktora u predloženoj ideološkoj međuigri. Potvrdom patognomičnosti karijerizma, nebrojeno puta navođena interpretacija Frojdovog shvatanja normalnosti kao sposobnosti čoveka da voli i da *radi* (Erikson 1993; Freud, 2010), bila bi (barem delimično) dovedena u pitanje.

Organizaciona sila svakodnevice

Fenomen o kome će biti reči *nije* univerzalno prisutan među svim subjektima društva. No, on jeste univerzalno prisutan u ideološkoj realnosti. Sveprisutna idealizacija karijerizma otežava subjektima da uspostave distancu u odnosu na njega – fenomen se duboko utkao u procese svakodnevice. Ideja i ideal karijerizma probijaju socioekonomske, geografske, starosne, i mnoge druge granice. Razliku u tom slučaju pravimo u pogledu *bliskosti* subjekta i ovog ideala. Kod pojedinih zaposlenih, pretpostavljena identifikacija sa poslom, i njoj konsekvantna velika predanost „građenju“ karijernog puta – izostaju. U ovakvim okolnostima sam posao *nije*

¹⁹ Ranija značenja reči podrazumevala su put, kola, brzo kretanje, dok od 19. veka reč **karijera** počinje da se koristi sa značenjem životnog/poslovnog *usmerenja* (Harper, n.d.). Karijera je označitelj koji danas osim posla podrazumeva i izvestan višak – koji upućuje na prethodeću i nadolazeću životnu putanju pojedinca. Ukratko, ona označava jedan od važnih *životnih puteva* pojedinca.

organizaciona sila subjektiviteta; barem ne na onaj način koji proces narcističke identifikacije, kojim ćemo se temeljno baviti u poglavlju, podrazumeva. Nasuprot tome, kod mnogih društveno prilagođenih subjekata radna delatnost jeste, ili ima značajan potencijal da preraste u – *egzistencijalni imperativ*.

Već je naznačeno da dominantnu ideologiju smatramo jednom od ključnih determinanti fenomena *karijere kao imperativa*²⁰. Između ostalog, tvrdnju potkrepljuje vezanost fenomena za vreme i podneblje predominacije neoliberalizma. Pored toga, mnogi autori su, baveći se analizom ovog političkog sistema, preduzetništvo izdvojili kao jednu od ključnih ideja neoliberalne „filozofije“; element koji je neophodan za zdravo i funkcionalno, deregulisano tržište (npr. Friedman 1962; Harvey, 2007; Hayek, 1960; Norberg, 2023). Preduzetništvo, shvaćeno kao obrazac življenja koji garantuje dobrobit pojedincu, podrazumeva niz vrednosti i praksi koje podstiču pojedinca da svoj subjektivitet temelji na izgrađenoj karijeri. Stoga, možemo reći da je savremeno shvaćeno *preduzetništvo* pojmovno veoma blisko *karijerizmu*. Preduzetništvo po sebi implicira karijerizam, dok, obratno, karijerizam implicira usvajanje preduzetničke „filozofije“. Karijerizam i preduzetništvo, usled svoje relevantnosti za održavanje društveno-ekonomskog sistema, uzimaju formu *imperativa* za subjekte. Imperativni kvalitet očitava se u mnogobrojnim (eksplicitno ili implicitno) represivnim i/ili zavodljivim mehanizmima kojima politički realitet asimiluje pojedinca u takav modalitet bivstvovanja, a kojima ćemo posvetiti pažnju kasnije u poglavlju.

Indivudualno psihološki posmatrano, efekat ovakvih socijalnih zahteva jeste *predominantno karijerno profilisan subjektivitet pojedinca*. U pitanju su osobe koje svoju svakodnevicu, a tako i identitet, grade na temelju hipertrofirane (re)prezentacije svog karijernog puta. Posao u tom slučaju biva neprikosnoveni prioritet, što se ogleda u *izraženoj* investiciji u karijeru. Naglašenost investicije se očitava, na primer, u prekovremenom radu, radu tokom odmora, permanentnoj poslovnoj komunikaciji, i slično, te istovremenoj atrofiji drugih životnih sfera pojedinca. Zađemo li iza prezentovanog, spolja vidljivog životnog stila karijeriste, sva je prilika da ćemo naići na naličje primitivne ili zrele patologije: recimo, prazninu, depresiju, ili

²⁰ „Karijerni imperativ“ će biti korišćen za označavanje jedne forme ideološkog objekta: (normativno-fantazmatskih) društvenih pritisaka koji subjekta navode da visoko vrednuje svoj poslovni napredak, te koji karijeru čine jednim od krucijalnih faktora subjektovog samorazumevanja. O tome će biti reči, detaljno, u poglavlju.

anksioznost. U pitanju je patologija čiju manifestaciju *najpre* očekujemo u situacijama odsustva posla.

Priložen opis prikazuje pojedinca karakterističnog za našu svakodnevicu. No, ne treba zaboraviti, ovaj fenomen subjektivnosti nije nov – on ima svoju istoriju. Ishodište je različitih povesnih procesa i pritisaka. Stoga ćemo, oslanjajući se u najvećoj meri na Mišela Fukoa, nastojati da rekonstruišemo *istoriju* ove psihološke strukture. Istorija nam može ukazati na potencijalne mehanizme njene geneze.

Istorija preduzetničkog mentaliteta

Fuko je, još krajem sedamdesetih godina prošlog veka, govorio o subjektu neoliberalizma zauzevši za potrebe ovog rada relevantnu, ekonomsku (*tržišnu*) tačku gledišta (Foucault, 2008). Sedamdesetih godina prošlog veka su, nakon relativno uspešnog neoliberalnog eksperimenta u Čileu, postepeno razvijane neoliberalne politike i u SAD, te na zapadu Evrope (Harvey, 2007). Kontekst takvih, značajnih ideoloških pomeranja podstakao je Fukoa na analizu njihovih uticaja na polju čovekove subjektivnosti. Uprkos važnim razlikama između ranog i nama savremenog neoliberalizma, njegove ideje o karakterističnim potresima neoliberalnog subjektiviteta pokazale se plodnim kao početna tačka mnogih analiza koje su usledile. Iz istog razloga one mogu biti od koristi i nama.

Prepostavićemo da je već poznata Fukoova reinterpretacija *homo ekonomikusa* (*homo aeconomicus*) u neoliberalizmu. *Homo ekonomikus* neoliberalizma jeste, pojednostavljeno rečeno, „subjekat preduzetništva“. Ukoliko bismo bili precizniji, rekli bismo da je on *preduzetnik sopstvenog subjektiviteta*. To podrazumeva da se prema sebi odnosi, te da samog sebe doživljava, kao sopstveni ekonomski resurs, kapital i projekat (Foucault, 2008). Subjekt je istovremeno materijalni i psihološki *resurs* koji bi valjalo iskoristiti: uložiti i umnožiti. On je *projekat* kog je korisno kontinuirano unapređivati i uvek činiti tržišno relevantnim. Istovremeno, za Fukoa je *podložnost upravljanju* važna odrednica *homo ekonomikusa*. To implicira njegovu *upotrebljivost* za vladajuće kapitalističke strukture. Nastojeći da izbegne pojednostavljeno izjednačavanje subjekta sa ovom karakteristično shvaćenom ekonomskom doktrinom, Fuko insistira na viđenju opisane „ekonomske matrice“ izvesnim medijatorom interakcije između *upravljačkih struktura* i *subjekta* represivnog društva (Foucault, 2008).

Fuko prepoznaje značajnu tranziciju koja se dešava u domenu ekonomije i politike u njemu pripadajućem istorijskom periodu. Prethodeći kapitalistički model tretirao je pojedinca kao *narcistički* manje relevantnog člana konzumerističke tržišne računice. Dimenzije subjektivnosti uzimane su u obzir samo površno, u funkciji navođenja konzumenta da veruje da izvesna roba garantuje komforan životni stil zasićen zadovoljstvom. Pojednostavljeno rečeno, razmena *robe* je bila esencijalna za zdravo tržište, dok je sam *konzument*, tj. njegovo samoosećanje i funkcionisanje, bilo *relativno* marginalno.

U *novom* liberalizmu, otkrivaju se *novi* tržišni potencijali uočavanjem relevantnosti i potencijalne iskoristljivosti *narcističke dimenzije bića* potrošača. Ekonomski horizonti se šire uvidom da pojedinac ne mora biti shvaćen samo kao prost učesnik *razmene resursa*, kao konzument, već i kao istovremeni *proizvođač*, tj. potencijalni preduzetnik. No, ključno je naglasiti, to nije bilo kakav vid proizvodnje. Fuko, navodeći Garija Bekera, radikalnog američkog neoliberalnog ekonomistu, eksplicira da ono što najpre pojedinac treba da proizvodi jeste *lični užitak* (Foucault, 2008, str. 226). Proizvodna dimenzija subjektiviteta, ona koja obuhvata i proizvodnju užitka, može biti od koristi za ekonomiju (Becker, 1976). Za temu ovog rada, to je krucijalna ideja.

Ukoliko pokušamo da razumemo suštinu ideje proizvodnje užitka, verovatno je da ćemo naići na cirkularnost. Međutim, cirkularnost u ovom slučaju ne mora biti shvaćena kao neuspeh definicije, već može ukazati na nešto bazično u ideji proizvodnje užitka. Pojednostavimo tezu:

Korisno je da pojedinac proizvodi vrednost, i tako učestvuje u blagostanju tržišta, ali da istovremeno nalazi užitak u tome, održavajući tako status quo.

Bekerova ideja proizvodnje užitka predstavlja najekonomičniju spregu pomenuta dva procesa.

Proizvodnja će doneti užitak onda kada je i sam užitak predmet proizvodnje.

Eksplicitno prisutna cirkularnost ukazuje nam na potencijalno važan podležući mehanizam ovog procesa: mehanizam *poistovećenja* koji bi se odigravao u relaciji između pojedinca i ekonomske doktrine. No, ovoj ideji ćemo se temeljnije vratiti kasnije u tekstu. Ono što je nama od velike važnosti u opisanoj tranziciji jeste narastajuće²¹ premeštanje ekonomskog interesovanja iz

²¹ Ne možemo reći da su prethodne „iteracije“ kapitalizma bile sasvim nezainteresovane za subjektov narcizam. Recimo, još tokom dvadesetog veka kompanije „otkivaju“ relevantnost emocionalne angažovanosti konzumenta za

spoljnog, simboličkog sveta konzumenta, u njegov *narcistički* svet. Posebno nam je korisna ideja o značaju *užitka* konzumenta, te *reinterpretacija* njegove tržišnje pozicije – nasuprot pasivnom učesniku u igri velikih korporacija, pojedinac postaje tobože aktivni učesnik tržišne igre sa vrednim ekonomskim ulozima. Pojedinu se obećava značajnije mesto u ekonomskoj igri, prateća moć i zadovoljstvo, čime se njegov narcistički univerzum preobražava u važan resurs za osnaženje tržišta.

Fuko iznosi važne ideje. Suptilno ocrta promene subjektivnosti, koje su tada bile u samom začetku. Čini se, istovremeno, da ih u kontekstu današnjice nedovoljno *radikalno* razume. To mu svakako ne možemo zameriti – epistemološka radikalnost mu nije manjkala u okolnostima u kojima je gradio teoriju. Ekonomska dimenzija subjektiviteta je za njega više stvar pojavnog – toga kako subjekat funkcioniše u društvenoj realnosti. Ona nije radikalno rekonstruisala unutrašnji univerzum neoliberalnog subjekta. Subjekt našeg političko-ekonomskog idealiteta doživljava potencijalno drugačiju sudbinu.

Kao što smo naglasili, navedena zapažanja su nam posebno korisna ako nastojimo da bolje razumemo istorijski kontekst iz kog je emanirao savremeni fenomen karijerizma. Drugim rečima, ideja fukoovskog *homo ekonomikusa*, uprkos eventualnim zamerka koje bi se mogle dodati²², prikladno osvetljava razvojnu putanju fenomena koji nas interesuje. Njegova perspektiva o nastanku i funkcijama preduzničkog mentaliteta pojašnjava istorijsko-političke procese koji su uslovlili aktualnu *centralnost* karijere za egzistenciju subjekta.

Dakle, u okvirima nama pripadajućeg kapitalističkog poretka, od subjekta se ne očekuje samo da obavlja *potrošačku* funkciju, već da *sebe* (između ostalog i putem svog uposlenja) *plasira na tržište*, nalazeći izvestan užitek u stalnom ličnom razvoju koji bi trebalo da ga učini progresivno tržišno poželjnijim. Ovi procesi značajno determinišu, i bliže određuju pomenut pojam *karijere*. Ovde, pojam karijere biva blizak *fukoovski* definisanom pojmu preduzetništva. Dakle, ako preduzetništvo shvatimo kao automanipulaciju narcističkim resursima od strane subjekta, pri čemu

prodaju proizvoda – što uspešno koriste u reklamnim sadržajima. U ovim poduhvatima su učestvovali psiholozi, pa i psihoanalitičari. Recimo, Ernest Dichter, američki psihoanalitičar, osnovao je „motivacionu analizu“, koja se bavila upravo emocionalnom manipulacijom potrošača, na temelju razumevanja svesnih i nesvesnih želja ili nagona konzumenta – a u svrhu bolje prodaje proizvoda (Dichter, 1960). Međutim, mi ističemo da interesovanje za narcističku dimenziju subjektivnosti biva upadljivo (i kontinuirano) intenzivirano u neoliberalizmu.

²² Mnogi autori kritikuju ideju „homo ekonomikusa“ kao nedovoljno radikalnu. Problematizuje se, recimo, značajno oslanjanje na pojmove neoliberalne ekonomske teorije i nedovoljni osvrt na klasnu analizu i odnose eksploatacije (Harvey, 2007; Madra & Adaman, 2014).

dalji cilj postaje upravljanje, razvoj i prodaja sopstvenih psiholoških potencijala, karijeru možemo svhatiti kao *analogni* pojam. Karijera danas često podrazumeva subjektovu automanipulaciju i otuđenje. Pri tome, važno je napomenuti, manipulacija i otuđenje se pretpostavljeno događaju van subjektive svesne refleksije.

Teza o tržišnoj iskoristljivosti narcističkog sveta subjekta neoliberalizma implicira dalja pitanja o konkretnoj dinamici ovog procesa. Psihoanaliza bi mogla da pruži jedan od mogućih odgovora. Pre nego što se posvetimo centralnom pitanju *efekata* opisanih procesa na samu strukturu i psihodinamiku subjekta, razmotrićemo potencijalne mehanizme kojima se ostvaruje opisana komodifikacija narcističkog života subjekta aktualiteta.

Kultura rada i narcizam

Prelaskom sa starijeg (pre svega *kejnzijanskog*²³) modela kapitalizma na nama danas poznati, odnos društva prema subjektu je, kako smo i naznačili, u primetnoj meri izmenjen. Vodeći se tezom o istoričnosti subjekta, artikulišemo pretpostavku da je promena zapadnog ekonomskog modela podstakla izvesna pomeranja u sferi odnosa subjekta prema sebi samom, te (*povratno*) njegovom odnosu prema spoljašnjem svetu.

Novi model ekonomskog upravljanja u prvi plan postavlja zadovoljstvo takozvanog *običnog* čoveka, ne isključivo krupnih kapitalista. Karijerni uspeh predstavljen je kao zagaranтовan put zadobijanja tog zadovoljstva. Subjekta ne razumemo više kao pasivnog potrošača, konzumersku žrtvu tržišnih zbivanja, već kao aktivnog, *relevantnog* činioca tih procesa. On je učesnik koji će (u idealnim uslovima) varijetetom preduzentičkih poduhvata investirati *sebe* u svet slobodnog tržišta. Posmatrano sa pozicije novoekonomski shvaćenog čoveka, *celokupnost* subjektivnosti izjednačava se sa kapitalom. Na ovaj način sintagma *ljudskog kapitala* poprima novu dimenziju značenja. Ovako svhaćen ljudski kapital je od esencijalnog značaja za funkcionalnost ekonomije organizovane oko ideje slobodnog tržišta. Osim toga, važno je napomenuti, ovakvom reinterpetacijom pojam *kapital* modifikuje svoje konvencionalno značenje.

²³ Kejnzijanski ekonomski model podrazumeva dominantni ekonomski model Zapada u periodu od 30-ih do 70-ih godina 20. veka. Kreiran kao reakcija na „Veliku depresiju“, naglašava važnu ulogu državnog intervencionizma u ekonomiji, pogotovo u periodima „pada“ tržišta (Keynes, 2018). Zagovaraoci modela slobodnog tržišta kritikuju Kejnzijanski model – najpre ideju neophodnosti državnog intervencionizma.

Savremeni kapitalizam podrazumeva ne samo trgovinu *viškom vrednosti*, već i „trgovinu“ pomenutim *viškom narcizma*. Ova druga, imaginarna vrednost koju pojedinac tobože stiže, stoji u centru našeg rada.

Šta se u ovako viđenom realitetu izdvaja kao važno za našu temu? Vratimo se na psihoanalitičku poziciju. „Novo“ političko-ekonomsko ustrojstvo u obzir uzima iskoristljivost, profitabilnost čovekovih narcističkih psiholoških resursa. Viđeno kroz prizmu psihoanalitičke teorije, možemo reći da je učinjen važan korak: pored interesovanja za simboličko polje subjektivnosti, razvija se sve veće, osobeno interesovanje za ono *imaginarno*. Pretpostavljamo da društvo to čini poigravajući se sa subjektivom ganicom unutra – spolja. Kako bismo obrazložili ovu pretpostavku, potrebno je razjasniti šta psihoanaliza podrazumeva pod spoljašnjim/unutrašnjim.

Unutra-spolja subjekta psihoanalize

U razumevanju dihotomije *spolja – unutra* mi ćemo se prikloniti autorima čije se škole mišljenja mogu na produktivan način dovesti u vezu: Lakanu i Kohutu, ali i autorima klajnijanske škole – na koje se oni u značajnoj meri nadovezuju. U kontekstu ovih teorija, neophodno je odmah naglasiti da psihoanaliza *problematizuje* samorazumljivu razgraničenost unutrašnjeg i spoljašnjeg. Iako razlika (osim u slučaju ozbiljne patologije kao što je psihoza) bespogovorno postoji, ne možemo zanemariti da se psihološke i društvene dimenzije subjektiviteta formiraju *prožimanjem* unutrašnjeg i spoljašnjeg. Dimenzija unutrašnje-spoljašnje je dinamičko, uvezano polje subjektivnosti (Lacan, 2007 [1991]). Subjekt u spoljašnjem svetu može naći elemente unutrašnjeg (setimo se *projektivne identifikacije* (Bion, 1962; Klein 1946), dok delovi spoljašnjeg sveta mogu naseliti unutrašnji svet pojedinca (setimo se introjekta *dobrih* objekata (Klein, 1975b [1935])). Stoga, razlika koju mi u tekstu pravimo, mora biti shvaćena kao samo *uslovno* postojeća. Njena svrha jeste pomoć u razlaganju procesa koji nas zanimaju. Pored toga, mi moramo imati u vidu i relativizaciju oštre odeljenosti, jer će nam ovakva teorijska pozicija olakšati razumevanje fenomena koji nastaju u okviru relacije ideologija – subjekat, odnosno *ideološki objekat – subjekat*.

Zavisno od teorijske pozicije koju zauzmemo, možemo u većoj ili manjoj meri tvrditi da je unutrašnji svet subjekta *determinisan* spoljašnjim²⁴, i obrnuto. Mnogi sadržaji, strukture, procesi i funkcije psihološkog nastaju mehanizmom *pounutrenja* funkcija i sadržaja brigujućih *drugih* (npr. Bion, 1962). Drugi, a to je posebno naglašeno u Lakanovom viđenju formiranja subjekta, jeste topos nastanka našeg Ja (Lacan, 2007 [1991]). Ovako shvaćena logika formiranja subjekta *problematizuje* jasnu dualnost spoljnog i unutrašnjeg. I to ne važi samo za rani razvoj deteta. Šire shvaćena teorija narcizma podrazumeva da odrasla, integrisana osoba može u određenim okolnostima druge, odnose sa drugima, kao i objekte spoljnog sveta, doživljavati kao delove sebe, tj. objekte koji figuriraju na samoj granici njihovog bića. Kohut bi nam rekao: *drugi mogu imati selfobjektne funkcije* (Kohut, 1971).

Pojednostavljeno rečeno, u okvirima ovih analitičkih teorija, fizički shvaćen prostor ne poklapa se sa psihološkim. Psihološko *unutrašnje*, ispostaviće se, obuhvata daleko više od onoga što fizičke granice bića podrazumevaju. Tako, možemo *uslovno* definisati naše razumevanje spoljnog i unutrašnjeg. Unutrašnji svet bi podrazumevao stanja, fantazije i simboličke sadržaje subjekta koji nastaju u dinamici njegovog odnosa sa spoljnim svetom. Spoljni svet je svet bitnih objekata, ali i fantazama i simboličkih normi sa kojima subjekat stupa u odnos. Psihoanalitičko shvatanje unutrašnjeg i spoljašnjeg implicira čvrstu uvezanost – doživljaj stabilnosti unutrašnjeg počiva na stabilnosti subjektivnog odnosa spram bitnih objekata i sadržaja spoljnog sveta. Narcistička dimenzija subjektivnosti komplikuje dinamiku spoljašnjeg i unutrašnjeg jer podrazumeva da objekti i sadržaji sapripadni kako (klasično shvaćeno) unutrašnjem, tako i spoljnom svetu imaju potencijal da stabilizuju ili destabilizuju subjekta. *Spoljašnje* za subjekta može biti u funkciji (uslovno rečeno) *unutrašnjeg*, i obrnuto, čime se ukida samorazumljiva *odeljenost* i uvodi izvesna *fluidnost*.

Ideološki fantazmi, ideološka pravila i zahtevi, koji su (barem prvobitno) sadržaji spoljnog sveta, mogu se direktno obraćati, i direktno uticati na subjektovo samoosećanje. Upravo ova „zona“ narcizma, granični prostor gde subjekat biva najvulnerabilniji u pogledu stabilnosti svog

²⁴ Lakanova teorija čak implicira da je ono subjektivno „unutrašnje“, u *značajnoj meri* prvobitno *bilo* spoljašnje (ukoliko govorimo o fantazmatskim i simboličkim sadržajima). Tvrdnja u nekoj meri može važiti i za teoriju objektnih odnosa, kao i za psihologiju selfa – autori kao što su Melani Klajn i Hajnc Kohut podrazumevaju da nekakav unutrašnji fantazmatski svet (u slučaju Melani Klajn) ili „rasuto mnoštvo fantazija i senzacija“ (u slučaju Kohuta), postoji od prvih dana života.

samorazumevanja, biće nam značajna za razumevanje delovanja *ideološkog objekta*, pa tako i karijerizma.

Granica između *ovako shvaćenog* spoljnog i unutrašnjeg, u okvirima psihoanalize analogna je granici na relaciji *ja – drugi*, koja je od ključnog značaja za stabilnost i integrisanost subjekta. Uz pretpostavku postojanja optimalne razvojne interakcije, subjekat u nastajanju uspostavlja stabilnu granicu na relaciji *ja – drugi* (Vulević, 2016). To je, možemo reći, *bazični* uslov stabilnosti budućeg odraslog subjekta. Zaključićemo, stabilnost ovih (analognih) opozicija predstavlja jedan od esencijalnih razvojnih preduslova stabilnosti samog pojedinca.

Kada imamo jasnije razumevanje granice *spolja – unutra*, granice na relaciji *ja – drugi*, možemo se zapitati šta znači gorepomenuta tvrdnja da se vladajući politički sistem interesuje za ono (subjektovo) *narcističko*, te za samu granicu *ja – drugi*, kao i kakve su potencijalne implikacije ovog interesovanja.

Možemo reći da je karijera pojedinca ranije je bila *pretežno* locirana u domenu spoljašnjeg, sapripadna simboličkom poretku. Društveni zakon podrazumevao je nužnost rada zarad funkcionisanja i napretka celokupnog društva, ali i preživljavanja i/ili ostvarivanja pojedinca. Imperativ moderne zajednice oduvek je glasio: „Bez rada, napredak (društva) je nemoguć²⁵“. Rad je predominantno u funkciji prosperiteta grupe, društva. Kao trenutno vladajući imperativ možemo dodati: „(Radno) odelo čini čoveka“. Drugim rečima, ideološki zahtevi počinju da se tiču subjektovog samorazumevanja, samoosećanja i samoprepoznavanja. *Ideološki objekat* je, čini se, konfigurisan tako da adekvatno naleže na *narcističku* dimenziju subjektivnosti. Posao je (makar prividno) za subjekta *najpre* u funkciji njega samoga.

Granica (spolja – unutra, ja – drugi) biva potencijalno uzdrmana. Kako je to učinjeno?

Mehanizmi promene lokusa

Na samom početku možemo izneti sledeću hipotezu: *Privatizacija subjekta ishod je međuigre njegovog potčinjavanja i delovanja obmanjujućih društvenih mehanizama.*

²⁵ Fraza je Sofoklova, iz čuvene hroske pesme iz *Antigone* (Sofokle, 1964 [oko 441 pne]). No, produktivno shvatanje rada karakteristično je za mnoge autore (npr. Drurkheim, 1893).

Kako bismo obrazložili ovu pretpostavku, moramo poći redom. Pod terminom *privatizacija*, metaforično podrazumevamo već izloženu ideju o okupaciji unutrašnjih i narcističkih sadržaja i procesa subjekta. Nalik privatizaciji²⁶ koju podrazumeva ekonomska retorika, elementi subjektivnosti u ovom procesu bivaju otuđeni, tj. potčinjeni tuđem interesu.

Mnoštvo je, manje ili više vidljivih mehanizama kojima se olakšava proces „privatizacije“ unutrašnjih i narcističkih resursa subjekta. U pitanju su svakako dvojni mehanizmi: ideološkom realitetu sapsripadni mehanizmi, *udruženi* sa individualnim, psihološkim mehanizmima subjekta.

Ako suzimo polje našeg interesovanja tako da ono bude u skladu sa fenomenom koji izučavamo (*karijerizam*), pažnju ćemo napre usmeriti na prevladavajuću *kulturu rada*. Dakle, zanaće nas procesi i mehanizmi koji su osobeni za našu kulturu rada, pre svega oni koji podstiću pretpostavljenu subverziju sfere subjektivnosti. Imajući tu ideju u vidu, izložićemo nekoliko primera: od uočljivijih do diskretnijih.

Kako ćemo videti, neće biti reći o izolovanom dejstvu otuđujućih društvenih mehanizama. Mehanizmi koje ćemo analizirati, potpomognuti su analognim delovanjem samog subjekta. Kultura rada, poigravajući se sa granicom unutra-spolja, delujući na narcističku dimenziju subjektivnosti, navodi subjekta da učestvuje u procesima njegove manipulacije.

Kultura rada i dinamika otuđenja

Kultura rada pretrpela je dramatične transformacije blagodareći radničkim pobunama 19. i 20. veka. Radna prava koja nam se danas čine samorazumljivim rezultat su mukotrpe istorijske borbe za humaniji i pravedniji položaj radnika. Borba za četrdesetočasovnu radnu nedelju, pokrenuta je još u 19. veku u Čikagu (Green, 2006). Do nedavno su se osnovna, Ustavom određena radna prava, kao što je pravo na odmor, bezbednost na radu, zdravstvenu zaštitu, novčanu naknadu ... činila zagarantovanim. Od nedavno, paralelno sa krizom zapadne ekonomske doktrine, svedočimo *paradoksalnoj* situaciji. U pogledu stvarnih, realnih prava i sloboda radnika primećujemo manje ili više diskretno *nazadovanje* u odnosu na istorijska dostignuća. Međutim, istovremeno, mnoga radna mesta obezbeđuju *privid velike brige* za radnika. Ono što je za temu ovog poglavlja

²⁶ Pojam *privatizacija* ovde je iskorišćen u ekonomskom smislu, u funkciji igre rećima. Privatizacija ukratko podrazumeva otuđenje *državne svojine* (kao što su privredne firme ili socijalne institucije) prodajom (stranoj *privatnoj* kompaniji ili korporaciji (npr. Harvey, 2007).

najinteresantnije, u samom procesu narušavanja mukotrпно zadobijenih humanijih režima rada *neretko*, na karakterističan način učestvuju i sami zaposleni.

Brojni su primeri unižavanja pozicije radnika. Uprkos tom obilju, mi ćemo se usmeriti na nekoliko karakterističnih prikaza, koji nam dozvoljavaju da istražimo *uzajamno dejstvo otuđujućih pritisaka* kulture rada, *ali i samootuđenja zaaposlenih* u poslovnom kontekstu.

Prekovremeni rad

Prirodnim nam se čini da pođemo od *prekovremenog rada*, tj. od narušavanja pomenutog, najtemeljnijeg istorijskog postignuća radničkih borbi iza nas.

Razlozi za prekovremeni rad danas nisu ni jednostavni, ni jednolični. Sa jedne strane, ne smemo zanemariti činjenicu da su često rezultat vidljivih i jasno artikulisanih pritisaka i očekivanja upravljačkih struktura poslovne organizacije. To je relativno uobičajen slučaj u (polu)perifernim²⁷ zemljama kapitalizma, najviše u domenu niskoplaćenih, manualnih zanimanja, ali, povremeno i na višim radnim pozicijama. U tom kontekstu, nailazimo na ekspliciran zahtev za prekovremenim radom, bez dodatne novčane nadoknade i mogućnosti individualne ili organizovane pobune. Zaposleni, u nastojanju da obezbede sopstvenu (i porodičnu) egzistenciju, a u odsustvu alternativnih mogućnosti, pristaju na zloupotrebu do granica iscrpljivanja. Korist radne organizacije je *jedina* koju možemo prepoznati u ovakvoj dinamici rada.

Sa druge strane, možemo govoriti i o situacijama kada je korist naizgled *obostrana*. Naime, u slučaju poslova koji podrazumevaju mogućnost postepenog karijernog napredovanja²⁸, uslov za prekovremenim radom može biti postavljen već u procesu zapošljavanja radnika. Ili, alternativno, zahtev ne mora biti unapred ekspliciran, ali će on ubrzo postati vidljiv u dinamici rada same

²⁷ Imanuel Volerstin, u okviru svoje teorije svetskog sistema, deli svet na tri zone: jezgro, polu-periferiju i periferiju. Jezgro obuhvata ekonomski najrazvijenije i najmoćnije zemlje, koje su dominantne na polju globalne trgovine. Polu-periferija obuhvata zemlje koje istovremeno eksploatišu zemlje periferije, i bivaju eksploatisane od strane zemalja jezgra. Periferija obuhvata najmanje razvijene, ekonomski zavisne zemlje, na koje se preostale zemlje sistema oslanjaju za snabdevanje jeftinim sirovinama i jeftinom radnom snagom (Wallerstein, 2004).

²⁸ Čitalac može ovde razmišljati o prosperitetnijim pozicijama u okviru „srednjeg i višeg menadžmenta“ u firmama i korporacijama. No, mi na umu imamo najrazličitija zanimanja – *ideološki objekat* ima mogućnost da ostvari uticaj na radnika sa svake socioekonomske lestvice. Osim toga, napredak ne mora biti ostvaren u okvirima trenutne radne organizacije. Većina zaposlenih žrtvu podnosi za ciljeve koji nadilaze trenutno radno mesto. Primera radi, nije retko da uslužni radnik u ugostiteljskom objektu podnosi žrtvu sa idejom osnivanja sopstvenog ugostiteljskog objekta. Jedna od bazičnih odrednica neoliberalizma i jeste **univerzalnost** obećanja o blagostanju; rad i odricanje pružaju šansu gotovo *svakom* da ostvari svoj pun *potencijal* (Strain, 2020).

organizacije. Raspoznaje se implicitno pravilo: zaposleni koji žrtvuju svoje slobodno vreme, biće nagrađeni unapređenjem. Veliko opterećenje zaposlenih u tom slučaju dobija dvostruku funkciju. Prva, prepoznatljiva funkcija odnosila bi se na *materijalnu korist*, u manjoj meri zaposlenog, u značajnijoj meri upravljačkog odseka organizacije. No, istovremeno svedočimo i situaciji samovoljnog upuštanja zaposlenog u teške, potencijalno i nehumane radne uslove, *sa ciljem mogućeg napretka na karijernoj lestvici*.

U pitanju je *želja* zaposlenog za nečim nematerijalnim, povučenošću (ideološki visoko vrednovanom) *idejom* o poslovnom samoostvarenju, grandioznom uspehu. U trenutku podnošenja žrtve, odricanja ličnog vremena i iscrpljivanja, realnost trenutnog gubitka subjekat može da prevaziđe evociranjem ideje o potencijalnom, pričom naznačenom budućem uspehu i ličnoj veličini. Odricanje, tako, subjekat redefiniše kao *investiciju* neophodnu za unapređenje projekta sopstvenog subjektiviteta. Investiciju koja moguće vodi ostvarenju *želje* i sopstvenoj *transformaciji*. Primetna je, kako vidimo, fukoovska dimenzija *preduzetništva*.

U ovako predstavljenoj situaciji možemo videti uzajamni rad, tj. sadejstvo manipulativnih pritisaka poslovnog okruženja i rad automanipulativnih, te *samoootuđujućih* mehanizama subjekta. Pri tome, samoootuđujući mehanizmi počivaju upravo na pretpostavljenom, ideološkom uzdrmanju granice subjekta. Retorika karijerizma (i njen *ideološki objekat*) subjekta gađa u tačku narcističke vulnerabilnosti, navodeći ga da dela sa takve, (predominantno) imaginarne pozicije.

Rad od kuće

Pretpostavljeno poigravanje sa granicom subjekta, tj. sa narcističkom dimenzijom subjektivnosti pokušaćemo da približimo i analizom *rada od kuće*. Veoma blizak logici prekovremenog rada, ovaj modalitet obavljanja posla na izvestan način predstavlja samo diskretniji put otuđenja subjektivnih psiholoških resusa.

Rad od kuće je, iako prisutan i pre, posebno popularizovan tokom perioda pandemije koronavirusa. Na prvi pogled, delovao je kao modalitet rada kod koji donosi obostranu korist: vlasnik organizacije uviđa mogućnost uštede, dok zaposlenom sleduje veći stepen komfora i slobode. No, kako logika aktualnog ekonomskog sistema i nalaže, iluzija ravnoteže obostrane

koristi ubrzo je narušena, tako da je tobožnja sloboda radnika osujećena različitim, kreativnim mehanizmima nadgledanja i kontrole. Osim ugrožavanja komfora, učinjene su i radikalnije promene za subjekta – nas će posebno interesovati za ovaj režim rada karakteristična, progresivna *kolonizacija slobodnog vremena i prostora življenja subjekta*.

Šta podrazumevamo pod postepenom kolonizacijom svakodnevice subjekta? Ideja se odnosi na proboj granice između posla i dokolice, tj. različitih aktivnosti koje vezujemo za dokolicu, i naših poslovnih obaveza. Svedočimo normalizaciji rada u svakom delu dana, tokom bilo kakve aktivnosti koja dozvoljava istovremeno obavljanje posla: kućni poslovi, obedovanje, interakcije sa (bliskim) ljudima iz našeg okruženja. Mogućnost kalemljenja poslovnog anagažmana zamisliva je za većinu aktivnosti dokolice. Rad se polako integriše u prakse svakodnevice koje su do tada bile (manje ili više) nezavisne od samog posla. Drugim rečima, svedočimo procesu *akomodacije*. Slobodan svakodnevni život subjekta prilagođava se dinamici i strukturi posla, sa ciljem njegovog neometanog razvitka.

Kada razmatramo ideološki podstaknut prelazak granice privatnosti, više ne govorimo *isključivo* o psihološkom prostoru. Ideološki objekat karijerizma se, u ovom slučaju, kako vidimo, poigrava *i* sa konkretnim fizičkim prostorom življenja. Naravno, kako smo i naglasili, fizički prostor obuhvata i psihološki. Oni se u izvesnoj meri preklapaju. Govorili smo o tome kako elementi materijalno razumevane spoljašnjosti, mogu biti deo unutrašnjeg ili graničnog (narcističkog) u kontekstu šire shvaćene subjektivnosti čoveka. No artikulacija opipljivosti, prostorne vidljivosti subverzije subjekta, može biti korisna za pojašnjenje samog procesa koji nas zanima.

Subjekti karijerizma povremeno ove promene prepoznaju kao povoljne. To možemo razumeti pretpostavkom da opisana transformacija svakodnevice skladno *naleže* na već utemeljenu neoliberalnu vrednosnu matricu. Ona je, u suštini, njen efekat. Onda kada subjekta narcistički validira ulaganje unutrašnjeg sveta u karijerni napredak, investicija elemenata njegove donekada slobodne svakodnevice prirodno se nadovezuje na već započete procese. Shodno društvenim imperativima, ulažući delove unutrašnjeg, psihološkog prostora, te svakodnevnog životnog prostora (koji subjektu omogućava samoprepoznavanje), subjekat veruje da optimizuje sebe, svoj poslovni učinak, te da se približava obećanom fantazmu samoostvarenja.

Rad od kuće gotovo *opipljivo* prikazuje otuđujući prodor karijerizma u do tada neotuđene domene subjektivnosti. Odsutvo *misli o pobuni* protiv ovakvih transformacija svedoči o subjektovoj *dobiti*. Pritom, dobit je pre svega fantazmatska. Time nam ovaj primer približava proces interakcije subjekta i ideje o preduzetničkom, tj. karijernom subjektivitetu, koji rezultuje karakterističnim oblikom otuđenja subjekta. Preciznije, primer nam približava odnos između subjekta i *karijernog imperativa* kao specifične forme ideološkog objekta. U slučaju rada na daljinu jasno vidimo postepeno prisvajanje elemenata svakodnevice, koja je, hajdegerijanski shvaćeno, od ontološkog značaja za pojedinca.

Mehanizam poslovne integracije nije isključivo vezan za rad od kuće. Naprotiv, u pitanju je jedan, u aktualnoj kulturi rada, šire primenjivan princip. Poznati su nam i drugi (stariji) obrasci integracije vanposlovnih, običajnih sadržaja i procesa čoveka, za koje možemo pretpostaviti da su inicirali analognu transformaciju subjektovog samorazumevanja i samoosećanja. Rad od kuće je bio posebno koristan kao primer koji *eksplicitnije* prikazuje procese koji su u razvoju već nekoliko decenija u neoliberalizmu. Vratićemo se sada na jedan dugovečan, a za našu temu značajan trend – *korporativne familijarizacije*.

Korporativna familijarizacija

Reč je o mehanizmu koji je analogan opisanom; istovetne funkcije, ali sa suprotnim pravcem delovanja. Naime, kada smo govorili o radu kod kuće, pomenuli smo *akomodaciju* sfere slobodnog vremena u odnosu na poslovnu sferu. Sada ćemo izložiti kako ona može u sebe integrisati, *asimilovati* dimenzije subjektivnosti.

Šta podrazumevamo pod pojmom korporativne familijarizacije? Brojne korporacije, firme, kao i firme u nastajanju (tzv. „*start-up*“) funkcionišu na temelju „pozitivne korporativne filozofije“. Centralna, veoma jednostavna teza ovog (pseudo)filozofskog sistema bila bi:

Produktivnost zaposlenih zavisi od njihovog zadovoljstva na poslu, stoga zadovoljstvo treba podsticati i održavati.

Kako mnogi poslovi po svojoj prirodi nisu ugodni, organizacije će razvijati različite strategije podsticaja ugodnosti. Jedna od mogućih strategija, nama od najvećeg značaja, jeste

uvođenje elementana van-poslovnog, svakodnevnog života u kulturu rada organizacije – onih koji pojedincima pričinjavaju užitek u kontekstu njihovog slobodnog vremena.

Mnogobrojni su primeri integracije elemenata dokolice u kulturu radne organizacije. Navešćemo samo neke. U mnogim organizacijama predviđene su redovne, periodične aktivnosti namenjene jačanju kohezije radnog kolektiva, većini poznate kao *team building*, koje podrazumevaju proslave, putovanja, zajedničke sportske aktivnosti i slično. Igra je, takođe, u ovom kontekstu od velike važnosti. Video igre, društvene igre, prerašavanja i maskiranja. Igra i karnevalizacija, sada u radnom kontekstu, ostvaruju svoju *pacifikujuću* i *rasterećujuću* funkciju. Stroga formalnost biva subvertirana ritualima, kao i odgovarajućom retorikom. S vremena na vreme nailazimo na (eksplicitno ili implicitno) propisivanje neformalnog, prijateljskog diskursa u radnim kolektivima, posebno onim gde se vidljivo gradi „porodična kompanijska atmosfera“. Ne može nas začuditi što je jedan od ključnih kriterijuma zapošljavanja novih radnika u ovakve organizacije pitanje „uklopivosti njegove ličnosti“ (eng. *personality fit*) u postojeći radni tim.

Opisane aktivnosti nisu *same po sebi* loše. No, onda kada ih sagledamo u kontekstu „korporativne filozofije“ koja ih oblikuje, mogu lako da zavrede naš kritički otklon. Ne treba zaboraviti da je jedna od osnovnih ideja iza podsticaja zadovoljstva zaposlenog, *optimizacija* njegovog *radnog učinka*. O tome da povezivanje zaposlenih nije cilj po sebi svedoči i činjenica da pored normi koje strukturiraju familijarizaciju na radnom mestu, *istovremeno* važi i opšti zakon neoliberalne logike. Prevlast hiperindividualističkih i tržišno upotrebljivih vrednosti u kulturi rada ishoduju podržavanjem kompetitivnosti radnika, podrazumevajući međusobnu agresivnost i neprijateljstvo – što je u koliziji sa autentičnim udruživanjem radnika. Pravo formiranje tima impliciralo bi postojanje solidarnosti i uzajamne brige, što izostaje u aktualitetu radnih grupa. Stvarno kolektivno organizovanje ne samo što se ne podstiče, već se obeshrabruje i osujećuje. Osnovni razlog tome je relativno jednostavan: pretnja interesima korporacije.²⁹

Nakon uvida u oprečnost sila kojima je subjekat izložen, kao i u njihov manipulativni kvalitet, očekivali bismo visok stepen frustriranosti radnika koji je izložen takvoj otuđujućoj međuigri. No, mi zapravo u realnosti ne možemo poreći da se on često oseća *ugodno* u svojoj poziciji. On je motivisani učesnik procesa familijarizacije. Svojevoljno prilaže žrtve svoje

²⁹ Ta veza je vidljiva u kontekstu otežanosti sindikalnog organizovanja u mnogim kapitalističkim zemljama.

razonodne svakodnevice na korporativni oltar. Ono svoje *unutrašnje, svoje narcističko* čini korisnim za interese drugog. Da li radi to zbog sopstvenog mazohizma? Ili je u pitanju nešto drugo?

Mogli bismo da pretpostavimo da se uspešno generisano zadovoljstvo radnika temelji na nečemu sržnijem. Užitek bi mogao da bude *efekat* uspešne identifikacije subjekta sa opisanom karijernom matricom subjektiviteta (sa *karijernim imperativom*). Naravno, bilo bi pretenciozno, ali i naivno, tvrditi da (uvek) postoji svesna namera podsticaja ove identifikacije od strane upravljačke strukture organizacije. Podsticajna sila pomenute identifikacije situirana je u samom *ideološkom objektu*, a putevi njegovog delovanja su daleko kompleksniji od maliciozne, manipulativne strategije pojedinačnih kapitalista.

Ponovićemo, ideologija je zainteresovana za subjektivu *narcističko*. Postoji *kontinuitet* i *recipročnost*. Potenciranjem važnosti narcističkih sadržaja subjekta za njegovo radno funkcionisanje, subvertiranjem simboličke dimenzije njegovog bića, uspostavlja se imaginarni kontinuitet između specifičnog *ideološkog objekta* i subjektivog narcističkog Ja. Stoga, narcistički profilisana, u ideološkom objektu sadržana ideja karijernog subjektiviteta biva, izgledno je, *obostrano, recipročno* korisna – i ideologiji, i subjektu ideologije.

U narednim delovima poglavlja ćemo se upravo posvetiti detaljnijoj analizi predložene *identifikacije*, te pretpostavljenoj narcističkoj dobiti subjekta karijerizma. Osim toga, pokušaćemo da jasnije razumemo kakva bi bila struktura i funkcija *ideološkog objekta* koji figurira kao relevantan u ovoj karijernoj igri, te kakav uticaj on ostvaruje.

Zaključno: prikrivenost otuđenja i manipulativnosti

Sagledavanjem kulture rada neoliberalizma sa distance, nećemo lako uvideti izloženu dimenziju (auto)manipulativnosti. Za zaključak o prikrivenoj manipulativnosti kulture rada moramo da izuzmemo postojeće situacije surove eksploatacije manuelnih/niskoplaćenih radnika, pre svega na globalnoj periferiji. U tom slučaju, izostaje predočena *pritajenost* manipulativnosti upravljačkih struktura organizacije. Ali, čak i u slučaju niskoplaćenih poslova ne možemo potpuno isključiti mogućnost *autoobmane* subjekta, potencijalnu žudnju za dijalektičkim skokom u karijerno ostvarenje – ne možemo odbaciti mogućnost susreta zaposlenog sa *idejom* korporativnog subjektiviteta.

Karijerni subjektivitet, koji je u fokusu ovog odeljka rada, efekat je specifične međuigre obmane koja dolazi od strane korporativnih interesnih struktura, ali i samoobmane u koju se upušta subjekat – a koja nije lako primetna. U toj interakciji posreduje forma *ideološkog objekta* koja je uobličena karijerizmom. Opisali smo neke od kulturoloških *mehanizama* kojima se ova međuigra ostvaruje, pri čemu posledično, postepeno i neprimetno narcistički svet subjekta biva okupiran. U pitanju su različiti modaliteti rada, a mi smo opisali samo neke: rad „bez ograničenja“ (prekovremeni rad), rad od kuće, rad koji asimiluje psihološke oslonce subjekta, tj. različite elemente subjektive svakodnevice. Ono što je zajedničko ovakvoj kulturi rada jeste *uzurpacija granica* subjekta.

Manipulacija o kojoj je reč, ponavljamo, nije lako vidljiva. Ona zahteva samožrtvovanje subjekta. Međutim, neretko je komforna – što doprinosi njenoj neprozirnosti. Osim toga, gotovo uvek je zavodljiva. Zavodljivost leži u domenu obećanja – mnogo toga je obećano subjektu. Obećanja nadilaze materijalnu dobit, i podrazumevaju potencijalni uspeh – stabilnost, ličnu veličinu i blagostanje. U kontekstu takvih aspiracija, nije neobično što zaposleni ne doživljava kulturu rada kao otuđujuću i obmanjujuću, već kao privlačnu, vrednu, te ponekada i suštinsku za egzistenciju. Takav zalog povratno navodi subjekta da se dobrovoljno okrene sam protiv sebe, otuđujući se od svojih unutrašnjih i spoljašnjih psiholoških resursa – otuđujući se od sebe.

Nama će u fokusu sada biti individualne, razvojne implikacije ovakvog stanja stvari. Za pokušaj psihoanalizom usmerene analize karijernog subjekta, zaključak o manipulativnosti kulture rada je previše *uopšten*. Potrebno je temeljnije razumeti *dinamiku odnosa* između *subjekta* i ovako shvaćene osobene forme *ideološkog objekta* – koju nazivamo *karijerni imperativ*³⁰. Da bismo to postigli, neophodno je da prvo izložimo naše razumevanje interakcije subjekta i sveta spoljašnjih objekata (stoga i *ideološkog objekta*), uzimajući u obzir već predočenu dinamiku karijerizma.

³⁰ Čini nam se da naziv prigodno obuhvata predočenu imperativnu dimenziju neoliberalne kulture rada – koju subjekat pounutruje. Sa jedne strane, kultura rada zahteva narcističku investiciju subjekta. Sa druge strane, posledično procesima koji će biti istraženi dalje u poglavlju, subjekat sam od sebe *zahteva* isto.

Karijerni imperativ kao ideološki objekat

(Dez)integrativna funkcija objekta u psihoanalizi

U poglavlju je na nekoliko mesta spomenuta psihološki relevantna distinkcija *spolja – unutra*. Pri tome se, najpre misli na unutrašnji psihološki svet, naspram spoljašnjeg sveta subjekta. Karakteristična pomeranja na dimenziji *spolja – unutra*, u tekstu su izdvojena kao jedan od osnovnih ishoda interakcije subjekta i ideološkog objekta poslovne kulture.

Psihoanaliza se, to joj je primarni zadatak, obuhvatno bavila strukturom i funkcionisanjem subjektovog unutrašnjeg sveta, značajem i funkcijama objekata spoljašnjeg sveta, te kvalitetom interakcije unutrašnjeg i spoljašnjeg. Savremena analitička doktrina ubedljivo ukazuje da rudimentarno razlikovanje spoljašnjeg i unutrašnjeg, postoji od prvih dana života (Jevremović, 2007). Stadijum primarnog narcizma, kako su ga postavili Frojd i njegovi savremenici, ne nalazi potvrdu u savremenijoj psihoanalitičkoj teoriji. U interakciji sa brigujućim drugim, dolazi do dramatične ekspanzije unutrašnjeg psihološkog univerzuma, te formiranja složenijih psiholoških kapaciteta subjekta u nastajanju. Uprkos nezanemarljivim razlikama među pojedinačnim teorijskim pozicijama savremene psihoanalize, optimalni razvoj gotovo uvek podrazumeva dostizanje (manje ili veće, ali nikada potpune) integracije subjekta (Ja, selfa). Adekvatna interakcija sa objektima u spoljašnjem svetu dovodi do pomenute integracije, pacifikacije destrukcije i prevazilaženja ekscesivne upotrebe primitivnih mehanizama odbrane (Vulević, 2016).

Već je napomenuto: unutrašnji psihološki svet je, barem u okvirima psihoanalize, samo uslovno rečeno unutrašnji. Isto važi i za spoljašnji svet. Drugim rečima, za nas je važno da *postojanje granice* ne podrazumeva da unutrašnji svet subjekta potpuno autonomno funkcioniše. On, naprotiv, u izuzetnoj meri *zavisi* od dešavanja u spoljašnjem svetu.

Neki analitičari, (ovde pre svega mislimo na Lakana) otići će korak dalje u problematizaciji tradicionalno shvaćene grube odvojenosti unutrašnje i spoljašnje realnosti čoveka. Unutrašnji svet subjekta neodvojivo je uvezan sa spoljašnjim strukturama, kao što su jezik i društveni odnosi. Integrisani, mentalno zdrav subjekat formira *diskurzivno ja* intervencijom Imena Oca, tj.

identifikacijom sa mestom u (*uslovno rečeno* spolja dostupnoj) mreži označitelja. Između „spolja“ i „unutra“ subjekta postoji *kontinuum saoodnošenja* (Lacan, 2015 [2001]).

Sa koje god od izloženih teorijskih pozicija da pođemo, primetićemo da je međuigra spoljašnjeg i unutrašnjeg ključna kako za funkcionisanje subjekta, tako i za eventualno prisustvo psihopatoloških sadržaja i procesa. Bilo je reči o tome da se *ideološki objekat* karijerizma, tj. *imperativ* uobličen idejom o karijernom subjektivitetu poigrava sa subjektivim simboličkim, ali *ponajviše* narcističkim resursima, relevantnim za njegovo samorazumevanje. Kako razumemo ovu međuigru sa pozicije psihoanalitičke teorije?

Psihoanaliza nas upućuje na to da su integrišuće sile, tj. funkcije koje nastaju na temelju razvojno adekvatne interakcije sa brigujućim drugim, suštinski oslonci samoorganizacije subjekta. Ukoliko govorimo o stabilnom odraslom pojedincu, pretpostavka je da je integrativna funkcija (Bion bi rekao *alfa funkcija*³¹ (Bion, 1962)), odavno uspostavljena (Jevremović, 2007). Drugim rečima, funkcija simbolizacije je stabilna i predstavlja centralnu organizujuću silu unutrašnjeg života subjekta.

Za stabilnost subjekta važni su unutrašnji, spoljašnji, ali i *granični* resursi. To su različiti objekti koji pomažu subjektu da drži sebe na okupu, pogotovo u situaciji povišene neizvesnosti. Kohut bi ih nazvao *selfobjektima* (Kohut, 1977). Oni figuriraju u funkciji održanja stabilnosti subjektivih granica. U određenim situacijama, povremeno, svet potencijalnih selfobjekata će za subjekta predstavljati produžetak sebe i lokus neophodnih psiholoških oslonaca. Čak i od stabilnog pojedinca u izazovnim i neizvesnim situacijama možemo očekivati prevlast narcističke dimenzije funkcionisanja, te potrebu za prikupljajućom interakcijom sa (self)objektima relevantnim za održanje stabilnosti (Kohut, 1977). Tek kod primitivnih mentalnih organizacija vidimo *primetniji* prodor psihotičnog i *ekscesivno* oslanjanje na selfobjekte u pokušajima očuvanja granica sopstvenog bića. Pored evidentne integrišuće funkcije, psihološki oslonci subjekta imaju još jednu važnu odrednicu: oni subjektu omogućavaju da *sebe prepozna kao sebe*. Imaju funkciju reflektovanja „*autentičnosti*“ subjekta.

³¹ *Alfa funkcija* je termin kojim je psihoanalitičar Wilfred Bion nastojao da objasni integrišuće efekte pounutrenja funkcije (adekvatno) brigujućeg objekta. *Alfa funkcija* transformiše mentalizovane čulne impresije i emocionalna iskustva (tj. bela elemente) u alfa elemente (Bion, 1967).

Integrativni kapaciteti odraslog subjekta, te odnos prema graničnom svetu selfobjekata, u velikoj meri zavise od kvaliteta interakcije subjekta u nastajanju sa *bitnim objektima* tokom detinjstva. Interakcija koja podrazumeva optimalno zadovoljenje, ali i obuzdavanje arhaičnih dečijih potreba, rezultuje adekvatnim razvojem. Bion je govorio o kapacitetu za *reverie* majke (ili drugog brigujućeg objekta), o sposobnosti da ona ispravno prepozna sirova, neobrađena, detetu još uvek nepodnošljiva stanja, te da ih obradi, i u njemu podnošljivom obliku vrati nazad (Bion, 1962). Ova adekvatna, *brigujuća* interakcija sa bebom, postepeno vodi internalizaciji integrišuće funkcije od strane deteta. I drugi analitičari su govorili o neophodnosti prepoznavanja i adekvatnog zadovoljenja primitivnih potreba subjekta u nastajanju. Kohut je, tako, govorio o potrebi deteta za validacijom njegovih (*sve*)mogućnosti, kao i za ogledanjem u svemogućem, omnipotentnom drugom, ali i o neophodnosti *frustracije* neobuzdanog narcizma deteta (Kohut, 1977).

Gotovo svaka, klasična ili savremena, psihoanalitička razvojna teorija poslaće nam (gotovo samorazumljivu) poruku o važnosti *adekvatnog* prepoznavanja potreba deteta, te suočavanja deteta sa sopstvenim ograničenjima i ograničenjima spoljnog sveta. Isto tako, naglasiće nam da nevolje nastaju onda kada potrebe nisu adekvatno zadovoljene, ispravno prepoznate ili kada narcizmu nije postavljena granica. Autori koji su se bavili primitivnim mentalnim organizacijama, recimo, naglašavaju da se etiologija malformacija ličnosti može, između ostalog, locirati upravo u neadekvatnim odgovorima brigujućeg drugog (Kohut, 1971). U pitanju je odsustvo brige, ponavljano zadovoljenje pogrešnih potreba deteta, ili čak zahtevi roditelja da *njihove* potrebe budu zadovoljene od strane deteta. Takva dinamika interakcije sa primarnim objektima u kritičnom periodu razvoja, može rezultovati onim što kasnije prepoznamo kao narcističku ili graničnu organizaciju ličnosti.

Vidimo šta nam analitička teorija poručuje. Uz pretpostavku postojanja optimalne razvojne interakcije sa *primarnim objektom*, subjekat u nastajanju uspostavlja stabilnu granicu na relaciji ja – drugi. To je, možemo reći, bazičan uslov *stabilnosti* budućeg odraslog subjekta. Sa pravom se pitamo onda, kakve su posledice, našom analizom implicirane destabilizacije subjektive granice unutra – spolja? Kakve su implikacije interakcije subjekta sa (ideološkim) *objektom*, koji na subjekta deluje tako? Imajući u vidu izloženu (razvojno krucijalnu) integrativnu funkciju primarnog objekta, pitamo se, kakva je funkcija objekta koji se poigrava sa subjektivim narcizmom?

* * *

Nakon što smo uočili da *karijerni imperativ*, kao *ideološki objekat*, problematizuje stabilnost granice *unutra – spolja* subjekta, provocirajući njegovu narcističku dimenziju subjektivnosti, detaljnije smo izložili psihoanalitičko razumevanje razvoja (ne)stabilnog subjekta, te njegovog „spoljašnjeg“ i „unutrašnjeg“ – obrativši pažnju na ulogu *primarnog objekta* u tome. Imajući u vidu izloženo, potrebno je da se vratimo fenomenu karijerizma i istražimo njegovo mesto u ovako shvaćenoj logici razvoja subjekta. Pitamo se, dakle, kakav je odnos. *karijernog imperativa* prema subjektu sa kojim stupa u interakciju?

Inverzija brigujuće funkcije karijernog imperativa

Zadržaćemo se, dakle, na analizi već predočene situacije karijernog otuđenja, pri čemu ćemo, ovog puta, uvezati izložene razvojne procese i funkcije. Karijerni imperativ³², kako smo nazvali ideološku matricu, tj. *ideološki objekat* relevantan za aktualni radni normativizam i idealitet, podrazumeva manje ili više otuđujuć odnos subjekta prema sebi samom. Subjektat je naveden da se udalji od svojih *stvarnih mogućnosti i ograničenja*, te podstankut da se kontinuirano izmešta u fantazmatsku realnost uspeha.

U pitanju je neiscrpn *rad na sebi kao projektu*, koji implicira perpetuirano usvajanje raznorodnih ograničeno upotrebljivih veština i znanja. U porukama (ponekada i preskripcijama) koje prepoznajemo u javnom diskursu, primetićemo karakterističan *jezik i značenja*. Poruke su formulisane sa ciljem takozvane *optimizacije subjekta*, koja podrazumeva težnju za ostvarenjem maglovito predstavljene „*najbolje verzije sebe*“. Ideal je uobličen *mehaničkim* pojmom [optimizacije] kojim uobičajno označavamo unapređenje rada mašina, kompjutera i ostalih *neživih* sistema. Upravo je takav, dehumanizujući zahtev postavljen pred subjektom, uz jednu bitnu razliku – neodredivosti konačnog cilja. Dok mašina može postići svoj optimalni učinak, čovek, kao živo

³² Karijerni imperativ, podsetićemo se, predstavlja *jednu od mogućih* neoliberalnih *formi* ideološkog objekta. Druge forme će biti razmatrane kasnije u tekstu. Sintagmu smo skovali tako da potencira *naredbodavni kvalitet* karijernih ideala i poruka koje figuriraju kao centralni u konfiguraciji ideološkog objekta.

(beskrajno kompleksno) biće, nema jasno i lako određivu tačku optimalnog funkcionisanja. Drugim rečima, cilj samooptimizacije figurira kao pokretna meta.

Optimizacija kao proces, kako smo i videli, ne obuhvata samo radnu situaciju, već zadire i u običajnost svakodnevice čoveka, komunicirajući sa onim u subjektu *narcističkim*. Bolje radno postignuće sa sobom povlači neophodnost unapređenja svih dimenzija subjektivnosti. Rad na sebi podrazumeva čitav niz praksi koje bi trebalo da ishoduju boljim fizičkim i mentalnim zdravljem, većim radnim kapacitetima, na koncu, suštinski – većom tržišnom konkurentnošću. Obične prakse svakodnevice, kao što je spavanje, fizička aktivnost, druženje, prehrana, modifikuju se na način koji bi mogao da garantuje povećanje radne efikasnosti čoveka. Slobodno vreme, u kom bismo, inače, zadovoljavali različite lične potrebe i želje, komodifikujemo, transformišemo u vreme za (ideološkim imperativom uobličeno) učenje i razvoj.

Vratimo se na dijadu *ja – drugi*, te teorijsku artikulaciju odnosa između subjekta i objekata u spoljašnjem svetu. Stavimo na mesto *drugog*, tj. *primarnog objekta* jedan specifičan neoliberalni normativizam i idealitet (koji su sapripadni *ideološkom objektu*). Oni impliciraju da su društvena prepoznatost, stabilnost i blagostanje, *dostižni* upravo razvojem karijernog identiteta. Karijerni identitet, dakle, podrazumeva odnos prema sebi kao prema najkorisnijem resursu na tom putu ka blagostanju i društvenoj prepoznatosti. Istovremeno, najveću korist od podrazumevane preduzentničke hiperangažovanosti ima *pre svega* ekonomija. Dinamika interakcije subjekta sa ovim specifičnim neoliberalnim fantazmima ishodi *latentno destruktivnim* odnosom prema sebi. Hraneći svoje narcističke težnje, subjekat, u simboličkoj stvarnosti, pre svega zadovoljava zahteve drugog, tj. struktura moći. Otudjujuć odnos prema unutrašnjim, tj. psihološkim, telesnim, ali i narcistički zasićenim resursima spoljašnjeg sveta možemo razumeti kao oblik manje ili više diskretne *samodestrukcije*. Pretpostavljenu destrukciju možemo da pozicioniramo u kontekst analitički shvaćene optimalne interakcije subjekta i drugog, integrišuće relacije koja podrazumeva zadovoljenje i ograničenje narcističkih potreba subjekta, vodeći razvoju *dobrog narcizma*, tj. *koherentnog selfa*.

Uzevši u obzir adekvatno brigujuću dimenziju odnosa koji gradi put stabilnosti subjekta, možemo reći da logika nama savremenog društveno-ekonomskog režima ne ostavlja prostor za *brigu* o subjektu društva. Drugim rečima, odnos između ovog, karakterističnog ideološkog objekta i subjekta, *nije* autentično brigujući. U situaciji karijerne subjektivizacije, pojedinac je podstaknut

da zapostavi sve želje, potrebe, odnose, kao i prakse običajne svakodnevice koje mogu usporiti potencijalni karijerni uspon. Vođen žudnjom da bude prepoznat od strane društvene hegemonije, neoliberalnog Drugog, te istovremenom zavedenošću raznovrsnim karijernim fantazmima, subjekat se okreće sam protiv sebe.

Karijerni imperativ figurira kao *nebrigujući* (ideološki) *objekat*. Teorija psihoanalize, pre svega u kontekstu razumevanja individualne psihodinamike i psihopatologije, na specifičan način govori o posledicama ovakve, potencijalno dezintegrišuće relacione dinamike. Artikulacija teorija je različita, ali je zaključak analogan – ovakvo *osujećenje* može tvoriti patologiju.

Relevantni psihoanalitičari druge polovine prošlog veka, kao što su Melani Klajn, Bion, Kohut i Grin artikulisali su teorije o primitivnim formama patologije koje nastaju kao posledica *neadekvatnih* odgovora primarnog objekta (npr. Bion, 1962; Green, 2001; Kohut, 1971; Klein, 1975a). Naš zadatak je sada da na mesto *subjekta u nastajanju*, postavimo (odraslog) *subjekta karijerizma*. Nasuprot tome, na mesto *značajnog drugog*, postavljamo *ideološki objekat*. Dakle, govorimo o interakciji karijernog subjekta i neoliberalnog, karijernog imperativa. Interakcija je, gledano iz ugla razvojne psihoanalize, te analogne situacije odnosa subjekta i primarnog objekta, *neadekvatna, otuđujuća i destruktivna* po subjeka. Analitička teorija nam sugeriše mogućnost prisustva čitavog spektra psihopatologije – od neurotičnog, do psihotičnog simptoma. No, na naše iznenađenje, nalazimo da karijerista, poistovetivši se sa karijernom, fantazmatski profilisanom, ideološkom matricom doživljava *zadovoljstvo* uprkos otuđenju i pretpostavljenoj destrukciji.

* * *

Izložili smo hipotetički proces u kome granica *ja – drugi* biva problematizovana u aktualnom ideološkom realitetu, pri čemu ideološki objekat potencira i koristi ono u subjektu *narcističko*. Naznačili smo potencijalno *patognomične* efekte ove destabilizacije, ali i (paradoksalno) prisustvo *užitka* karijeriste. Koristeći koncepte psihoanalitičke teoije narcizma, pre svega Lakana i Kohuta, nastojaćemo da detaljnije analiziramo samu strukturu i funkciju *karijernog imperativa* kao jedne forme *ideološkog objekta*, te strukturu subjekta koja nastaje kao *efekat* opisane interakcije sa *karijernim imperativom*.

Karijerni self/Karijerno Ja

Lakanova Z shema

Uvideli smo da se možemo nadovezati na *logiku razvoja subjekta*, tj. razvojnu interakciju subjekta i primarnog objekta, u analizi odnosa subjekta i ideološkog objekta – u ovom slučaju, karijernog imperativa. Sada je neophodno bliže odrediti *oba* člana ove dijade, a nakon toga, kao što smo i nagovestili – i posledice njihovog saodnošenja. Polazimo od Lakanove teorije. Upotrebom njegovog pojmovnog aparata, pokušaćemo da se približimo strukturi *karijernog imperativa* koji figurira kao *ideološki objekat*. Dalje će nas zanimati kakva bi mogla biti *struktura, psihodinamika*, ali i sam *proces nastanka* karijernog subjekta koji stupa u odnos sa takvim objektom.

Pozvaćemo se prvo na, u uvodnom delu rada ukratko izloženu, Lakanovu teoriju formiranja subjekta. Interpretaciju, do sada predominantno fenomenološki razumevanog subjekta karijerizma, započecemo primenom Lakanove poznate R sheme³³. Shema prikazuje put nastanka nemonolitno konfigurisanog subjekta. Poći ćemo od pretpostavke da se ona može primeniti u osvetljavanju, boljem razumevanju fenomena subjektivnosti koji su nama u fokusu interesovanja.

R shema, osim što prikazuje bazičnu konfigurisanost subjekta, istovremeno mapira osnovne modalitete njegove interakcije sa okolnim svetom (Lacan, 2006c [1957]). Naizgledna dualnost ove sheme nije iznenađujuća – napomenuli smo da Lakan na specifičan način problematizuje samorazumljivu dualnost *spoljašnjeg i unutrašnjeg* sveta subjekta. Koristeći metaforu³⁴ Mebijusove trake naglašava njihovu uvezanost, pre nego opozitnost (Lacan, 1998a [1975]).

Otuđenje je u osnovi nastanka Ja, tvrdi Lakan. Pretpostavka je da se putem višestrukih otuđenja, *decentracija*³⁵ formira konfiguracija identiteta. Ishod takvog procesa je subjekat koji je

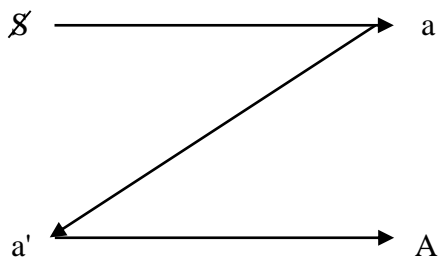
³³ R shemu Lakan razvija usložnjavanjem Z sheme. Z shema se prvi put detaljnije elaborira u njegovom *drugom* seminaru i prikazuje put formiranja subjekta (Lacan, 1988 [1977]). Z shema je prikazana uskoro u tekstu.

³⁴ Imamo u vidu da oko Lakanove topologije, odnosno njene potencijalne *metaforičnosti*, postoji polemika. Lakan, kao i njegovi naslednici, topologiju razumeju kao *način prikazivanja realnosti*. U ovom radu pak polazimo od stanovišta koje Mebijusovu traku i druge topološke sheme razume kao metaforu (Jevremović, 2000).

³⁵ Decentraciju razumemo kao *izmeštanje* subjekta. Subjekt u nastajanju se prvobitno decentrira od senzomotornog haosa, tj. realnog. Druga decentracija je simbolički otklon od ogledalne stopljenosti, tj. imaginarnog. Pojam decentracije približava čitaocu skokovitost subjektivnog formiranja.

nemonolitan. Otud i spomenuti, poznati *Boromejski čvor* koji prostorno predstavlja pretpostavljenu nemonolitnost subjekta. Nastala konfiguracija je nestabilna, uvek podložna potencijalnoj destabilizaciji – subjekat Lakanove teorije je, naglasili smo, *subvertirani subjekat* (Lacan, 2006d [1960]).

Z shema naspram *subjekta u nastajanju* (\mathcal{S}) situira *objekat malo a*. Posledično identifikaciji sa imagom drugog [*objekat malo a*], subjekat se decentrira od sebe samog i formira *narcističko ja*, odnosno *ego*. Zatim, dolazi do ponovnog otuđenja, kada u igru ulazi veliki Drugi (A). Usvajanjem Imena Oca, stupanjem u simbolički poredak, formira se *diskurzivno ja*. Ovi sapostojeći identiteti subjekta formirani su otuđenjem subjekta, prvo od realnog, telesnog, a zatim od onog imaginarnog. Otuđenjem, važno je naglasiti, subjekat u nastajanju simultano *zadobija* sebe. Subjektova diskurzivna samosvest, spoznaja sopstvene tobožnje autentičnosti, nastaje *na mestu velikog Drugog* (Lacan, 2006e [1953]).

Slika 3

Z shema

Napomena. Shema je prilagođena na osnovu sheme iz Lacan (1988, str. 243).

Ishodište višestrukih procesa koje shema prikazuje je dvostruko otuđeni, nemonolitan, nestabilan – subvertirani subjekat koji, pretpostavićemo, ono spolja (drugog/Drugog) prepoznaje kao ono unutra. Naizgled paradoksalno, otuđenje subjekta rezultuje njegovom konstitucijom. Citirajući Remboa, Lacan nam pojašnjava: *ja*, to je *drugi* (Lacan, 1988 [1977], str. 7).

Razmatrajući ranu razvojnu, preedipalnu interakciju subjekta u nastajanju sa brigujućim drugim, Lakan *objekat malo a* razume kao imago, sliku (Lacan, 2006f [1949]). U pitanju je imago u kom subjekat sebe pronalazi fiktivno celovitim – a tako i kompetentnim. U pitanju je slika fantazmatske potentnosti koja dete *hvata* u proces sukcesivnih identifikacija. Slika koja zavodi, zarobljava. Mogli bismo reći i *petrifikuje*. Subjekt, na neko vreme opstaje fiksiran, zaveden ogledalnim poistovećenjem sa imagom, sebe osećajući i pronalazeći na mestu *prikaza*. Tek simboličkom medijacijom, zauzimajući poziciju govorećeg, samorefleksivnog Drugog, uspeva da se otrgne fantomskom komforu ogledalne interakcije (Lacan, 2006f [1949]). No, naglasili smo, ogledalna vulnerabilnost opstaje sve dok subjekat živi. Opstaje uvek moguća *subverzija* zadobijene simboličke stabilnosti.

Posmatrajući čitavu situaciju iz razvojne perspektive, ogledalni stadijum karakteriše vidljiv *destruktivni potencijal* kom ćemo se detaljnije posvetiti u ovom delu poglavlja (destruktivnost je, kako ćemo videti, relevantna za analizu delovanja *karijernog imperativa*). Shodno tome, svaku ogledalnu relaciju odlikuje *uvek postojeći* patološki naboj. Osnovna patološka konsekvencija ogledalnog stadijuma jeste rivalstvo, te surevnjivost i zavist³⁶ koje su imanentne dualnoj, imaginarnoj relaciji (Lacan, 2006b [1959], pp. 82–101). Osim toga, prepoznavamo i druge, suptilnije patološke dimenzije imaginarnog odnosa. Subjekt je zacementiran u odrazu koji mu se nudi, bivajući fiksiran, zarobljen, *lišen* mogućnosti decentriranog, diskurzivnog mišljenja. Istovremeno, mi govorimo i o *autodestruktivnosti* subjekta. Posledično ovakvoj logici subjektivnog nastanka, dinamici i efektima ogledalnog stadijuma, u subjektu preživljava večna želja za ponovnim otuđenjem u fantazmu zaokruženosti; u sentimentu bezgraničnog užitka utemeljenog u neokrznutoj celovitosti (Lacan, 2014). Čezne za ekstazom (*jouissance*) totalne, istovremeno totalitarne, stabilnosti. Traži priliku da se otuđi, u korist sopstvene štete, vodeći se fantazmatskim relacijama.

Dakle, narcistička glad i agresivnost subjekta nisu nešto što neoliberalizam *tvori*. To je stvar toga *kako je subjekat konfigurisan* (Lacan, 2006b [1959]). Nisu ni nešto što otkriva – brojni ideološki sistemi nastoje da „pregovaraju“ sa džepovima subjektivnog narcizma. Novina leži u karakterističnosti fantazmatskog arsenala kojim ova ideološka realnost barata, kao i u potentnoj

³⁶ Ovde uočavamo kako se Lakan približava teoriji Melani Klajn, koja je mnogo pažnje posvetila preedipalnoj destruktivnosti i zavisti subjekta (Klein, 1975).

savremenoj tehnologiji – medijatoru koji olakšava disperziju, i potencijalnu *hegemoniju* ovakvih ideacionih sadržaja.

Karijerna shema

Pokušajmo sada da situiramo *karijerni imperativ* u R shemu. Ona nam može koristiti u izlaganju *strukture i uticaja* ovog ideološkog objekta. Počecemo od istraživanja pretpostavljene *multimodalnosti* karijernog imperativa. Drugim rečima, moramo naglasiti njegovu, u svakodnevici nužno isprepletanu, *simboličku* i *imaginarnu* dimenziju.

Kada je reč o simboličkoj dimenziji, mislimo pre svega na različite *jezički oposredovane*, te (simbolički) formalizovane, eksplicitne ili implicitne norme neoliberalnog društva. Jasno artikulisana pravila, eksplicirani uslovi i preskripcije, nepisani, manje ili više prećutni karijerni običaji. Ovim domenom obuhvaćeno je sve što možemo prepoznati kao simbolički profilisane aspekte karijerizma, podrazumevajući pod tim i raznovrsne *karijerne narative* koje smo naznačili u tekstu. Kao jednostavan primer takvog narativa može poslužiti paradigma „*Američkog sna*,“ koja šalje jasnu *poruku* da bilo koji član društva, ukoliko uloži dovoljno truda, može ostvariti poslovni uspeh, značajnu finansijsku dobit, pa stoga i društveno priznanje. To je poruka o mogućnosti uspostavljanja društvene *jednakosti* u pogledu *šansi*. Poruka istovremeno obavezuje na jasno uređena, normirana *pravila igre*. Određeni potezi povećavaju verovatnoću uspeha – drugi slute neuspeh.

Narativi prevladavajuće ideologije determinišu društveno mesto subjekta, njegove *mogućnosti* i *ograničenja* (Lacan, 1998b [1964]; Lacan, 2007 [1991]). Oni su sapripadni Lakanovom simboličkom registru, koji između ostalog, pozicionira karijeristu u odnosu na druge igrače iste društvene igre. Možemo ih zamisliti kao kompleksnu mrežu označitelja uređenu logikom *neoliberalnog diskursa*. Unutar prikazane Z sheme, bili bi *bliski* mestu velikog Drugog (A).

Međutim, pomenuti narativi nisu *izolovano postojeće* simboličke *norme* koji određuju mesto i sudbinu subjekta. Oni su, kako je već nagovešteno, u značajnoj meri *imaginarno profilisani*. Narcističke dimenzije *karijernog imperativa* jesu ideacioni, i drugi parasimbolički (emocionalni, afektivni) aspekti *matrice idealnog karijernog subjekta* koju generiše pomenuti

diskurs. To je narcistički ucelovljena slika savršeno kompetentnog, potentnog, uspešnog i nezavisnog karijeriste. U pitanju je fantazam, *pokretna, neuhvatljiva meta* – iskrivljena refleksija u kojoj se subjekat ogleda, sa kojom srasta. Lakan bi, kako smo i rekli, verovatno govorio o *idealnom* karijeristi kao *objektu malo a* sa kojim se subjekat narcistički poistovećuje.

Karijerni imperativ, možemo stoga zaključiti, kao *ideološki objekat*, funkcioniše i blisko *objektu malo a*. U tome upravo i leži neodoljivost besprekorno upakovane fantazije o poslovnoj ostvarenosti. U tome, istovremeno, leži i potencijalna destruktivnost i patognomičnost korporativnog (tj. karijernog) imperativa.

„Američki *san*“ se nameće kao dobar primer, pojašnjavajući mešovitu prirodu fenomena kojim se bavimo. Već u svom nazivu upućuje i na simboličku, i na ikoničko-idealističku dimenziju karijerizma. Američki san kao jedan od eklatantnih primera neoliberalnih ideoloških mehanizama na delu, sa psihoanalitički shvaćenim psihičkim fenomenom sna deli multimodalnost svoje (re)prezentovanosti.

No, kada govorimo o odnosu ideacionog i semiotičkog (fantazmatskog i simboličkog) u slučaju *karijernog imperativa*, isticanje njihove *saprožetosti* nije dovoljno. Nije svejedno da li je reč o ravnoteži, predominaciji narcističkog ili predominaciji racionalno-normativnog u okvirima ideološkog objekta. Prevladavanje jednog ili drugog implicira sasvim drugačiju sudbinu subjekta koji stupa u odnos sa njim.

Karijerni imperativ: odnos imaginarnog i simboličkog

Posmatrajući pojavnost *karijernog imperativa* i efekte njegove interakcije sa subjektom neoliberalnog realiteta, iznosimo pretpostavku da je on *predominantno* imaginarno profilisan. Ova hipoteza, koju ćemo obrazložiti u daljem tekstu, neposredno se nadovezuje na naše početno zapažanje da se ideološka realnost sve više interesuje za subjektovu narcističku dimenziju postojanja.

Na izložen zaključak nas, najpre, upućuje analiza sadržaja koji su sapripadni ovoj matrici. Naime, *karijerizam* ima svoje vidljive simboličke korelate. Oni se odnose na, između ostalog, aktualitet karijere. Sadašnja egzistencija *karijernog ja*, iako je nužno situirana i u narcistički domen realnosti, u značajnoj meri mora biti *logično uređena*. U pitanju su *simbolički okviri* u kojima

trenutno poslovno funkcionišemo – norme i običaji koji organizuju poslovnu svakodnevicu, te faktička poslovna postignuća i planovi (ostvarenja koja se kasnije sabiraju u poslovnom rezimeu). No, bitno je zapaziti da je u pitanju aspekt karijernog funkcionisanja koji je u neoliberalizmu *manje vrednovan*. Prošlost je za izgradnju korporativnog identiteta od sporednog značaja. Subjekt se aktivno podstiče da *budućnost* bude lokus njegovih investicija. Motivisan je da *fantazmatski egzistira* u budućnosti. Metod ostvarenja karijernog identiteta počiva na preklapanju dve vremenske tačke: sadašnje *ja*, počiva na budućem, visoko narcistički investiranom *ja*. Takav metod, ne možemo osporiti, ima svojih važnih efekata.

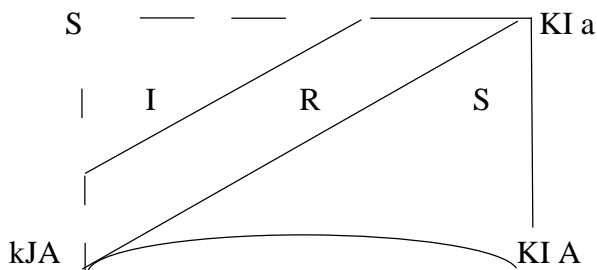
Egzistencija „u budućnosti“ je u bitnoj meri prožeta registrom narcizma. Priroda karijernog imperativa je takva jer je uobličena (ideološki uslovljenim) visokim vrednovanjem karijere *u nastajanju*, vezivanjem subjekta za fantazam *ostvarenja karijernih ambicija*. Obećanja kojima je karijerista okružen imaju funkciju oživljavanja i održavanja *imaga* budućeg uspeha. Reč je o narcistički investiranoj retorici koja generiše specifične ogledalne refleksije, dopadljive za poistovećenje. To su diskursi koji imaju izraženu performativnu dimenziju – imaju *konstitutivni* značaj za subjekta. Oni čine *fantazmatski aktualnim* ono što je locirano u budućnosti. Ovo poigravanje sa vremenskom linijom, sekvencijalnošću, „savijanje“ vremena i održavanje privida simultanosti postojećeg i (samo potencijalno) nadolazećeg omogućava *ikonička, fantazmatska* dimenzija karijernog imperativa.

O prevalentnosti narcizma u opisanoj matrici govori nam i specifično psihološko, emocionalno *stanje* karijernog subjekta koji se identifikuje sa njom. Neoliberalnog karijeristu odlikuju visoka motivisanost, intenzivan entuzijazam, okupiranost karijerom, i strast koja, u mnogim slučajevima, omogućava podnošenje (na momente impresivne) žrtve³⁷. Ta životna, narcistička energija upravo je karakterističan efekat ogledalne identifikacije subjekta sa *objektom malo a* (Lacan, 2006b [1959], str. 94). Stoga, afektivno stanje predstavlja još jedan pokazatelj značajnog kretanja u granicama registra imaginarnog.

Ovako uobličeni *karijerni imperativ* postavice u okvire naše, modifikovane R sheme. Proces narcističke ali i simboličke identifikacije sa „malim“ i „velikim (ideološkim) objektom“

³⁷ Jedan od načina da razumemo japanski fenomen *karoshi* - smrt od preteranog rada.

karijerizma tj. sa imagom i simboličkom dimenzijom *karijernog imperativa* mogao bi izgledati ovako:

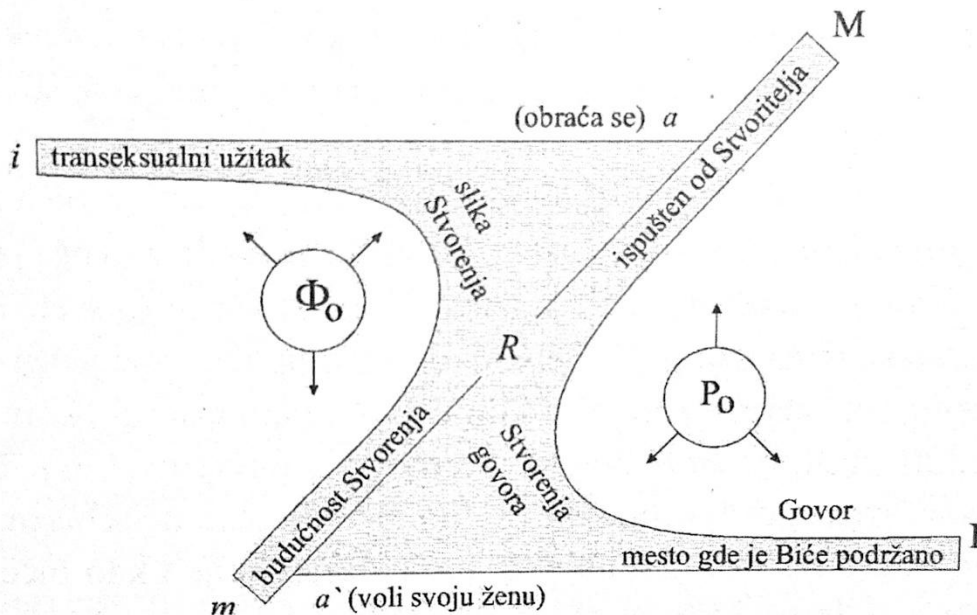

Slika 4

Formiranje „karijernog Ja“

Priložena shema prikazuje moguć put nastanka karijernog Ja. Ona prevashodno predstavlja modifikaciju R sheme. Nasuprot (*neoliberalnom*) subjektu u nastajanju (*S*) najpre pozicioniramo *karijerni imperativ* koji figurira kao *ideološki objekat* analogan *objektu malo a*. Posledično narcističkoj identifikaciji sa *imagom karijerizma*, nastaje narcističko karijerno ja, smešteno u donjem levom uglu sheme. Dalje, otuđenjem od *narcističkog* karijernog ja i stupanjem na mesto karijernog „zakona“ (*KI A*), nastao bi *diskurzivni* subjekat karijere. Stoga, na mesto objekta veliko A (u donjem desnom uglu sheme), stavljamo simboličku regulativu i normativizam *karijernog imperativa*. Međutim, naglasili smo da je identitet karijeriste, iako meštovit – predominantno ideaciono-fantazmatski organizovan, i to nameravamo takođe shematski da potcrtamo. Usled toga *vezu* između narcističkog karijernog Ja (*kJA*) i mesta velikog Drugog karijerizma (*KI A*) blago *zakrivljujemo*. Zakrivljenjem nastojimo da predstavimo *muku* subjekta karijerizma da se održi u poretku simboličkog, i potentnost imaginarnog u konstelaciji njegovog subjektiviteta. Drugim rečima, zakrivljenje ikonografski potcrtava faktor *psihotocizma* u organizaciji subjekta karijerizma.

U III seminaru, seminaru o psihozama, Lakan uvodi *modifikaciju svoje izvorne (Z) sheme*, nastojeći da prikaže mehanizam nastanka psihotične organizacije (Lacan, 1993 [1981]). Psihotična organizacija nastaje izopštavanjem Imena Oca, tj. slomom simboličkog poretka i padom u imaginarno. Prvobitna shema koja implicira subjektivizaciju normalno-neurotičnog pojedinca, u okvirima modifikovane sheme (psihotično organizovanog subjekta) biva izmenjena.

Slika 5

Lakanova modifikacija Z sheme

Napomena. Preuzeto iz Vulević, G. (2016) *Razvojna psihopatologija* (str. 131).

Akademski knjiga

Kada dođe do izopštavanja Imena Oca, dolazi posleđično i do remećenja trijadnih relacija na nivou simboličkog registra, te odgovarajućih poremećaja trijadnih relacija na nivou imaginarnog. Praznina, tj. „rupa“ nastala mehanizmom izopštavanja predstavljena je kod Lakana *hiperbolom*. Vidljiva distorzija sheme ukazuje na kolaps simboličkog, rušenje granica i strukture subjekta.

U okvirima analize subjektivizacije karijeriste, *ne* govorimo o potpunom padu u imaginarno, niti o slomu strukture – kao što je slučaj kod psihotičkog subjekta. Međutim, mi ipak želimo da se *udaljimo* od okvira normalno-neurotične organizacije. Stoga, oslanjajući se na modificovanu shemu [psihotične organizacije], vezu koja vodi od *a'* do mesta *velikog Drugog karijerizma* [u karijernoj shemi] preinačili smo u blago konkavnu *parabolu*. Dijagram subjektivizacije je na taj način izmenjen, ali ostaje stabilan. Subjekt karijere je zasićen narcizmom, no relativno stabilno utemeljen u simboličkoj realnosti. Šta implicira ovakva konstitucija?

Hegemonija slike karijernog imperativa i njeni problemi

Lakan govori o višestrukim identifikacijama i o egu kao sumi, „lepezi“ različitih ogledalnih identifikacija (Lacan, 1988 [1977], str. 209). Tako posmatrano, još jedna matrica za ogledanje, kakva god bila, ne bi mogla da uvede značajnu promenu subjektovog *ja*. Ipak, dinamika funkcionisanja ovakvih subjekata upućuje na drugačiji zaključak – ogledalna refleksija karijerizma ispostavlja se posebno značajnom za organizaciju egzistencije pojedinca. Šta ovu *sliku* čini dominantnijom u odnosu na druge?

Pojedinac se suočava sa (neoliberalnim diskursima uobličenom) ogledalnom refleksijom. U ponuđenoj slici, rekli smo, nalazi sebe. Imago karijerizma je za subjekta aktualiteta posebno privlačan. Pretpostavljamo da ga takvim čini nekoliko udruženih faktora.

Pre svega, slika predstavlja *par excellence* model subjektivnosti vladajuće ideologije. To je čini jednim od temeljnih instrumenata ideološke *interpelacije*³⁸. U sebe sumira, kako smo i izložili, ključne ideje neoliberalno utemeljenog društvenog poretka. Dakle, mi pretpostavljamo da dominantni ideološki idealitet ima brojna lica, pri čemu lice *individualnog preduzetništva* biva jedno od *osnovnih* i *najvažnijih* kojima nam se prikazuje. Ova ogledalna refleksija je za subjekta uvek vidljiva – sveprisutna i nametljiva. Na tome, između ostalog, počiva njena dominantnost.

Nadovezujući se na rečeno, važno je istaći i kongruentnost fantazma o karijerizmu sa ostatkom prevladavajućeg sistema vrednosti. Subjekt koji odrasta u nama aktualnoj ideološkoj

³⁸ Ideološka interpelacija je, setimo se, termin koji predlaže Luj Altiser. Njime podrazumeva „operaciju transformacije individue u subjekta *određene ideologije*“. Nadovezujući se na Altiserovo shvatanje, mi ideološku interpelaciju razumemo kao proces (imaginarnu i simboličku) subjektivizacije u okvirima neoliberalizma (Altiser, 2009 [1970]).

realnosti, od najranijih dana samosvesti usvaja vrednosti koje popločavaju put kasnijoj identifikaciji sa *povlašćenim fantazmom* koji je nama u fokusu istraživanja. Preklapajući sistem vrednosti olakšava poistovećenje, čemu svedoči i prevalentnost fenomena kojim se bavimo.

Treći, važan faktor koji omogućava hegemoniju ove osobene slike jeste njena *sveobuhvatnost*. Ona reflektuje *ukupnost* subjektivnosti – na ideološki poželjan način. Govorili smo na početku poglavlja – ideja *korporativnog ja* prevazilazi okvire samog izvođenja posla, zalazi u sve dimenzije uobičajne svakodnevnice subjekta, te determiniše budućnost. Na kraju, poigrava se sa subjektivnim samoosećanjem i samodoživljavanjem gađajući jezgro njegovog selfa. Obecava, i na momente (samo fantazmatski) omogućava doživljaj *kompletnosti i potentnosti*.

Predstavljeni faktori ne samo što pojašnjavaju dominantnost konkretne slike, već pružaju i potencijalno objašnjenje njene impresivne delotvornosti. Stoga, možemo zaključiti da u okvirima ideacione svakodnevice svedočimo *hegemoniji imaga karijerizma*. Pretpostavljena hegemonija saobrazna je ideologiji koja je visoko zasićena narcističkim. Međutim, ovakva situacija implicira nekoliko *problema*.

(1) Problem skotomizacije

Lakan nas podseća na nekoliko ključnih, patognomičnih dimenzija imanentnih stadijumu ogledala – relevantnih za razumevanje subjekta karijere koji se u značajnoj meri kreće u okvirima imaginarnog.

Najpre, ogledalno poistovećenje podrazumeva (u tekstu već nagovešten) *previd*. Subjekt ogledalnog poistovećenja sebe nalazi na mestu idealizovane slike. Misli da je to on. Veruje da je to on. Doživljava rasterećenje i jubilaciju. Usvojena slika figurira kao skotom, onemogućavajući mu da uvidi da je subjektivizacija lažna, imaginarna. Drugim rečima, naš subjekt karijerizma na momente, usvojivši geštalt idealnog *tajkuna*³⁹, brka svoju realnu egzistenciju zasićenu problemima, sa onom nedostižnom, fiktivnom. Intervencija registra imaginarnog *osujećuje* simboličku refleksiju o sopstvenoj poziciji.

³⁹ U svakodnevnom govoru pojmom „*tajkun*“ se označava ostvareni, moćni i imućni preduzetnik ili upravnik radne organizacije. Ovaj, i njemu blizak pojam „*biznismen*“, koristimo kao deo sintagme kojom želimo da označimo ideal neoliberalne ideje karijerizma: idealni tajkun/idealni biznis subjekt.

Lakan u svom tekstu o ogledalnom stadijumu piše:

“Geštalt [sa kojim se subjekat ogledalnog stadijuma poistovećuje] okarakteristan je *harmonijom* koja ujedinjuje Ja sa *figurom* na koju se čovek projektuje, sa utvarama koje uspostavljaju *dominaciju* sa njim, i *automatizmom* kojim njegov sopstveni svet nastoji da dostigne sazrevanje u *ambivalentnoj* relaciji [Ja – objekat malo a].“ (Lacan, 2006f [1949], str. 76).

Izloživši to, u jednoj rečenici sažima nekoliko nama ključnih problema.

Govoreći o dominaciji „utvara“, podrazumeva upravo diskutovanu porobljenost subjekta *prividom*. Tako, zadobijena harmonija subjekta koji sebe pronalazi u slici karijernog uspeha, počiva na zabuni, koju *porobljeni* subjekat gubi iz vida. Pored toga, čini se da Lakan namerno bira reč „figura“ kako bi ukazao na statičnost, uhvaćenost i potencijalno patognomičnu stabilisanost subjekta koji sebe pronalazi na mestu fantazma. Karijerista, možemo reći, biva *ukamenjen* na mestu karijernog imperativa. Na kraju, birajući reč automatizam, Lakan potcrtava odsustvo svesne simboličke refleksije u opisanom procesu. Neodoljivo upakovan *prikaz* preduzetničke slobode vuče subjekta u poistovećenje koje izmiče promišljenoj odluci.

(2) Problem narcističke strasti

Pođimo dalje i osvrnimo se na poslednji deo citata – naglasak na *ambivalentnoj* prirodi ogledalne relacije. O čemu je tu reč? Ambivalentnost je nužni činilac erotske, narcističke relacije (Lacan, 2006b [1959]). Upravo na ovom odnosu, subjekta i slike koja ga fiksira i otuđuje od sebe samog, temelji se energija i forma organizacije ega. Ja subjekta počiva na *narcističkoj* strasti (Lacan, 2006b [1959], str. 94). To implicira: narcizam je, posledično načinu na koji se subjekat formira, njemu [subjektu] imanentan. Stoga, tokom celog života ostajemo vulnerabilni na ovakvu prirodu relacija – ostajemo *slabi* na privlačnost slike. Slika konstituiše, a posledično i provocira *u nama uvek postojeću* narcističku strast. To objašnjava pomenutu *dobrovoljnost* potčinjavanja subjekta dominantnoj slici karijerizma. To potcrtava kompleksnost odnosa u kome karijerista, na izvestan način svojevoljno stupa u proces imaginarne subjektivizacije. Drugim rečima, ne dominira samo slika karijerizma u okvirima ideacione stvarnosti, već i subjektom vladaju strasti koje pomenutu hegemoniju slike recipročno afirmišu.

No, ambivalencija u okvirima ovako razumevane stvarnosti još uvek nije vidljiva. Naime, ambivalentnost se uočava u naličju idealizovanog odnosa – destrukciji.

(3) Problem destrukcije

Poistovetivši se sa imagom drugog, subjekat ogledalnog stadijuma „beži“ od nepodnošljivosti *fragmentacije tela* (Lacan, 2006f [1949], str. 78). Poistovetivši se sa imagom karijernog imperativa, karijerista beži od nelagodnosti *neizvesne svakodnevice, te sopstvenih ograničenja i nemogućnosti*. Potčinjava se slici, od nje zavisi. Agresivnost i destrukciju, stoga, sasvim logično budi kako svest o porobljenosti, zavisnosti od nedostižnog fantoma, tako i fragilnost pozicije u kojoj se uživa: uvek potencijalno moguće uzmicanje idealizovanog realiteta. Osim toga, činjenica da *igra karijerizma* podrazumeva borbu sa konkurentnim subjektima, tj. da karijerni subjekat *nije sam* u svetu preduzetničkih ideala, povoljno naleže na agresivnost *rivalstva* koja je imanentna svakoj dualnoj, imaginarnoj relaciji.

Drugim rečima, karijerno Ja subjekta nužno uvodi u dijalektiku destrukcije i autodestrukcije.

Dalja artikulacija strukturalne patologije

Iako smo se zadržali na analizi karijernog imperativa kao *ideološkog objekta* koji *može* funkcionisati analogno *objektu malo a*, ne smemo zanemariti činjenicu da su na delu paralelni procesi konstitucije: simbolički i ogledalni. Karijeristi su funkcionalni, tobože adekvatni subjekti društva *situirani u simbolički registar*. U karijernoj shemi predstavili smo samo blago zakrivljenje simboličke veze. Govoreći o problemima ogledalnog nivoa funkcionisanja *biznis* subjekata, mi impliciramo samo parcijalnu imaginarnu stabilizaciju njihove psihološke strukture. Potpuno izmeštanje subjekta u poredak imaginarnog podrazumevalo bi vidljivo prisustvo patologiju psihotičnog kvaliteta. Nasuprot tome, karijeristi su prepoznati kao mentalno zdravi reprezentanti savremenog društva.

Prepoznamo, dakle, *prevalentnost* iracionalnosti (tj. *narcizma*) u okvirima karijernog identiteta. Time odbacujemo mogućnost kategorizacije karijerista isključivo u domen normalno-neurotičnog. Psihoza je (takođe) jasno isključena kao mogućnost. Poređenje izloženih shema: Z

sheme, modifikovane Z sheme i *karijerne sheme*, implicira neophodnost formulacije *zasebne psihološke strukture* u slučaju karijerizma.

Prihvatili smo da psihološka struktura *karijernog subjekta* ne nalikuje strukturi neurotičnog ili psihotičnog subjekta. Međutim, nismo razmotrili sve nozološke kategorije – preostala nam je opširna teorija primitivnih mentalnih organizacija. Početna ideja o *višku narcizma*, koju dosadašnja analiza podupire, upućuje na potencijalni značaj *teorije patološkog narcizma* za dalju interpretaciju. Stoga, nameravamo da istražimo moguću korisnost pojmovnog sistema određenih teorija narcizma za dalju, koherentniju, sistematičniju i potencijalno temeljniju artikulaciju psihodinamike i psihopatologije (neoliberalnog) karijernog subjekta. Teorija primitivnih mentalnih organizacija nam može potencijalno pomoći i u boljem razumevanju *ideološkog objekta* koji, videli smo, figurira kao dominantan u karijernoj igri.

Narcizam i karijerizam

Nastavljači Lakanove misli

Na osnovu dosadašnje analize, došli smo do pretpostavke da strukturu i psihodinamiku subjekta karijerizma *možemo potencijalno dovesti u vezu* sa primitivnim mentalnim organizacijama. Ovu pretpostavku nameravamo da istražimo, posmatrajući subjekta karijerizma kroz teorijski okvir koji se bavi patologijom organizacije ličnosti. U toj analizi na umu moramo imati i delovanje *karijernog imperativa*, koji smo, za sada, odredili kao predominantno imaginarno profilisan *ideološki objekat*.

Primitivne mentalne organizacije se ispoljavaju u različitim oblicima. Bilo da govorimo o narcističkoj, ili graničnoj organizaciji, ne čini se mogućim subjekta karijerizma jednostavno poistovetiti sa *jednom od* u literaturi već opisanih formi strukturalne patologije. No, kao što nam je Lakanova teorija normalo-neurotične i psihotične organizacije bila od koristi pri analizi osobenosti psihološkog funkcionisanja karijernog subjekta, istom logikom se možemo voditi i u primeni teorija primitivnih organizacija ličnosti.

Na Lakanove ideje možemo se najpre nadovezati *teorijom primitivnih mentalnih organizacija* koju su artikulisali *nastavljači njegove misli*. Sam Lakan nikada nije govorio o graničnoj ili narcističkoj patologiji, iako je za vreme njegovog stvaranja, u teoriji i praksi ne samo psihoanalize, već i psihijatrije, uveliko prepoznata ova nova psihopatološka kategorija. Namesto toga, u njegovom kasnijem mišljenju nailazimo na pokušaj korišćenja postojeće teorije psihoze kako bi razumeo psihodinamiku *vulnerabilnijih*, ali ne i manifestno psihotičnih ličnosnih struktura. U seminaru o Džojisu (Lacan, 2016 [2005]), razmatrao je slučajeve psihotičnih ličnosnih struktura, kod kojih tokom života zapravo *nikada* ne dođe do psihotične dekompenzacije. Smatrao je da ovi subjekti upošljavaju mehanizam *imaginarne kompenzacije*, koji ih stabilizuje, odnosno čuva od *pada* u imaginarno. Ideju razrađuje svojim konceptom *sintoma*, koji dodaje kao četvrti prsten u Boromejskom čvoru – prsten koji, uvezujući simboličko i realno, ima funkciju održanja stabilnosti inherentno nestabilne ličnosne konfiguracije (Lacan, 2016 [2005]).

Dakle, Lakan pretpostavlja da kod pojedinih psihotičnih struktura *imaginarna identifikacija* služi da spreči potpunu *psihotičnu dekompenzaciju*, usled čega kod njih mogu

potpuno izostati klasični simptomi psihoze. Ovakvim razmišljanjem on održava dihotomiju neuroze i psihoze, uprkos izostanku vidljivih psihotičnih fenomena. U pitanju je ideja o psihotičnoj patologiji koja nije primarno određena intenzitetom i konstelacijom simptoma, već podležućom *strukturuom* i predominantno upotrebljavanim *mehanizmima odbrane*. U savremenoj „lakanovskoj“ literaturi fenomen je najbliži ideji „*nerealizovane psihoze*“ (eng. *untriggered psychosis*). (Redmond, 2014).

Iako doista ne možemo reći da je Lakan govorio o *malformacijama ličnosti* kada je izlagao teoriju *sintoma*, ova ideja iz XXIII seminara poslužila je njegovim nastavljajima kao polazna tačka formulacije njihove teorije primitivnih mentalnih organizacija (Miller, 2008; Redmond, 2014). Nastojeći da ostanu u okvirima ovakvog razmišljanja – tj. težeći da očuvaju dihotomiju *neuroza-psihoza*, autori koji su razvijali Lakanovu teoriju uvode kategoriju *blage* (eng. *mild*) *psihoze* ili *psihoze svakodnevice* (eng. *ordinary psychosis*) (Redmond, 2014). Termin *psihoza svakodnevice* prvi je predložio Lakanov učenik, Jacques-Alain Miller (Miller, 2008). U slučaju *psihoze svakodnevice* ili *blage psihoze* pored, već naglašenog, izostanka intenzivnih i dugotrajnih psihotičnih epizoda, vidimo suptilne poremećaje u domenu društvenih relacija, samodoživljavanja, telesnosti i razumevanja realnosti. U osnovi poremećaja, dakle, nije neurotična struktura, već (psihotični) mehanizam izopštavanja Imena Oca, te simptomi sapripadni registru imaginarnog, koji imaju *stabilizujuću* funkciju za ove strukture. U pitanju su mehanizam imaginarne identifikacije i/ili specifični (*imaginarno* utemeljeni) telesni simptomi. Mehanizam imaginarne identifikacije podrazumeva zarobljenost subjekta u ogledalnoj relaciji (a – a’). Nastupajući sa pozicije svog narcističkog ega, subjekat se ogleda u njemu dostupnom imagu, pri čemu ga upravo ovakva relacija „čuva“ od destabilizacije (Redmond, 2014).

Ideja o *psihozi svakodnevice* ima značaj za našu temu. Uviđamo, pre svega, sličnost opisanog mehanizma *imaginarne identifikacije* sa goreizloženim mehanizmom održavanja karijernog ja. Opisali smo kako karijerno ja opstaje usvajanjem ogledalne slike karijernog imperativa, tj. *radom mehanizma narcističke identifikacije*. Drugim rečima, mi u osnovi (narcističkog) karijernog ja možemo prepoznati nešto analogno mehanizmu *imaginarne kompenzacije*. Sa pravom se možemo zapitati, da li bi karijerista stoga mogao biti istorijski osobena varijacija slučaja *psihoze svakodnevice*?

Odgovor na ovakvo pitanje pružila bi nam analiza reagovanja subjekta na okolnosti povišene neizvesnosti. Savremeni autori koji se naslanjaju na Lakanovu teoriju uputili bi nas da tragamo za suptilnim znacima *izopštavanja Imena Oca* – neupečatljivim znacima psihotičnog reagovanja, posebno u situaciji izmicanja specifične *narcističke formacije* koja subjekta sa blagom psihozom održava stabilnim (Redmond, 2014). Šta bi, kod karijernog subjekta, figuriralo kao takva, *stabilišuća anomalija*?

Upravo ovde nailazimo na problem. U slučaju subjekta karijerizma ne možemo prepoznati formaciju izolovanog, karakterističnog simptoma koji njegovu konfiguraciju održava koliko-toliko stabilnom. Drugim rečima, u slučaju karijerizma ne govorimo o *pojedinačnom* simptomu, već o *osobenoj konstituciji subjekta*. Usvojena slika karijernog ideala ne može se olako *izmaći* subjektu. Ovaj imago je duboko utkan u praktičku realnost subjekta aktualiteta. Blaga psihoza podrazumeva postojanje pojedinačnih, i neretko veoma autentičnih, tj. idiosinkratičnih simptoma koji ovakve organizacije *drže na okupu*, te čije izmicanje može napraviti problem. Karijerni imago nije ni idiosinkratičan, ni autentičan, ni podložan (olakom) izmicanju. Stoga, moramo odbaciti pretpostavku da je karijerno ja samo deo kliničke slike, tj. stabilišuća anomalija nama aktualne forme *psihoze svakodnevice*.

Ipak, ideja *psihoze svakodnevice* nije sasvim beskorisna za našu analizu. Navedena grupa autora potvrđuje mogućnosti upotrebe psihotičnih, imaginarnih mehanizama u svrhe *dugotrajne stabilizacije subjekta*. Takva ideja podupire naš zaključak o (pseudo)*stabilišućoj funkciji predominantno narcističke formacije karijernog ja*. Ali, postavlja se pitanje, šta je u osnovi ove imaginarne formacije kod karijerista? Ako isključujemo podležuću psihotičnu strukturu subjekta, o kakvoj strukturi ličnosti je reč?

Psihologija selfa

Kretaćemo se dalje kroz teoriju preedipalne psihopatologije u nameri temeljnije artikulacije fenomena karijerizma kao (obrazloženog) fenomena narcizma, i u nameri pružanja odgovora na otvoreno pitanje o psihološkoj strukturi subjekta karijerizma.

Naveli smo da koncept *psihoze svakodnevice* predstavlja (Lakanovoj teoriji blisku) artikulaciju psihopatološkog fenomena kog, u okvirima konvencionalne psihijatrije, razumemo

kao nešto analogno poremećaju ličnosti. No, naglasili smo i da prepoznamo različite forme poremećaja ličnosti. U užem fokusu interesovanja ovog teorijskog istraživanja treba da bude onaj vid malformacije ličnosti u kom možemo prepoznati dominantno dejstvo već artikulisanih *mehanizama* formiranja karijernog ja.

Hajnc Kohut, austrijski psihoanalitičar koji je začetnik sopstvene škole psihoanalitičkog mišljenja – *psihologije selfa*, svoju teoriju o primitivnim formama ličnosti organizuje oko *nama relevantnih* ideja. Zanimali su ga specifični oblici ranog narcizma, grandioznost subjekta u nastajanju i njemu sapripadna idealizacija drugih, subjektova potreba za izvesnošću, te forme i distorzije subjektovog samorazumevanja i samoosećanja – *selfa*. Osim toga, kako je i nagovešteno, Kohut produktivno razmatra značaj *drugih*, tj. self-objekata za (mal)formaciju samorazumevanja subjekta, što je teorijski prostor koji nam dozvoljava da detaljnije istražimo odnos karijernog subjekta sa osobenim ideološkim objektom – karijernim imperativom. Drugačije govoreći, Kohut izlaže relevantne uvide o razvoju narcističke dimenzije subjektivnosti, te značaju sveta spoljnih objekata za njen razvoj – što su uvidi koji imaju potencijal da prošire trenutno razumevanje centralnih koncepata ovog poglavlja.

Kohut i Lakan

U odnosu na razmatrano Lakanovo viđenje *subjekta*, koncept *selfa* predstavlja nešto specifičniji, uži fenomen sfere subjektivnosti. Uprkos razlikama, pojmovi dve škole mišljenja mogu na teorijski produktivan način da se dovedu u vezu. Posmatrano iz ugla relevantnosti *dimenzije ogledanja* u okvirima obe teorije, *self* možemo da razumemo kao nešto blisko u radu već korišćenom pojmu *narcističkog Ja*⁴⁰. Plod je anglosaksonske misli (otud i engleski naziv za „sopstvo“ – *self*) i predstavlja konfiguraciju koja je centar, topos subjektovog doživljavanja sebe samog, sveta oko sebe, te odnosa sa drugima. Self je organizujuća narcistička struktura koja čini mogućom svaku dalju aktivnost ega (Kohut, 1971). Razumevanje dinamike odnosa između selfa, selfobjekata i

⁴⁰ I Lakan i Kohut naglašavaju važnost *ogledalne relacije*, mada to čine na značajno drugačiji način – što *self* i *narcističko ja* čini bitno različitim. Kohut pretpostavlja da self nastaje u ogledalnoj relaciji sa selfobjektom, integracijom početnog arhipelaga telesnih senzacija, fantazama, fantazija, apercipija. Lakanovo *narcističko ja* nastaje otuđenjem od početnog senzomotornog haosa. Drugim rečima, *self* je utemeljen u telesnosti subjekta, dok je *narcističko ja* otuđeno od realnog, tj. telesnosti subjekta u nastajanju. Kod Kohuta prepoznamo neku početnu, rudimentarnu *autentičnost* koja se dalje razvija i konfiguriše u odnosu sa selfobjektom; dok *narcističko ja* nastaje otuđenjem u slici (tela). Iako ove razlike imamo na umu, u tekstu se usmeravamo na preklapajuće tačke – primarno na doprinose obe teorije razumevanju narcističke dimenzije subjektivnosti.

objekata spoljnog sveta može biti uvezano sa Lakanovom teorijom o subvertiranom, nemonolitnom subjektu. I nama još važnije – Kohutove ideje mogu obogatiti i produbiti našu dosadašnju analizu, obezbeđujući nam kompatibilno, ali drugačije razumevanje fenomena koji su već određeni kao relevantni za izaganje karijernog subjektiviteta.

Razvoj i patologija selfa

Pođimo od početka. Kako teorija selfa vidi optimalan, a kako neadekvatan razvojni put selfa?

Kohut, za početak, self razume kao konfiguraciju različitih senzacija, percepcija, razumevanja i fantazija. Predstavlja centar subjektovog samodoživljavanja, samoosećanja i samorazumevanja, centar agensnosti koji, u povoljnim razvojnim okolnostima, subjektu obezbeđuje doživljaj (prostorne) koherentnosti i (vremenskog) kontinuiteta. Kako on nastaje?

Adekvatan selfobjekat, Kohut nam kaže, *empatijski*⁴¹ dela, ali i nužno *optimalno frustrira* subjekta u nastajanju – što ishodi zdravim razvojem selfa (Kohut, 1971). Međuigrom ogledanja, idealizacije i, ključno je, netraumatičnog osujećenja detinjeg narcizma, približavaju se *dva pola selfa*, tj. formira se relativno stabilna konfiguracija (*self*) koja može da odoli izazovima neizvesnosti – od bezazlenijih ograničenja, do konačne krize izvesnosti bića (*smrtnosti*). Pomenuti polovi prvobitno neintegrisanog selfa su: grandiozni self i idealizovana roditeljska slika. Drugačije rečeno, potrebno je razvojno adekvatno podupiranje dečije gradioznosti. Istovremeno, važno je da u igri bude i idealizovana slika drugog, u kojoj se dete može reflektovati. No, kako smo i nagovestili, za zdrav razvoj je isto tako neophodno *postaviti granicu* narcizmu subjekta u nastajanju – empatično ga suočiti sa *ograničenjima i nemogućnostima*, kako sopstvenim, tako i spoljnog sveta.

Integracija selfa, čak i u slučaju optimalnog razvoja, nikada nije *potpuna*. To znači da za odraslog integrisanog subjekta uvek preostaje *mogućnost* skliznuća u registar narcizma, posebno u situacijama povišene neizvesnosti, kada će se on, sva je prilika, ponovo oslanjati na prikupljajuću funkciju spoljašnjih selfobjekata (Kohut, 1977). Subjekt ostaje celoživotno, u većoj ili manjoj

⁴¹ Kohut empatiju definiše kao sposobnost da se *misli i oseća unutrašnji život drugog*. Imajući u vidu njegovo razumevanje selfobjekta, posebno empatijske funkcije selfobjekta, možemo reći da je ovaj vid *razumevanja i osećanja drugog* temelj delovanja koje podstiče integraciju i razvoj selfa kod subjekta u nastajanju (Kohut, 1984, str. 82).

meri „narcistički vulnerabilan“. Analogne ideje prepoznajemo u Lakanovoj teoriji, koji, setićemo se, narcizam posmatra kao konstitutivnu, uvek prisutnu dimenziju subjektivnosti.

Patološke formacije selfa ishod su nedovoljne ili neadekvatne gratifikacije subjektivnih potreba za ogledanjem i idealizacijom, kao i izostanka adekvatne frustracije – *empatičnog uzdržavanja od ogledanja*. Kohut nam kaže da će self u ovom slučaju, u većoj ili manjoj meri *ostati fragmentisan*. On govori o *nedovoljno integrisanom grandioznom selfu* pojedinca, kog ćemo kasnije dijagnostički prepoznati kao primitivnu organizaciju ličnosti (Kohut, 1971). U osnovi nedovoljne *ucelovljenosti* selfa nalaze se *oslabljeni integrativni kapaciteti* subjekta; kapaciteti koji mu u okolnostima optimalnog razvoja omogućavaju da, u većini situacija povećane neizvesnosti, sam sebe *održi na okupu*. Stoga će pojedinci sa malformacijom selfa, kao što smo napomenuli, u takvim situacijama tragati za selfobjektima koji će biti u funkciji *aloregulacije* njihovih unutrašnjih stanja (Kohut, 1971).

Kohut je, radeći sa narcističkim organizacijama ličnosti, izdvojio i osobenosti primitivnih formi transfera kod ovakvih pacijenata, pre svega *ogledalnog transfera*. Između ostalog, artikulisao je fenomen *vertikalnog splittinga* kod narcističke organizacije ličnosti (Kohut, 1984). U pitanju je simultano sapostojanje narcističkog i objektnog registra, tj. primitivnih i zrelih domena subjektivnosti. Nezreli aspekti ličnosti, oni sapripadni narcističkom registru, obično se očitavaju u obrascima doživljavanja i ponašanja koji su indikativni za prisustvo patologije ličnosti. U okvirima analitičke seanse, ovakvi pacijenti od analitičara očekuju da vrše funkciju selfobjekta za njih. Istovremeno, objektni registar biva očuvan, kao i stabilna granica između svesnog i nesvesnog. Na to nam ukazuje funkcionalnost ovih pojedinaca u mnogim sferama života, kao i kapacitet za produkciju zrele simptomatologije. Ovaj (njima specifičan) vertikalni rascep između narcističkog i semiotičkog navodi nas da ih označimo kao psihičke organizacije *stabilne* u svojoj *nestabilnosti* (Jevremović, 2007).

Lakan i Kohut: sličnosti i razlike

Već na osnovu kratkog pregleda ključnih koncepata Kohutove teorije vidimo izvesna preklapanja sa Lakanovim pojmovima, posebno onim koji su nam se pokazali relevantnim za analizu karijerizma. Diskutovan pojam vertikalnog splittinga, saprožetost narcističkog i objektnog, nalikuje

„boromejskoj“ uvezanosti realnog, imaginarnog i simboličkog. Za subjekta karijerizma, značajna kontaminacija objektnog *narcističkim* jedna je od ključnih osobenosti njegove konfigurisanosti.

Dalje, videćemo kako selfobjekat (nalik *objektu malo a*) na subjekta može delovati *totalitarno*. Opisali smo kako to *karijerni imperativ* čini, zaključujući da, posmatrano iz određene perspektive, ideološki objekat deluje analogno (doista totalitarnom) *objektu malo a*.

Pored toga, možemo reći da oba objekta mogu na subjekta delovati *stabilizujuće*. Međutim, neophodno je naglasiti suštinske razlike u *priodi* dve stabilizacije. Naime, naglasili smo da identifikacija sa *objektom malo a* rezultuje patognomičnom, otuđujućom stabilizacijom. Subjekt se *stabilizuje otuđenjem u imagu* (Lacan, 2006a [1966]). U pitanju je *narcistička* stabilizacija, inherentno nestabilna integracija subjekta. Otudenjem u slici, subjekat *fiktivno* nadilazi stanje nepodnošljive rasutosti bića. Ovaj vid patognomične stabilizacije čini subjekta uvek konstitutivno vulnerabilnim, odnosno *subvertiranim*. Sa druge strane, selfobjekat, svojim empatijskim delovanjem, *doista integriše* self subjekta u nastajanju (Kohut, 1971). On prikuplja početnu rasutost ekscitacija, senzacija, fantazama, iskustava. Progresivna internalizacija prikupljajuće selfobjektne *fukcije* čini subjekta (upravo opozitno ogledalnoj relaciji) *stvarno stabilnijim*. Kod Kohuta, problem nastaje tek onda kada selfobjekat ne vrši svoju integrišuću funkciju na adekvatan način.

Ipak, obe forme stabilizacije mogu biti potencijalno korisne u razumevanju odnosa između subjekta i *karijernog imperativa*. Razmotrićemo kakve bi bile mogućnosti i ograničenja „*selfobjektnog*“ delovanja karijernog *ideala*.

Na pitanje stabilizacije nadovezuje se još jedna, ključna tačka u kojoj se dva *narcistički relevantna objekta* razlikuju – pitanje *destruktivnosti*. Dok je naličje usvojene ogledalne slike *agresivnost* subjekta, Kohut *ne* govori o imanentnoj agresivnosti ovih preedipalnih dimenzija subjektivnosti, već relaciju subjekta i selfobjekta razume drugačije – selfobjekat je, u povoljnim okolnostima, za Kohuta gotovo isključivo empatičan i podržavajuć (Kohut, 1971).

Zaključili smo da iako *karijerni imperativ* nastupa sa tobožnjom brigom i podrškom za subjekta, njegova *destruktivnost* biva od ključnog značaja za razjašnjenje patognomičnosti fenomena subjektivnosti koje istražujemo. Iako ne razmatra primarnu agresivnost, sapripadnu subjektovom narcizmu, Kohut govori o drugim formama agresivnosti, destruktivnosti i

neadekvatnosti narcističke relacije i narcističke organizacije ličnosti. Stoga, ovakva teorijska artikulacija primitivnih kliničkih stanja, struktura i odnosa može biti potencijalno korisna u daljoj eksploraciji karijernog identiteta.

Karijerni imperativ i neadekvatan selfobjekat

Kohut opširno razmatra različite vidove neadekvatnosti selfobjekta i potencijalnu patognomičnost razvojne dinamike između subjekta i takvog selfobjekta. U kontekstu roditeljske brige u periodu ranog razvoja, on govori o različitim oblicima *nedostataka empatijske funkcije* majke. Opisujući neadekvatnu funkciju empatije brigujućih figura, izlaže primere *pogrešne, preterane i uskraćene* empatije, pri čemu svaka od ovih formi neadekvatnog empatijskog reagovanja osujećuje izgradnju detetovih unutrašnjih kapaciteta za prepoznavanje i regulaciju stanja (Kohut, 1971, str. 65). Narcistična majka, usled preokupacije sopstvenim stanjima, može projektovati ta stanja na dete, što posledično vodi zadovoljavanju *pogrešnih* potreba deteta. Kohut zatim naznačava rizike *selektivnog* reagovanja majke, koja je ponekada pristuna, ponekada odsutna, zavisno od aktualnih, ličnih preokupacija – što je čini *nepredvidljivim* selfobjektom za dete. Na kraju, navodi problem *neresponzivne* majke, koja stanja i potrebe svog deteta (najčešće) zapostavlja. Kohut naglašava da situaciju može potencijalno „spasiti“ intervencija *trećeg* – ukoliko otac⁴² relativizuje moć majke, suočavajući dete sa (kako njegovim, tako i sopstvenim) ograničenjima, te ostajući pri tome prisutan i dostupan (Kohut, 1971). No, narcistička organizacija nastaje onda kada ovakva, zdrava intervencija *trećeg izostane*. Posledično ovakvim razvojnim interakcijama, self ostaje *nedovoljno integrisan*.

Lakan na analogan način govori o trijangularnoj situaciji odnosa između subjekta u nastajanju, *objekta malo a* i *velikog Drugog*. Ogledalnu relaciju između subjekta u nastajanju i *objekta malo a* uzurpiraće intervencija *trećeg* – intervencija Imena Oca (Lacan, 2020 [1994]). Zakon Oca, zabranom incesta koji figurira kao prvi zakon za subjekta, uvodi *razliku*. Ukida fantazmatsku stopljenost sa *objektom malo a*. Tako nastaje *nedostatak ili manjak bića*, čime Lakan označava večnu žudnju subjekta za zauvek izgubljenim, nikad ponovo dostižnim apsolutnim jedinstvom sa *objektom malo a* (Lacan, 2014). Dakle, i kod Lakana prepoznajemo značaj

⁴² Kohut govori o ocu. Međutim, naglašavamo da to može biti i bilo koja druga brigujuća figura koja relativizuje moć (neadekvatnog) primarnog objekta (selfobjekta).

intervencije trećeg koji ukida primarnu, narcističku, potencijalno patognomičnu relaciju u koju je subjekat uhvaćen. Jedna od ključnih razlika dve teorije je u tome što Kohut govori o funkciji *konkretnog oca*, dok Lakan govori o očinskoj *metafori* – Imenu Oca kao reprezentu društvenog zakona, mreže označitelja koja uređuje odnose među subjektima društva.

Kao što smo u interpretaciji fenomena karijerizma koristili Lakanovu R shemu, sada, zauzimajući Kohutovu teorijsku perspektivu, možemo razmotriti narcistički odnos subjekta i karijernog imperativa. Za početak ćemo *personifikovati* karijerni imperativ – preinačićemo ga u *karijernog drugog*. Time ćemo ga, na kratko, učiniti *konkretnijim*. Ukoliko među opisanim obrascima interakcije selfa i selfobjekta tragamo za onim koji bi najbliže odgovarao već izloženoj interakciji subjekta i *karijernog imperativa*, to bi najpre bio odnos vođen *neadekvatnom empatijom, a istovremeno neobuzdan optimalnom frustracijom*. Obrazložimo taj zaključak.

Karijerni drugi nastupa pred subjektom sa velelepnim obećanjima, koja se obraćaju subjektovoj arhaičnoj grandioznosti. Poruka „svako može – ograničenja ne postoje“ važi gotovo za svaki aspekt karijerne egzistencije. Podupiranjem fantazama o ličnoj veličini, uspehu i moći neposredno se gratifikuje primitivna autoidealizacija subjekta. Veštim prikrićvanjem realnih ograničenja i faktičke neispunljivosti generisanih fantazmatskih konstrukcija subjekat se uskraćuje za optimalnu frustraciju. Drugi karijerizma funkcioniše analogno Kohutovoj neadekvatnoj, narcističkoj roditeljskoj figuri – preokupiran je svojim grandioznim potrebama koje ga navode da se subjektu obraća sa pozicije *neadekvatne empatije*, vođen idejama o sopstvenoj veličini. Sa druge strane, retorika je zasićena i *lažnom i prenaglašenom empatijom*, fiktivnom brigom za subjekta koji će tobože dobiti sve; koji čak imaginarno i *dobija mogućnost* uživanja u ponuđenim refleksijama veličine i snage – opstajući u dualnoj, narcističkoj relaciji. Primećujemo, u dinamici relacije subjekta i karijernog drugog, izostaje, kako kohutovska, tako i lakanovska *intervencija trećeg*.

Razmotrićemo, dalje, i *karijerni imperativ* kao *ideološki objekat* analogan *selfobjektu*, te efekte karijerne međugre sa takve pozicije.

Kohut je, naime, razmatrao kako radna organizacija, poslovna grupa ili specifične *ideje*, mogu vršiti funkciju selfobjekta za subjekte društva. Kutura, govori nam on, putem raznovrsnih funkcija, najpre istaknutih figura ili apstraktnih ideala, za mnoge pojedince figurira kao selfobjekat. Isti zaključak stoga možemo podrazumevati i za neoliberalnu kulturu rada, tj. *karijerni*

imperativ kog smo razumeli kao matricu ideja, poruka, praksi i figura koji (re)prezentuju i održavaju fenomen karijerizma. Osim toga, Kohut opisuje kako (svaka, pa i radna) *grupa* sačinjena od pojedinaca zajedničkih vrednosti i ideala, individua koje se ogledaju jedne u drugima (koju naziva skup „alter ega“) može *jačati koheziju selfa*:

„*Mnogi pojedinci održavaju granice svog selfa na temelju okruženosti drugima koji figuriraju kao njihov alter ego. Osećaju se snažno i kohezivno kao pripadnici grupe ljudi koje doživljavaju u svojoj suštini istim sebi: jer rade iste poslove, te vole i prekorevaju isto.*“ (Kohut, 1971, str. 203)

Drugim rečima, i grupa može imati funkciju selfobjekta. Analogno, naglašava nam Kohut, i institucija može igrati važnu, podupiruću ulogu u narcističkom svetu pojedinca.

Njegova analiza širokog spektra potencijalnih selfobjekata odraslih subjekata neupitno zadržava optimističan ton. Kohut predominantno razmatra *podržavajuću* funkciju kulturnih sistema. Kulturni resursi, istaknute figure, institucije i radne organizacije navode se u kontekstu njihovih potencijala za *jačanje* kohezije selfa manje ili više narcistički vulnerabilnih pojedinaca. Međutim, sa pravom se možemo zapitati, šta se događa onda kada kulturni sistemi, grupe ili institucije *odbijaju* da vrše svoju podržavajuću, selfobjektnu funkciju, ili to čine neadekvatno? Prateći logiku ranog razvoja kohutovskog subjekta, usledila bi barem agresivna reakcija usled narcističke povrede – ili čak narcistički bes. Pored toga, možemo se zapitati, kakve su implikacije situacije u kojoj je idealizacija selfobjekta sasvim neobuzdana? Grupa (karijerista) čiji se članovi konstituišu u homogenizovanim, jednoličnim, kolektivnim ogledalnim refleksijama teorijski gledano *nije zdravo osujećena* (tj. optimalno frustrirana). Zaključićemo, u opisanoj radnoj grupi sačinjenoj od subjekata koji jedni za druge imaju funkciju *alter ega*, koji uzgred dele ideale i ambicije, vreba mnogo potencijalnih nevolja, na koje se Kohut teorijski ne osvrće.

Destrukcija na relaciji karijerni subjekat – karijerni (ideološki) objekat

Kada je reč o *karijernom imperativu kao ideološkom objektu*, ne osporavamo njegovu uvek moguću integrativnu, podržavajuću funkciju. Ipak, jedan od osnovnih doprinosa poglavlja leži u naporima razumevanja teorijski još uvek *nedovoljno artikulisane*, patognomične dimenzije fenomena karijerizma – tj. karijernog subjekta i ideološkog objekta karijerizma. Prisetimo se, pre

svega, kako je Lakanova teorija doprinela dosadašnjoj analizi pomenutih patoloških potencijala. Sada ćemo nastojati da *dopunimo* već formulisanu hipotezu o patognomičnosti karijernog imperativa upotrebom i Kohutovih ideja. Drugim rečima, pokušajmo da *zaokužimo* našu *teorijsku artikulaciju patološke dimenzije ideološkog objekta, i subjekta karijerizma* razmenom ideja između ove dve teorije.

Zaključili smo da karijerni imperativ kao ideološki objekat sa *objektom malo a* deli važne odlike – što implicira *totalitarnost* imaginarne ideološke relacije. Totalitarnost *objekta malo a*, koja se, između ostalog temelji na ukidanju refleksivnosti subjekta, jeste uvek potencijalno *destruktivna*. Pored destruktivnosti ogledalne relacije, prisetićemo se da figure koje zauzimaju poziciju moći u igri karijerizma nastupaju i sa mesta *govorećeg drugog*, intencionalno nas provocirajući fantazmom moći. U zaleđu fiktivnih obećanja karijerizma nalaze se, između ostalog, materijalni i narcistički interes pojedinaca koji zauzimaju hijerarhijski više pozicije društvenoj dinamici. Narcistički dobitak očitava se u prilici za pothranjivanje fantazma o sopstvenoj veličini. Materijalni, potencijalno samo sekundarni interes, tiče se profitabilnosti koju podrazumeva hijerarhijska razmena. Lakan nam pomaže da uvidimo da interakcija koja nas zanima u sebi nesporno sadrži naboj iracionalnosti i devastacije.

Napomenuli smo da Kohut, o *grupi subjekata* koji postoje u funkciji *alter ega* jedni za druge, piše razmatrajući njene konstruktivne potencijale (Kohut, 1971). Imajući u vidu navedeno, čvrsto verujemo da bi nas Lakan upozorio na *naličje* takve grupne dinamike. Narcističkom naboju sapripadan je naboj agresivnosti. U okvirima Lakanovog mišljenja narcizam i agresivnost nisu korelati, već *jedinstvena dimenzija subjektivnosti* (Lacan, 2006b [1959]).

Uzmimo za primer grupu *biznis subjekata*⁴³ kojima ideal karijerizma, korporacija kojoj su trenutno priklonjeni ili grupa kolega sa kojima dele poslovne vrednosti, neupitno *mogu vršiti funkciju analognu selfobjektnoj*. Mnogi od njih se narcistički napajaju u veličini koju obećava neoliberalni *ideal ostvarenja*. Naraštaj nemira i neizvesnosti *može* da pacifikuje politika institucije u kojoj su zaposleni – garantujući apsolutno (Lakan bi naglasio *fiktivno*) blagostanje i napredak

⁴³ *Biznis subjekat* je sintagma kojom označavamo subjektivizaciju u karijernm, „biznis“ (eng. *bussines*) idealu. Biznis je prigodan termin kojim se danas često označava poslovanje u neoliberalizmu, pri čemu se termin *biznismen* (*bussinesman*), najpre koristi da se označe oni uspešniji subjekti među zaposlenima.

svakog zaposlenog. Dakle, Kohutovo razumevanje selfobjektne funkcije nam može biti od velikog interpretativnog značaja. Ali, šta bismo, imajući u vidu Lakana, morali da dodamo?

Pre svega naglašavamo da kolege sa kojima *biznis subjekti* dele ideale figuriraju kao njihovi *imaginarni parnjaci*. Dualna relacija sa *alter egom* može fantazmatski integrisati i stabilisati tenzijom uzdrmanog subjekta. Lakan bi nam verovatno rekao: *pogled* kojim *jedan* karijerista *prepoznaje drugog (i obratno)* kao svog parnjaka, tj. alter ega, može ih održati na okupu. No, narcistička, dualna relacija je *inherentno nestabilna*. Priča se ne završava *stabilizacijom* u liku alter ega subjekta karijerizma. Ideja o selfobjektnoj funkciji alter ega zahteva dopunu.

Zamislimo dualnu relaciju dva karijerna subjekta – žele isto, ogledaju se u istom, karijernom ideološkom objektu. Lakan bi rekao, usvajaju istu idealizovanu *sliku*, što ih čini fiktivno identičnim subjektima – paranjacima. No, Lakan naglašava da u tom slučaju nailazimo na nerešiv problem: „**ili ja, ili ti**“.

U II seminaru nam govori: „*Ako si ti, onda nisam ja. Ako sam ja, onda si ti taj koji nije ... Na nivou imaginarnog, objekti se čoveku prikazuju u okviru nestabilnih, neuhvatljivih relacija. Čovek prepoznaje svoju celovitost u njima (objektima), ali su oni istovremeno van njega. Koliko god prepoznavao sebe, svoju celovitost u objektu, oseća nepoklapanje u odnosu na objekat.*“ (Lacan, 1988 [1977], str. 169).

Neodnošljivost ovakve pozicije najvidljivija je u psihozi. Subjektat organizovan psihotično – paranoidnim sadržajima i mehanizmima, usled već pomenutog *pada u imaginarno*, veruje u *konkretno postojanje* svog imaginarnog parnjaka. Stoga, u izuzetnim situacijama, kod paranoidne patologije svedočimo želji za ubistvom osobe koja nosi teret imaginarnog parnjaka.

Karijerista nije psihotičan. Kao takav, on (sa simboličke pozicije) ipak prepoznaje nepoklapanje između njega i ponuđenog *imaga*. Stoga, možemo reći da dva karijerna subjekta nakratko *uživaju* ogledajući se jedno u drugom, (van svesne refleksije) *ucelovljujući* jedan drugog. Međutim, ubrzo ih sustiže nemir. Ekstaza zaokruženosti jenjava. Oba subjekta su usvojila *ist*u sliku, te imaju *istu želju*. Kohutovskim rečnikom – subjekti dele isti selfobjekat, te bivaju selfobjekat jedan za drugog. Usled toga što ne mogu *biti* isto, agresivnost nužno prožima narcistički užitek. Da bi subjekat X mogao biti to što subjekat Y jeste, subjekat Y mora nestati. I obrnuto. Istovremeno, subjekat Y ne sme nestati, jer konstituše subjekta X. I obrnuto. Grupa

sačinjena od subjekata koji su jedni za druge u funkciji *alter ega* zaglavljena je u paradoksalnoj poziciji imaginarne relacije. Rivalstvo je jedan od ključnih elemenata narcističkog odnosa karijerista. Narcizam i agresivnost imanentne su dinamizmu *ovakve* grupe.

Da stvar bude izazovnija, neoliberalnom *ideološkom objektu* sapripadni sistem fantazija i normi podupire konstitutivnu spregu ogledanja i rivalstva kontinuiranim *zaoštavanjem međusubjektivne kompetitivnosti* u karijernoj igri. Poruka okvirno glasi: „Nema dovoljno nagrada za sve – svako ima šansu, ali će samo najbolji uspjeti“. Simbolički normativizam i imaginarni imperativi neoliberalizma održavaju u životu opisanu, destruktivnu dinamiku grupe.

Kohut nije prepoznao da odnos subjekta sa kulturnim, idealizovanim, kolektivnim selfobjektima ima imanentnu destruktivnu dimenziju. No, iako ne o primarnoj agresivnosti, naširoko je pisao o sekundarnoj agresivnosti koja proizilazi iz neispunjenja selfobjektne funkcije. Pored toga, ukazao nam je na rizike neadekvatnog, preteranog empatijskog reagovanja selfobjekta. Subjekat karijerizma izložen je pretencioznom *ideološkom objektu* koji provocira arhaičnu grandioznost subjekta. Mnogo je obećanog – malo ispunjenog, te subjekat nužno doživljava narcističke povrede.

Interakcija sa neadekvatnim objektom, posebno kad izostaje intervencija trećeg – zdravo osujećenje grandioznosti i idealizacije, vodi nedovoljno integrisanom grandioznom selfu. Drugim rečima, takve razvojne, odnosno društvene okolnosti često su u zaleđu primitivnih organizacija ličnosti kao što je narcistička ili granična patologija ličnosti. Imajući to u vidu, možemo reći da ideološki objekat karijerizma deluje *analogno* neadekvatnom selfobjektu – njemu osobeno *prenaglašeno empatijsko delovanje i nepovlačenje granica narcizmu* ne podržava self subjekta, tj. nije u funkciji povećanja kohezivnosti. Barem ne na način koji implicira delovanje adekvatnog selfobjekta. Karijerni imperativ se obraća primitivnoj, arhaičnoj grandioznosti manje ili više fragmentisanog selfa subjekta.

Imajući u vidu Kohutovu teoriju selfa, možemo pretpostaviti da opisane razvojne i relacije okolnosti rezultuju *osobenom konfigurisanošću selfa*. Drugim rečima, pretpostavljamo da bivstvovanje u svetu korporativnih odnosa koji su suštinski nebrigujući, ostavlja trag na *konfiguraciju narcizma* subjekta današnjice. Ideološki objekat koji potencira arhaičnu grandioznost i počiva na zahtevu za idealizacijom, te koji uzmiče od svakog oblika optimalne frustracije, na bitan način utiče na samodoživljavanje pojedinca. Usled ovih specifičnih istorijskih

pritisaka, možemo pretpostaviti i postojanje osobene forme selfa – *karijernog selfa* kao početnu ideju o strukturi ličnosti koja nastaje pod pritiscima neoliberalnih formi *ideološkog objekta*.

Sada, osim što je potrebno detaljnije izložiti pretpostavljeni *karijerni self*, neophodno je i istražiti da li bi predloženi self karijernog subjekta mogao biti „tipičan“ self šire shvaćenog, neoliberalnog subjekta.

Zaključak tri teorijske pozicije

Imajući u vidu izloženu analizu, možemo zaključiti da karijerni identitet odlikuju mnogi *sadržaji* i *proces* sapripadni narcističkoj dimenziji subjektivnosti, te da u značajnoj meri funkcioniše na temelju rada primitivnih mehanizama. Oslonili smo se na tri, međusobno uklopive psihoanalitičke teorijske elaboracije narcizma: Lakanovu školu mišljenja, teoriju primitivnih mentalnih organizacija Lakanovih nastavljača, i Kohutovu psihologiju selfa. Nastojali smo da odredimo strukturu i dinamiku osobenog ideološkog objekta, *karijernog imperativa*, kao i da izložimo samorazumevanje subjekta koje se formira u interakciji sa ovim objektom.

Analiza nas je dovela do zaključka da *karijerni imperativ* deli mnoge odlike sa paranoidnim objektom *malo a*, što *karijerno ja* čini pretežno imaginarnim identitetom. Teorija *psihoze svakodnevice* podupire naš zaključak da identifikacija sa *karijernim imperativom* tj. *narcističko karijerno ja*, može biti u funkciji dugotrajne *imaginarne kompenzacije* za subjekta karijerizma. Može mu služiti kao *patognomični štit* od mnogih potencijalnih destabilizacija, što povratno ukazuje na izvesnu *integrišuću funkciju* karijernog imperativa.

Naličje kompenzacije je potencijalna *destruktivnost* ovakvog, ogledalnog identiteta. Destruktivnost dualne relacije istražena je, kako upotrebom Lakanove teorije stadijuma ogledala, tako i Kohutove teorije o razvoju i malformacijama selfa. Odnos *subjekta*, odnosno *selfa*, sa karijernim imperativom kao *ideološkim objektom* koji je u nekoj meri analogan i *selfobjektu*, nije samo podržavajuć, nego i destruktivan. Upotrebom Lakanove teorije skrenuli smo pažnju na primarnu destruktivnost i agresivnost subjekta karijerizma. Uz to, Kohutovo razumevanje patologije razvoja pomoglo nam je da izložimo sekundarnu agresivnost i destruktivnost subjekta karijerizma.

Izvodimo zaključak da je *karijerni imperativ* jedan paradoksalno stabilan, imaginarno-diskurzivni ideološki objekat, primarno determinisan slikom, tj. fantazmom. Deli važne odlike sa objektom malo a: subjekta otuđuje, ali i pokreće, uvodi u dualne relacije, te potcrtava njegovu destruktivnost i surevnjivost. Istovremeno, on deli i izvesne odlike sa selfobjektom – pre svega svoje integrišuće snage. Karijerni imperativ ima potencijal da prikupi subjekta, da ga učini rezilijentnim i stabilnim – čak i u neizvesnim okolnostima. To nam ukazuje na određenu funkciju stabilizacije, koju karijerista potencijalno pounutruje u relaciji sa *karijerim imperativom*. Ipak, zaključili smo da ovu *funkciju integracije* ne možemo izjednačiti sa funkcijom kohutovskog, (adekvatnog) selfobjekta.

Svaka od tri teorijske pozicije ukazuje na *patognomičnost* karijerizma, te *višak narcizma* i pojačano oslanjanje subjekta na primitivne mehanizme odbrane. Naredni zadatak našeg istraživanja je da pokušamo da pružimo konkretan odgovor na pitanja:

Šta je karijerni self? Da li je to samo istorijski specifična varijacija *narcističke organizacije ličnosti* ili međuigra karijernog imperativa i karijeriste ima sebi svojstvene psihodinamske i psihopatološke posledice? Šta to znači za *neoliberalnog subjekta*?

Istoričnost karijernog selfa

Kada je reč o psihološkoj strukturi subjekta karijerizma, primenom R sheme došli smo do ideje o predominantno narcistički profilisanom *karijernom ja*. Ukoliko se vodimo Kohutovom teorijom razvoja, možemo pretpostaviti da se kod ovakvih subjekata susrećemo sa *karijernim selfom*. Pojmovi „self“ i „narcističko ja“ (narcističko *moi*), iz različitih uglova pretenduju da zahvate sličan fenomen: narcističku dimenziju subjektivnosti koja određuje samodoživljavanje i samoosećanje subjekta, te predstavlja osnov svake agensnosti. Nadovezujući se na Kohutovu teoriju selfa, kao i Lakanovu teoriju formiranja ja, pretpostavili smo postojanje *karijernog ja* i *karijernog selfa*. Izlaganjem ove dve konstrukcije, nastojali smo da iz različitih uglova osvetlimo narcističke dimenzije fenomena karijerizma. Na dalje ćemo, radi lakšeg praćenja teksta, češće govoriti o (*karijernom*) *selfu neoliberalnog subjekta*. No, još uvek nismo *bliže odredili* patološki kvalitet ove predložene konfiguracije.

Vratićemo se na napomenu navedenu u uvodnom delu poglavlja: karijerizam *nije univerzalno prisutan* fenomen. Preciznije rečeno, retki su subjekti koji svoju egzistenciju organizuju *gotovo isključivo* oko potencijalnog karijernog ostvarenja. Upravo njih smo nazvali *karijeristima*.

Sa druge strane, karijerni imperativ *jeste univerzalno prisutan* u okvirima neoliberalne ideološke realnosti. Ideje, norme i fantazmi neoliberalno shvaćenog poslovnog ostvarenja dotiču gotovo svakog subjekta ovog društva. One su utkane u temelje aktualne društvene stvarnosti; uobličavaju praktičku realnost subjekta od prvih dana njegovog postojanja. Nama savremene društveno-ekonomske okolnosti i ideološki realitet, uređujući rane interakcije, uslove odrastanja, relacije odraslog doba, te poigravajući se sa subjektivnim narcizmom i granicom na relaciji ja – drugi, uređuju svakodnevicu tako da dramatično otežavaju uspostavljanje distance u odnosu na karijerni imperativ.

Drugim rečima, treba imati u vidu da je (karijerni) self, *istoričan* fenomen subjektivnosti. Samoosećanje i samorazumevanje subjekta je u bitnoj meri oblikovano poretkom, imperativima, procesima i sadržajima grupe kojoj on (u sinhroniji i dijahroniji) pripada. Nastanak ove predominantno narcističke konfiguracije uslovljen je, kako individualnom istorijom subjekta, tako i aktualnim istorijsko-ideološkim kontekstom. Stoga, kako možemo razumeti vidljive razlike u

pogledu *formi* karijernog selfa među subjektima društva? Ponekada svedočimo beskompromisnom, karikaturnom, grandioznom, agresivnom i (auto)destruktivnom karijerizmu subjekta. No, on češće uzima manje patološke forme.

Dimenzionalnost fenomena

Radi preciznije artikulacije, bilo bi korisno formalizovati – tj. grafički predstaviti predložene razlike. Naime, mi možemo pretpostaviti, psihoanalitičkom razumevanju patologije blisku – *dimenzionalnost fenomena*. Zadatak bi bio, stoga, karijerni self predstaviti kao kontinuum.

Kada je reč o samom *početku* kontinuuma, korisno je naglasiti da subjekat *ne može* biti u potpunosti izolovan od ideološkog objekta, tj. od ideala karijerizma. Nemoguće je zamisliti člana socijalnog sistema (Zapada) koji je neokrznut pritiscima ideje neoliberalnog ostvarenja. Subjektat uronjen u aktualni istorijski trenutak neminovno stupa u odnos sa sveprisutnim karijernim imperativom. Stoga, suštinsko je pitanje – *kakvu* poziciju zauzima subjekat spram društveno oblikovane karijerne matrice? Zatim, kakvu poziciju zauzima prema sopstvenom narcističkom, karijernom ja?

Ukoliko pođemo od takvog stanja stvari, i pretpostavimo da subjekat ima *zdrav* odnos prema radu, šta bi to impliciralo?

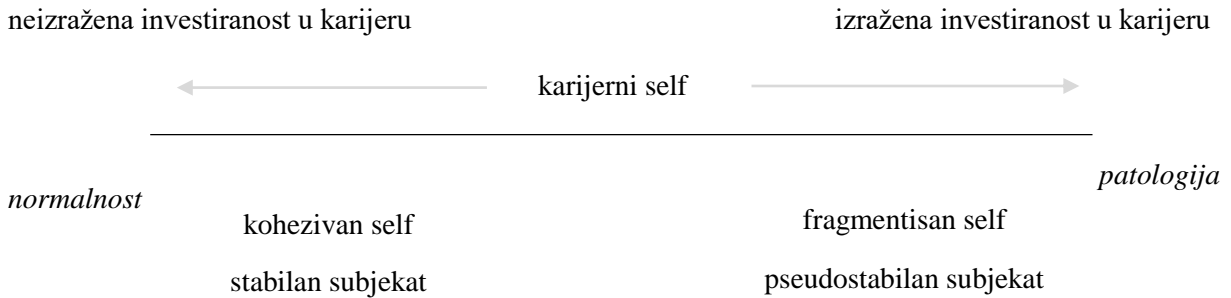
Spomenuli smo da je Lakan insistirao na ideji da je narcizam *konstitutivna, uvek prisutna* dimenzija subjektivnosti (Lacan, 2006a [1966]). Govoreći o Kohutu, naglasili smo da je potpuna integracija selfa *nedostižna* (Kohut, 1971). Uzimajući to u obzir, čak i *zdrav* odnos između karijere i subjekta u izvesnoj meri bi počivao, ne samo na temelju simboličkog, već *i* na temelju iracionalnog tj. imaginarnog. Drugim rečima, upliv narcizma je neizbežan.

Zamišljeni *skromni* zaposleni subjekat primoran je, dakle, da učestvuje u pravilima igre neoliberalizma. Okružen je fantazmatskim elaboracijama ideala karijernog ostvarenja. Ovakav kontekst življenja ostvariće formativni uticaj na njegovo samodoživljavanje. Uprkos *skromnosti* i distanci koju naš zamišljeni subjekat pokušava da uspostavi u odnosu na agresivne pritiske idealiteta, u njegovom unutrašnjem svetu preživeće pojedine ideološki poželjne narcističke težnje. Izvesno je, požeće da napreduje na poslu. Priželjkivaće veću platu. Žudeće za povremenim radnim priznanjem. No, ove narcističke težnje *neće prevladavati* u okviru njegovog odnosa prema

sebi, te odnosa prema spoljnom svetu. Ideal karijerizma ne gospodari njegovim samodoživljavanjem. *On je diferenciran, integrisan u njegovo šire viđenje sebe.* Subjekat, sa manjom ili većom mukom, uspeva da održi distancu u odnosu na svoje grandiozne težnje. Na nivou samoosećanja i samodoživljavanja, karijera nije od krucijalnog značaja. U slučaju spoljnih nestabilnosti, čak i značajnih potresa na planu karijernog ostvarenja, možemo očekivati moguće narcističke povrede, ali bi *self* ovakvog subjekta trebalo da ostane *stabilan*. Samoprepoznavanje ne bi bilo ugroženo. Subjekat će moći da uspostavi simboličku distancu, da reflektuje o svojim poslovnim težnjama. Ovakvog, stabilnog, ali relativno neupečatljivog učesnika karijerne igre smestićemo na levi kraj kontinuuma.

Što se više krećemo prema desnom kraju kontinuuma, odnos između subjekta i karijernog imperativa se menja. Drugim rečima, *identifikacije sa karijernim imperativom* zauzimaju drugačiju – dominantniju poziciju u konfiguraciji subjektivnosti. Subjekat je sve potčinjeniji njima. Manje je naglašena *simbolička*, te više *ogledalna* sveza sa ovim ideološkim objektom. Desna strana kontinuuma implicira da je subjekat sve više situiran je u domen imaginarnog.

Kohutovski rečeno, karijerni self je, kako se krećemo ka desnom polu, sve manje integrisan – manje diferenciran. Desna polovina kontinuuma implicira jačanje karijerne, arhaične autoidealizacije, i žudnju za karijernim idealima. Tu, dakle, smeštamo pojedince kod kojih je, kako svakodnevna egzistencija, tako i doživljaj sebe *sve upečatljivije malformisan* fantazmatski profilisanim postulatima korporativne ideologije. Na sam desni kraj dimenzije locirali bismo ekstremne forme ovakve malformacije samoosećanja subjekta – subjekte koje u poglavlju razumemo kao *fanatički zasenjene* karijeriste. Kod njih prepoznajemo hipertrofiju arhaičnih, primitivnih narcističkih aspekata karijernog selfa. Svedočimo ekscesivnoj upotrebi primitivnih mehanizama, posebno mehanizma *narcističke identifikacije*, pri čemu se subjekat patološki, *pseudostabilizuje* u opisanoj slici karijernog ideala. S obzirom na proces narcističke identifikacije, karijerista u velikoj meri prepoznaje sebe kroz matricu karijernog ideala. Preciznije je reći: on tobože *jeste* na mestu karijernog ideala. Distanciranje od ovog mesta je otežano.

Slika 6

Dimenzionalnost karijernog selfa

Kako se krećemo ka desnom polu dimenzije, vidimo, dakle sve značajnije prisutvo patološkog naboja. Razmatrajući self, možemo reći da kod pojedinaca koji zauzimaju desni kraj kontinuuma govorimo o *fragmentisanosti* karijernog selfa. U pitanju je *struktura* selfa koja nalikuje onoj koju prepoznamo kod malformacija ličnosti – posebno kod narcističkog poremećaja ličnosti. Primitivna konfiguracija karijernog identiteta u sebe obuhvata izraženu *grandioznost* koja je osobena patološkom narcizmu. Grandioznost koja nas zanima uzima *karaterističan oblik*, jer se temelji na osobenoj iskrivljenoj ogledalnoj refleksiji karijerizma.

Kod ovakvih pojedinaca, ovaj specifični imago služi kao jedno od osnovnih utemeljenja samoosećanja. Shodno tome, *karijerno ja* biva jedno od bazičnih (narcističkih) identiteta pojedinca. Drugim rečima, možemo reći da su pojedinci sa krajnje desne tačke dimenzije u velikoj meri *otuđeni u korporativnom idealitetu*. Strukturalna fragilnost, determinisana unutrašnjom rasutošću, uslovljava specifičan odnos prema karijernoj matrici koju nudi ideološki realitet. Karijerista je snažno vezan, gotovo *slepljen* sa spoljnom, imaginarnom infrastrukturom neoliberalno shvaćene karijere. U slučaju tako konfigurisanog subjekta, narcistička identifikacija sa karijernim imperativom predstavlja jedno od osnovnih *garancija stabilnosti*. Interesantno je primetiti da, za razliku od klasično shvaćene narcističke organizacije ličnosti kod kojih je primetna strukturalna *vulnerabilnost*, obilje, sveprisutnost i efektivnost karijernog idealiteta pruža čak i ovako primitivno organizovanim subjektima manje-više kontinuiranu *protekciju* od potencijalne

destabilizacije. Oni su relativno stabilni uprkos svojoj nestabilnoj konfiguraciji – zahvaljujući ideološkoj strukturi društvenog sveta.

Ovakva psihička konstelacija implicira, kako smo naglasili, destruktivno naličje intenzivne vezanosti subjekta karijerizma za karijerni identitet. Odnos prema ideološkom objektu karijerizma je, naveli smo mnogo puta, delimično simbolički, ali *predominantno* imaginarni. Možemo reći, subjekat je *na mestu* onoga što mu neoliberalni idealitet nudi. On jeste njegova karijerna slika. Subjekt koji na ovaj način ulazi u igru karijerizma doslovno postoji na mestu drugog – na mestu imaga karijernog objekta. Usled toga vidimo da se ovakvi pojedinci *agresivno* drže svog karijernog ja, tj. svega što mu u praktičkoj, odnosno ideološkoj realnosti omogućava da to karakteristično *ja* održava u životu. Kod ovako konfigurisanih pojedinaca, koji zauzimaju sam kraj kontinuuma, u naličju karijernog ja nalazimo neintegrisanu destrukciju i agresivnost. Onda kada subjekat nema drugi štit od potencijalne dekompenzacije, po svaku cenu će se držati svog (pseudo)stabilizujućeg ja. Posmatrajući karijeriste, relativno lako ćemo uočiti sklonost ka destrukciji i autodestrukciji. Kada je alternativa samourušavanje subjekta, očuvanje bilo kakve osovine identiteta postaje egzistencijalni prioritet.

Sam kraj dimenzije, desni pol kontinuuma, ponovo ćemo naglasiti – najviše nalikuje organizaciji ličnosti koju razumemo kao narcistički poremećaj ličnosti. Hipertrofirani karijerizam čini se kao varijacija hipertrofirane autoidealizacije. Relacije ovakvog subjekta operišu u značajnoj meri u registru narcizma. Spoljni svet ovih subjekata natopljen je njegovim narcističkim investicijama. Opisana, arhaična međuigra uzima lik aktualnog, procvetalog neoliberalizma.

Međutim, već polako shvatamo da ideju karijernog selfa *ne možemo* sasvim svesti na jednu formu narcističke organizaciju ličnosti. Izvedimo ovu analizu do kraja.

Karijerni self: aberacija ili efekat formiranja?

Mnoge psihoanalitičke teorijske artikulacije narcističke dimenzije subjektivnosti grandioznost patološkog narcizma razumeju kao *simptomatsku tvorevinu*. Da li je karijerni self onda *anomalija* subjekta našeg istraživanja? Da li je grandioznost karijeriste *simptomatska formacija* koja ukazuje na strukturalnu malformaciju? Da li prikazani kontinuum stoga ukazuje na *veće ili manje prisustvo strukturalne aberacije*? Ili naša dosadašnja analiza ukazuje na nešto drugo?

Kohut naglašava da je u osnovi narcističke organizacije ličnosti nedovoljna integrisanost dva pola selfa: grandioznosti i idealizovane roditeljske slike (Kohut, 1971). Empatijsko delovanje analitičara, uz optimalnu frustraciju, može potpomoći integraciju nedovoljno kohezivnog selfa narcističkog pacijenta (Kohut, 1984). Autoidealizacija i idealizacija drugih će, uz adekvatno delovanje analitičara kao selfobjekta, „sazreti“ i diferencirati se u zdrave ideale i ambicije. Kohut dečiju, arhaičnu grandioznost razume kao razvojno adekvatni stadijum u sazrevanju narcističke dimenzije subjektivnosti (Kohut, 1971). U nepovoljnim okolnostima odrastanja, autoidealizacija i idealizacija drugih se ne diferenciraju u zrele narcističke korelate.

Da li je potrebno podvrgnuti karijeristu analitičkom tretmanu? Da li bi se *karijerni self diferencirao* u zrele ambicije, kreativnost i zdravu težnju ka idealima u analitičkom procesu okarakterisanom empatičnim i adekvatno frustrirajućim radom analitičara?

Mnogi autori psihoanalitičke teorije *grandioznosti* primitivno organizovanog subjekta pripisuju *zaštitnu funkciju*⁴⁴. Ovako shvaćena *grandioznost* (ili *lažni self*) biva, na određen način, *u službi subjekta*. Hipertrofirana autoidealizacija se može razumeti, u slučaju primitivno organizovane ličnosti, kao patološka tvorevina koja je u funkciji zaštite subjekta. Drugim rečima, može se shvatiti kao *simptom* koji će izostati onda kada, u adekvatnom analitičkom procesu, dođe do *integracije selfa* pacijenta, tj. pacifikacije primitivne destrukcije.

⁴⁴ Kernberg, psihoanalitičar koji je pružio veliki doprinos razumevanju graničnih stanja i patološkog narcizma, sledejući za Kohutom, govori o *zaštitnoj* funkciji grandioznosti (npr. Kernberg, 2000, str. 235). U pitanju je *lažna konfiguracija* sačinjena od fuzionisane idealne slike selfa, idealne slike objekta i slike subjektivnog pravog selfa koja figurira kao zaštita od primitivnih formi zavisti i destrukcije, koje su karakteristične za narcističke ličnosti (Kernberg, 2000). Na relativno sličan način razmišlja i Vinikot, izlažući koncept *lažnog selfa* (Winnicott, 1960). Lažni self ima svoju važnu *zaštitnu funkciju*⁴⁴. To znači da je, uz pretpostavku postojanja pravog selfa, lažni self prezentan sve dok se ne uspostave uslovi za predominaciju pravog. *Pravi self* je, govori nam Vinikot, konfiguracija za koju vezujemo osećaj stvarnog, autentičnog postojanja subjekta. Razvijeni pravi self podrazumeva kapacitet najpre za simboličku integrisanost, te spontanost i kreativnost. *Lažni self* Vinikot razume u odnosu na pravi, kao lokus osećaja neautentičnosti, nestvarnosti i besmislenosti, a kao njegovu primarnu funkciju navodi *zaštitu* stabilnosti pojedinca. Integrativni kapaciteti subjekta, koji su, kako smo i naveli, u velikoj meri efekat manje ili više adekvatnog razvoja, zavise od *konstelacije* odnosa lažnog i pravog selfa. U slučajevima optimalnog razvojnog iskustva, lažni self može i da izostane. Namesto njega tada postoji njegova zdrava verzija, razvijena u funkciji adaptacije subjekta na zahteve društvene sredine. Onda kada se lažni self ipak formira, on može služiti kao zaštita pravog selfa, dok se ne uspostave uslovi za njegovu „emancipaciju“. Na kraju, u slučaju neupitnog postojanja primitivne patologije (patološkog narcizma), suočavamo se sa permanentnim prisustvom lažnog selfa (Winnicott, 1960). Lažni self, najpre u situaciji neizvesnosti i nesigurnosti, *štiti fragilan pravi self*. Kod primitivne patologije ličnosti, pravi self biva nedovoljno razvijen, te svedočimo permanentnom prisustvu lažnog selfa koji omogućava subjektu da funkcioniše. Kako vidimo, Vinikot ovu *lažnu* narcističku konfiguraciju razume kao patološki, ali adaptivan fenomen subjektivnosti, najpre u kontekstu toga što subjektu pomaže da se prilagodi egzistencijalno izazovnim situacijama.

Ovakva teorijska pozicija otvara analogna pitanja. Da li je karijerni self u funkciji zaštite subjekta neoliberalizma? Od čega bi ga štitilo? Da li predstavlja varijaciju lažnog selfa? Da li bi bilo korisno uputiti karijeriste na psihoanalitički tretman koji bi ih konfrontirao sa sopstvenom grandioznošću i potpomogao integraciju destrukcije?

Karijerni self kao tipičan self subjekta današnjice

Uzimajući u obzir psihodinamiku ličnosnih struktura koje su u centru našeg istraživanja, doista ćemo uočiti mnogovrsne indikatore primitivnih formi patologije. Tačno je, takođe, da grandioznost, jedan od načina na koji se lažni self manifestuje, nama dijagnostičarima ima status *simptoma*. Kako je već navedeno, patološki narcizam, njegova različita lica, čine jednu od osovina patoloških organizacija ličnosti (Kernberg, 2000).

Ipak, mi pretpostavljamo da karijerni self *ne deli* opisane osobenosti lažnog selfa – ni (istovetnu) protektivnu funkciju, ni njegovu *esencijalnu* patognomičnost. *Grandioznost karijerizma nije simptom koji ukazuje na podležuću, uobičajno shvaćenu strukturalnu patologiju*. Drugim rečima, *ne možemo razumeti karijerni self kao (u zvaničnim dijagnostičkim klasifikacijama već prepoznatu) patologiju ličnosne strukture*. Kako bismo objasnili navedeno, vratićemo se na analizu sa samog početka poglavlja, te izloženi kontinuum karijernog subjektiviteta.

Prisetimo se da se u celom poglavlju krećemo u granicama *svakodnevice* subjekta. Bavimo se jednim od osnovnih, gotovo neizostavnih modaliteta njegovog postojanja – fenomenom koji se temelji na *radnoj delatnosti* pojedinca u društvu. Istovremeno, i to je mnogo puta naznačeno, pojam o kome govorimo svoju *istoričnost* prikazuje uobličenošću vrednostima ideološkog aktualiteta. Drugačije rečeno, kada se bavimo fenomenom karijerizma, mi analiziramo jedan sveprisutan, kulturni i ideološki fenomen praktičke svakodnevice. Karijerni self, konstrukt subjektivnosti koji smo predložili kao ishod međugre karijernog imperativa i subjekta, trebalo bi, u skladu sa tim, da se tiče šire shvaćene subjektivnosti čoveka današnjice. *Sveprisutna, simboličko-fantazmatska ideološka matrica utiskuje se u subjektivnost čoveka*. To smo nastojali da prikazemo i analizom kontinuuma karijerizma: *karijerni imperativ*, kao *ideološki objekat*, ne ostvaruje uticaj samo na *zanesene karijeriste*, već dopire i do subjekata *distanciranih od tiranskog karijerizma*.

Ovako predstavljeno, neko bi mogao da se zapita da li je karijerni self samo aktualno glorifikovana, *socijalna uloga*, skrenuvši nam pažnju na socijalnoj psihologiji poznatu činjenicu da je društvo oduvek konstruisalo spektar uloga koje pojedincu ostavlja na raspolaganju, a koje se usvajaju procesom socijalizacije. No, uzmemo li u obzir izloženu analizu, vidimo da je pretpostavljeni *karijerni self* bitno drugačiji od *društvene uloge*.

Najvažnija razlika tiče se *relevantnosti ovog istorijski specifičnog selfa za samorazumevanje i samoosećanje subjekta ovog društva*. Karijerni self se tiče onoga što u psihoanalizi razumemo kao samu *osnovu* narcističke dimenzije subjektivnosti. Naime, *uloga* sagledana u okvirima teorijske paradigme koja je nama relevantna, pripadala bi društvenom zakonu, *simboličkom poretku*. Takva društvena uloga ustoličena je nizom normi i pravila, a njen smisao je da (u nekoj meri) uređuje kompleksnu mrežu društvenih odnosa. Karijerni self, na to nam dosadašnja interpretacija ukazuje, izlazi iz domena simboličkog – i značajno je prožet registrom imaginarnog. Ne samo to, on nadilazi puko uređenje svakodnevnog funkcionisanja i društvene dinamike, i približava se subjektovom doživljaju sebe samog, njegovom odnosu prema svetu oko sebe i ljudima koji ga okružuju – prema sopstvenom bivstvovanju. Napomenuli smo, i to se može videti u okolnostima povišene neizvesnosti, *karijerno ja* o kom mi govorimo subjektu može služiti i kao *osovina* ili *garancija* psihološke *stabilnosti*. Analizom modifikovane R sheme, videli smo da *karijerni imperativ* figurira kao matrica sa kojom se subjekat (i simbolički, ali napre narcistički) poistovećuje. *Matrica* (doslovno možemo reći) *tvori njegovo (pre svega narcističko, ali i diskurzivno) ja*. Opet, iz ulga teorije selfa, karijerni self jeste narcistička konfiguracija koja organizuje odnos subjekta prema sebi samom, a tako i prema svetu oko sebe. U oba slučaja, govorimo o nečemu *ontološki temeljnijem* u odnosu na pojam društvene uloge.

Dakle, zaključićemo, odveć je pojednostavljeno karijerni self sravniti sa pojmom društvene uloge. Sa druge strane, neprecizno je karijerni self sasvim patologizovati, svođenjem konfiguracije isključivo na *konvencionalno shvaćenu patologiju ličnosne strukture* subjekta našeg društva, koju bismo stoga, mogli potencijalno lečiti. Naprotiv, pretpostavljamo da je u pitanju razvojno srastanje istorije i samodoživljavanja, koje rezultuje drugačijim, *malformisanim* doživljajem sebe samog. Subjektat je od ranih dana svog razvoja izložen uticajima ovog osobenog ideološkog objekta. Karijerni imperativ deluje na njega najpre indirektno – podrazumevajući da su brigujuće figure već formirane pod njegovim (ideološkim) pritiscima. Kasnije, uticaj biva izraženiji, a ova forma

ideološkog objekta postaje centralna organizujuća sila subjektovog svakodnevnog življenja. Malformacija na planu samodoživljavanja, koja podrazumeva nedovoljno integrisanu, stalno podupiranu i specifično usmeravanu grandioznost subjekta, nastaje u kontinuiranoj razvojnoj interakciji na planu *subjekat – ideološki objekat*. Ekscesivna, nedovoljno integrisana grandioznost neupitno sa sobom nosi patološki faktor (otud i pomenuta *malformisanost*). Stepem malformacije, na to smo ukazali analizom dimenzionalnosti selfa, varira od osobe do osobe. U tom smislu, ne možemo ni *potpuno isključiti* mogućnost strukturalne patologije. Na samom kraju dimenzije možemo reći da *karijerno ja* figurira kao narcistički identitet u okviru ozbiljne strukturalne patologije subjekta. Na nivou selfa postoji *problem*. No, važno je izbeći pojednostavljenje i naglasiti da ideološki realitet zasigurno ne bi bio jedini faktor koji dovodi do ovakvog stepena patologije. Iako se u disertaciji predominantno bavimo ideološkim faktorom, drugi razvojni faktori (kvalitet interakcije sa primarnim figurama, te različite razvojne akcidencije, ali i biologija) determinisaće mesto subjekta na predloženoj dimenziji normalnosti i patologije karijerizma.

Normalizacija patologije i patologizacija normalnosti

Istorija ustrojena karijerizmom, važnom odrednicom neoliberalizma, značajno usmerava proces kontinuiranog konfigurisanja *samoosećanja i samorazumevanja* subjekta neoliberalizma. Šta bi to govorilo o strukturi i dinamici selfa neoliberalnog subjekta? Mi tvrdimo da je karijerni identitet visoko zasićen narcizmom. Takav je usled interakcije sa ideološkim objektom koji je izrazito blizak imaginarnom registru. To sažima i *karijerna shema*, koja naglašava značajniji upliv imaginarnog u konfiguraciju subjektiviteta, tj. veću muku subjekta da održi distancu u odnosu na registar narcizma. Postavlja se pitanje, kako ovako konfigurisan subjekat opstaje celovit uprkos predočenim „udarima narcizma“?

U eksploraciji njegove relativno neobične stabilnosti, možemo se koristiti u već pomenutim (Kohutovim) *pojmom vertikalnog splittinga*. Vertikalni splitting je pre svega *klinički fenomen* opserviran u radu sa primitivnim mentalnim organizacijama, koji pretpostavlja sapostojanje objektnog i narcističkog registra. Spliting, ukazuje na rascep – *disfunkcionalnost razdruženosti* narcističkog i objektnog koja se može videti u analitičkom radu sa narcisitički organizovanim pacijentima. U pitanju je *klinički fenomen* koji ukazuje na nedovoljnu integrisanost i nedovoljnu stabilnost narcističkog pacijenta.

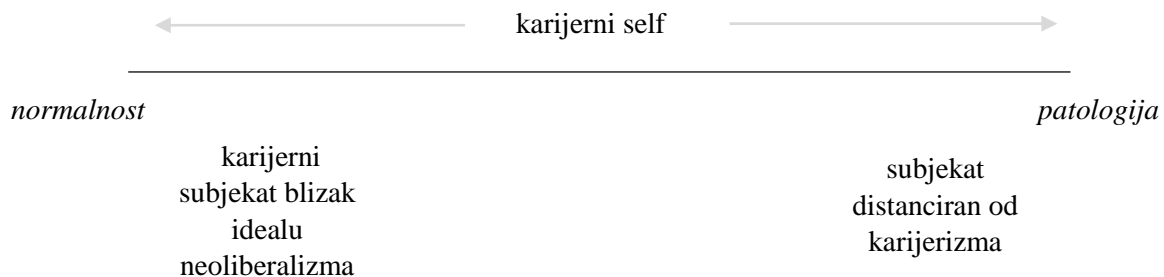
Mi ovde, kao što smo i naglasili, ne govorimo isključivo o *kliničkoj populaciji*. Izlažemo analizu šire shvaćenog samorazumevanja subjekta u okvirima nama sapripadne ideloške realnosti. Međutim, i u ovom slučaju, psihopatologija može ponešto da nam otkrije o normalnosti. Ideja o vertikalnom splittingu nam može biti od pomoći u artikulaciji psihodinamike karijernog selfa – pre svega njegove osobene stabilnosti. Pretpostavci o *disfunkcionalnoj razdruženosti*, kada svedočimo patološkom prodoru *narcističkog* kod subjekta analize, možemo suprotstaviti pretpostavku o *funkcionalnoj udruženosti značajnog, kontinuiranog prodora narcističkog u registar subjektovog samorazumevanja*. Drugim rečima predlažemo ideju o *vertikalnoj homeostazi*, neometanoj *istovremenosti postojanja* objektnog i narcističkog registra. Nadovezujući se na Kohutovu misao, pretpostavljamo da *vertikalna homeostaza*, nasuprot *vertikalnom splittingu*, može opisati *funkcionalni* proboj narcizma kod subjekta neoliberalizma. Pri tome, smatramo da je funkcionalnost u značajnoj meri utemeljena u ideološkom kontekstu, tj. ideološkom objektu, koji je podupire. Homeostaza implicirana nazivom bi se odnosila upravo na *moću* produktivnost udruženosti simboličke i narcističke dimenzije subjektivnosti, čak i u slučaju dominacije narcizma. Karijeristi su često stabilni subjekti, uprkos primetnom uplivu imaginarnih procesa i sadržaja u njihovu simboličku egzistenciju. Upliv je rezultat sveprisutnih pritisaka karijernog imperativa koji figurira kao specifična forma ideološkog objekta. Socijalna stvarnost, koja delovanjem ovog specifičnog (predominantno narcističkog) *ideološkog objekta* autoidealizaciju, kompetitivnost i agresivnost postavlja na vrh lestvice društvenih vrednosti, ove subjekte *proglašava* ali i *čini* normalnim članovima zajednice.

U skladu sa navedenim, primećujemo da većina subjekata karijerizma nalazi užitak u svom karakterističnom modusu egzistencije. Ako je reč o psihopatologiji, zar ne bismo očekivali prevladavajuću *osujećenost, nezadovoljstvo, frustriranost*, pa i potencijalno ozbiljniju kliničku sliku? Iako osećaj praznine provejava, u ovakvoj ideološkoj realnosti užitak neretko maskira problematiku praznine. Ova naizgled paradoksalna pozicija ne opovrgava naše zaključke. Naprotiv, ona čini suštinu naše *hipoteze o psihodinamici karijerizma*. Ako imamo u vidu izoženu analizu karijernog subjekta, mi, zapravo, pretpostavljamo da je narcistički užitak ključni sentiment, koji je efekat opisane *narcističke identifikacije* sa karijernim imperativom, koji istovremeno obezbeđuje *trajnost* (u vremenu i prostoru) jednom suštinski otuđujućem identitetu. Ogdalne identifikacije koje kod subjekta generišu narcističko zadovoljstvo tj. rasterećenje i jubilaciju koje nalazi u ucelovljenju sebe, on ne nastoji da odbaci, već da očuva. Postoji direktna veza između

praznine, otuđujuće interakcije (subjekta karijerizma i ideološkog objekta karijerizma) i *užitka*. Napomenuli smo – ova interakcija je, ne samo otuđujuća, već istovremeno *obmanjujuća* za subjekta. Element obmane, na osnovu naše analize, izdvaja se kao neophodan za opstanak opisane konstelacije.

Karijeristi, ukratko rečeno, deluju sasvim *funkcionalno*. Šta je sa ne-karijeristima? Pojedince bliže levom kraju prikazanog kontinuuma razumeli smo kao subjekte koje uspevaju da uspostave kakvu-takvu distancu u odnosu na karijerni imperativ. Klasično teorijski gledano, to bi bili psihološki stabilniji, integrisaniji subjekti. Međutim, u praktičkoj realnosti, mi kod njih, u okolnostima velikih egzistencijalnih pritisaka, možda i sa većom sigurnošću možemo očekivati potencijalno formiranje simptoma. Drugim rečima, marginalizovana pozicija u važećem ideološkom sistemu, tj. neprilagođenost dominantnom sistemu – *može dovesti do razvoja psihopatologije*.

Stoga možemo izneti i zaključak da je ideološki poželjan kontinuum mentalnog zdravlja potencijalno *invertovan* u odnosu na predstavljeni kontinuum karijerizma formiran na temelju klasične psihoanalitičke teorije narcizma.

Slika 7

Neoliberalno shvaćena dimenzionalnost karijerizma

U ovom karakterističnom ideološkom kontekstu današnjice, klasično teorijski definisanog stabilnog subjekta možemo videti kao *iracionalnog*, a opsesivnog karijeristu⁴⁵ kao *racionalnog* i *funkcionalnog* člana društva. Nailazimo, dakle, na problem potencijalne ideološke patologizacije donedavno shvaćene normalnosti, te obratno, normalizacije patologije. Izložena ideja otvara i pitanje, da li sukob ove dve pozicije podrazumeva neophodnost modifikacije psihoanalitičke teorije, koja bi trebalo da izmeni svoje shvatanje normalnosti i patologije? Ili je, ipak, potrebno skrenuti pažnju na (ideološki uslovljen) rastući naboj primitivnog, arhaičnog i narcističkog u dominantnoj kulturi – a tako i u strukturi i psihodinamici savremenog subjekta?

Zaključna reč – paradoks *neoliberalnog Ja*

Zaključićemo, *karijerni self* je karakteristično uobličena konfiguracija senzacija, fantazama, ideja, razumevanja, te zabrana i ambicija, koja određuje subjektovo samoosećanje, samorazumevanje, kogniciju, i figurira kao centar doživljaja agensnosti. Ideološki objekat karijerizma – karijerni imperativ, uobličava ovu konfiguraciju. Karijerni imperativ karakteriše hegemonija *idealiteta* i narcizma, koji podrazumeva izvesne povlašćene *fantazme*, kao i karakterističan *diskurzivitet*. Karijerni self nastaje poistovećenjem subjekta sa ovom osobenom formom ideološkog objekta – što ishodi naglašenim primitivnim, narcističkim dimenzijama subjektivnosti i nedovoljnom integracijom arhaičnih aspekata ličnosti.

Karijerni self je, možemo reći, paradoksalni fenomen subjektivnosti. Njegova protivrečnost nije iznenađujuća ako se vodimo idejom da on reflektuje ideološki aktualitet. Neoliberalizam je u mnogim aspektima iracionalan, nelogičan i, konačno, protivrečan. Jedna od osnovnih protivrečnosti tiče se statusa slobode kao epitoma *liberalno* demokratskog društvenog uređenja. Konfuzija se, između ostalog, temelji na istovremenoj gromoglasnoj retoričkoj odbrani naizgled neograničenih individualnih sloboda, i istoriji materijalnog ograničenja ili gušenja istih. Neoliberalizam, istorijski, perpetuirano sam sebe opovrgava.

Dualni kvalitet društvene realnosti ogleđa se u domenu subjektivnosti čoveka. Polazimo od otuđujuće-obmanjujuće interakcije subjekta sa *karijernim imperativom*. Naša teorija formiranja

⁴⁵ Naravno, iz ovog zaključka moramo isključiti krajnju tačku kontinuuma karijerizma. Naglasili smo da bi ekstremna forma karijerizma iz svake perspektive (i klasično-teorijske, i savremeno-društvene) implicirala patologiju.

karijernog ja⁴⁶ pretpostavlja da subjekat biva uhvaćen u matricu sukcesivnih i simultanih identifikacija, i to matricu koja je generisana u funkciji drugog (*kapitalizma*). Identifikacije se stabilizuju parazitirajući na, i asimilujući elemente narcističkog sveta subjekta, kao i entitete njegove svakodnevice koji na bitan način određuju njegovo samoosećanje. Posledično tome, subjekat veruje da je to *on*. Konačno, veruje da je *slobodan*. Subjekt je opstruiran totalitarnim ideološkim matricama koje tvoreći fantazam slobode, ukidaju simbolički realitet iste. I pored ovakve konfigurisanosti, subjekat karijerizma, baš kao i ideološki objekat sa kojim stupa u relaciju, poseduje kapacitet da sebe održava koliko-toliko stabilnim – što predstavlja приметnu novinu i odstupanje od dosadašnjih teorijskih uvida.

Karijerni imperativ počiva na *hipertrofiji narcizma*. Kohut bi rekao – *patološkog narcizma*. *Self* subjekta neoliberalizma formira se na *takvom temelju*. Ovakva realnost pokreće važna pitanja. Imamo problem sa procvatom iracionalnosti – ali je iracionalnost preimenovana u normalnost. No, time nije rešena kriza koja je u osnovi ovakvog stanja stvari. Subjekt je otuđen. Narcističko otuđenje, Lakan nam kaže, opstruira mogućnost diskurzivne, simboličke emancipacije. Ideološki oblikovano uverenje o sopstvenoj normalnosti osnažuje navedenu opstrukciju. Drugim rečima, subjekat neoliberalizma je zarobljen u začaranom krugu totalitarnosti ideološkog delovanja. Barem kada je *karijerizam* u pitanju.

U ovom poglavlju smo izložili jednu važnu *formu ideološkog objekta* društvenog aktualiteta. Karijerni imperativ je predominantno imaginarno utemeljen *ideološki objekat*. Iako karijerizam ima svoju simboličku dimenziju, pretpostavili smo *hegemoniju fantazma* u njegovim okvirima. Uprkos ovom značajnom uplivu narcizma, ideološki objekat je, baš kao i subjekat koji se identifikuje sa njim, relativno stabilan. Stabilnost smo formalizovali kroz ideju o *vertikalnoj homeostazi*, stanju funkcionalne udruženosti simboličkog i imaginarnog, i pored značajnjg prodora narcističkih procesa i sadržaja.

Sada je važno ispitati mogućnost postojanja drugačijih formi ideološkog objekta. Drugim rečima, otvorićemo pitanje, da li je karijerni imperativ adekvatan predstavnik ideološkog objekta našeg doba? Iz toga sledi i pitanje – da li je karijerni subjekat tipično konfigurisani subjekat aktualne istorije?

⁴⁶ Koja se nadovezuje na Lakanovu teoriju.

III. Pervertirani diskurzivitet ideološkog objekta i paradiskurzivni subjekat

Uvod

U prethodnom poglavlju smo se bavili samo jednom od važnih odrednica neoliberalizma – karijerizmom. Kada smo izložili definiciju neoliberalizma, naznačili smo da je *preduzetništvo* njegova bitna dimenzija (Harvey, 2007). Na temelju ove ideje razvili smo naše razumevanje karijerizma – tj. karijernog imperativa i subjekta koji nastaje u interakciji sa njim. Pojmom *karijerni self* smo obuhvatili potencijalno tipičnu strukturu neoliberalnog subjekta. Karijerni imperativ je samo *jedna od* dominantnih formi ideološkog objekta čije postojanje možemo pretpostaviti. U ovom poglavlju ćemo pažnju usmeriti na druge forme ideološkog objekta naše društvene realnosti, te na njihove efekte na subjekta. Analiziraćemo, kao i u prethodnom delu rada, njihovu strukturu i funkciju, te interakciju sa subjektom aktualiteta.

Nameravamo da se osvrnemo na još dva važna aspekta neoliberalizma – (hiper)individualizam i neoimperijalizam. Individualizam⁴⁷ je u radu shvaćen kao bazična *vrednost* i *princip* društvenog *organizovanja* u okvirima vladajuće političke paradigme Zapada, koji potencira individualne slobode i prava, prioritizujući ih u odnosu na kolektivne. On definiše, i održava u životu takvu ideološku realnost. Neoimperijalizam je, takođe, jedna od osnovnih *strategija preživljavanja* ove političke doktrine – vojno, ekonomski i kulturno-ideološki zasnovan *mehanizam održavanja* postojeće raspodele moći u okvirima svetskog (kapitalističkog) sistema⁴⁸ (Wallerstein, 2004). Ove dve dimenzije figuriraće kao osnovni kontekst našeg daljeg istraživanja neoliberalnog subjekta. Shodno tome, poglavlje ćemo podeliti u dve celine. Nećemo se baviti

⁴⁷ U neoliberalizmu vlada osobeno razumevanje individualizma kojim se naglašava tržišna relevantnost pojedinca, kao i nadovezujuće potenciranje individualne odgovornosti za različite sfere društvenog funkcionisanja (Harvey, 2007). Ovaj tip individualizma, ponovićemo, može se razumeti kao neka forma *primitivnog kolektivizma*. Pojednostavljeno rečeno, grupa je ujedinjena idejama o važnosti pojedinca. Pojedinci su podstaknuti da se ističu u odnosu na druge članove grupe kojoj neupitno pripadaju. *Konkurentnost pojedinca* (važna za slobodno tržište) nije zamisliva ukoliko *drugi* nije u igri.

⁴⁸ Prisetićemo se: Imanuel Volerstin, u okviru svoje teorije svetskog sistema, deli svet na tri zone: jezgro, polu-periferiju i periferiju (Wallerstein, 2004).

neposrednom analizom naznačenog konteksta⁴⁹, ali ćemo nastojati da na temelju njegove pojavnosti artikulišemo moguće forme ideološkog objekta, te njihovo delovanje na subjekta.

Kada je reč o teorijskom okviru daljeg teksta, on ostaje nepromenjen. Lakanova psihoanalitička doktrina će usmeravati naše dalje interpretativne napore. Ipak, potrebno je naglasiti da će u ovom delu rada više pažnje biti posvećeno drugim registrima subjektive, tj. društvene egzistencije. Naime, do sada smo se u najvećoj meri bavili *imaginarnim registrom*; uvideli smo njegovu ključnu ulogu u interakciji *subjekat – ideološki objekat*. Karijerni imperativ karakteriše *hegemonija fantazma*, a self karijernog subjekta ekscesivan, ali simultano *funkcionalan* upliv narcizma u njegovo psihološko funkcionisanje (tj. *vertikalna homeostaza*).

Nameravamo da istražimo da li druge, aktualno prevalentne forme ideološkog objekta imaju sličnu strukturu u pogledu imaginarnih sadržaja i procesa. Sličnosti među različitim formama govore bi u prilog hipoteze da je *karijerni imperativ* adekvatni reprezent ideološkog objekta neoliberalizma. U skladu sa tim, pitamo se da li je *karijerni self* tipičan self neoliberalizma. Istovremeno će nam biti važno da obratimo pažnju na ulogu drugih registara – simboličkog i realnog u ovom kontekstu. Vodeći se tom idejom, poglavlje započinjemo analizom karakterističnosti *diskurzivne realnosti* neoliberalizma. Potom uvodimo pomenute dimenzije individualizma i neoimperijalizma. Na samom kraju, razmatramo i mesto *registra realnog* u ovoj osobenoj međuigri *ideološkog objekta i subjekta*.

Neoliberalni diskursi i kriza simboličkog

Polazimo od ideje da je *pervertiranost*⁵⁰ važna odlika diskurziviteta neoliberalne realnosti. Ona se nadovezuje na zaključke izvedene u prethodnom poglavlju – diskursi i narativi relevantni za

⁴⁹ Temeljna analiza (hiper)individualizma i (neo)imperijalizma bi prevazilazila okvire naše teme. Ipak, plodna analiza i kritika ovih dimenzija kapitalističkog sistema može se pronaći u delima autora na koje se oslanjamo u definiciji ovih pojmova. Noam Čomski i Dejvid Harvi naročito razmatraju (nama važne) kulturno-ideološke forme neoimperijalizma (npr. Chomsky, 2003; Harvi, 2017). Rastko Močnik govori o uticajima dominantne ideologije u polju jezika, umetnosti, obrazovanja i nauke, pri čemu posebno razmatra domete uticaja na postsocijalistička društva, kao što je i naše (npr. Močnik, 2003; Močnik, 2021; Močnik, 2022). I nastavljači Fukoove misli mogu biti korisni „sagovornici“ na ovu temu. Recimo, Vendi Braun o hiperindividualizmu govori izlažući savremenije razumevanje homo aeconomicusa (Brown, 2015).

⁵⁰ Pervertiranost kao termin u tekstu koristimo sa *širim, metaforičkim značenjem*. Dakle, nije u pitanju psihoanalitički pojam *perverzije* – koji implicira pervertiranje seksualnog nagona i psihoseksualno ponašanje koje obuhvata atipične načine postizanja seksualnog zadovoljstva (La Planche & Pontalis, 1973). U tekstu pervertiranost (diskurzivne realnosti) podrazumeva krivljenje, distorziju simboličkih resursa, kao i subverziju njihove (konvencionalno

karijerni imperativ *podržavaju* hipertrofiju narcizma u okvirima interakcije *subjekat – ideološki objekat*. Pretpostavljamo da u suprotnom, *ideološki objekat* ne bi mogao da bude *efektivan*. Ukoliko uzmemo u obzir da simbolička subjektivizacija (u razvojno adekvatnim okolnostima) subjekta udaljava od registra narcizma, uviđamo da simbolički resursi neoliberalizma čine *suprotno*. Primetna je, dakle, izvesna *distorzija* simboličke strukture. Sa druge strane, bitno je naglasiti, nju (distorziju) subjekat koji se konstituiše u takvim diskursima – ne prepoznaje. Narativi sapripadni *ideološkom objektu* su za subjekta (koji stupa u interakciju sa njim) uvek zaokruženi, samorazumljivi i bespogovorno tačni.

Za neoliberalni kapitalizam se neretko vezuje termin *kriza*. On se, posebno u (neo)marksističkoj literaturi, uzima i kao odrednica kapitalizma *per se* (Clarke, 1993). Pojam krize je, kao što vidimo, relevantan i za nas, iako ćemo krizu sagledati iz nešto drugačije perspektive. Možemo reći da je to jedan od ključnih pojmova za razumevanje *subjekta neoliberalizma* – bilo da govorimo o pojedincu, ili grupi. Sa jedne strane, mnogo puta je naglašeno u radu, *nestabilnost (tj. uvek potencijalno preteća kriza subjektivnosti)* na bitan način određuje naše razumevanje *subjekta*. Vodeći se Lakanovim shvatanjem *subvertiranog subjekta*, mi pretpostavljamo njegovu inherentnu nestabilnost, koja je posledična načinu na koji se konstituiše. Na uvek moguću i preteću krizu stabilnosti konfiguracije *pojedince* nadovezuje se i inherentna nestabilnost *grupe* koja je, kako ćemo videti, naglašena u Lakanovoj teoriji (Lacan, 2007 [1991]). Na kraju – uveli smo i pitanje svojevrzne krize locirane u poretku simbola. Neoliberalizmu⁵¹ karakteristično potenciranje fantazmatske realnosti subjekta na bitan način dovodi u pitanje stabilnost strukture simboličkog registra.

Uprkos naznačenim nestabilnostima koje perseveriraju u zaleđu cele (ideološke) stvari, subjekat neoliberalizma, kao i sam neoliberalni društveni poredak, doimaju se posmatraču *stabilnim*. Bez obzira na sve postojeće i vrebajuće potrese, ideološka realnost i njen subjekat

psihonalitički shvaćene) funkcije. U poglavlju su predložene dve forme pervertiranja diskursa, i detaljnije izloženi efekti koje ostvaruju na subjekta.

⁵¹ Iako je rad usmeren na *neoliberalizam* kao *aktuelnu* ideološku paradigmu, možemo pretpostaviti da neki od izvedenih zaključaka mogu potencijalno važiti za *šire razumevanu ideologiju*. U teoriji, svaka ideologija koja *potencira* narcisitčku dimenziju subjektivnosti, na jedan ili drugi način dovodi u pitanje stabilnost sapripadnog simboličkog sistema. Neoliberalizam svakako prikazuje svoju osobenost u specifičnim povlašćenim fantazmatskim sadržajima, originalnim regulativama, porukama ili idiosinkratičnim pričama relevantnim za (njen) *ideološki objekat*.

opstaju relativno neuzdrmani i funkcionalni. Uprkos pretpostavljenom krivljenju simboličkog plana (društvene) egzistencije, subjekat relativno *neometano* funkcioniše.

Tako dolazimo do osnovnih pitanja ovog poglavlja. Kako je to moguće? Šta garantuje stabilnost subjektu aktualiteta koji, već inherentno strukturalno vulnerabilan, biva uronjen u društveni kontekst kog karakteriše (oscilirajuća) nestabilnost? Kakva je uloga ideologije, i njenog objekta, u paradoksalnoj funkcionalnosti kojoj svedočimo? Gde u takvoj slici stvarnosti smeštamo pretpostavljenu *krizu simbola*, kao i koje su njene osobenosti? Kakav je subjekat koji nastaje u takvom kontekstu?

U nameri da pružimo odgovore na izložena, ali i nadovezujuća pitanja, pozabavićemo se naličjem (u prethodnom poglavlju) diskutovanog proboja imaginarnih sadržaja i procesa u ideološku i subjektivnu egzistenciju čoveka. Drugim rečima, izlaganjem drugih formi *ideološkog objekta*, istražićemo i potencijalne osobenosti, odnosno pretpostavljenu *deformaciju diskurzivnog realiteta neoliberalizma* koja vodi naznačenoj *paradoksalnoj stabilnosti* kako ideološkog objekta, tako i (selfa) subjekta.

No, krenimo redom. Polazimo od izlaganja našeg razumevanja *krize diskurzivne (ideološke) stvarnosti*.

Aktualni kontekst istraživanja

Neoliberalizam nije (uvek bio) u krizi. Kapitalizam, striktno ekonomski gledano, prolazi kroz periode većih i manjih *nestabilnosti*. Tome, svakako, u poslednje vreme svedočimo. No, ne treba zaboraviti da smo u radu primarno zainteresovani za ideologiju – pre svega za različite forme ideološkog objekta. Ideološka realnost *ne imitira* procese koji se odigravaju u ekonomskoj stvarnosti. Naprotiv, ona neretko deluje u radikalno drugačijem, tj. *kontrasmeru* – uveravajući subjekta, naročito u periodima potresa, da kapitalistička društvena struktura funkcioniše neometano. Osim toga, treba uzeti u obzir činjenicu da se neoliberalizam (sedamdesetih godina prošlog veka) *pojavljuje* kao (tobože) sveobuhvatno, idealno i konačno rešenje za neuspehe prethodnih iteracija kapitalizma. Dakle, on u svojoj početnoj formi počiva na ideji o svemogućnosti, fantaziji o totalitetu, te sapirirpadnom *narativu o pobedi* nad krzom.

Akumulacija potresa unutar ovako uređene ideološke realnosti (u prethodnih pedeset, i više godina), omogućila nam je da u tragovima *opazimo* iracionalnu, primitivnu dimenziju nuđenih obećanja. Zahvaljujući potresima, na momente uviđamo osobena krivljenja vladajuće diskurzivne strukture – koja su subjektu inače nevidljiva. Da li ova krivljenja najavljuju potencijalno urušavanje vladajuće ideologije ili pak osnažuju njenu dominantnu poziciju? Još uvek neuzdrmano hegemonu pozicija ove ideološke paradigme ukazuje nam da smo daleko od njenog sloma. Subjekt neoliberalnog doba i dalje veruje u onipotenciju vladajućih formi ideološkog objekta. Gde je mesto uočene *deformacije diskurzivne realnosti* u svemu tome?

* * *

Godine iza nas obeležene su društvenim nemirima – pre svega mislimo na pandemiju (koronavirusa) i ratne sukobe (u Evropi i na Bliskom istoku), koji su posledično ugrozili ekonomsku stabilnost Zapadnih država i pokrenule međunarodna geopolitička previranja. Nemiri suptilno *razotkrivaju* pretpostavljene distorzije na planu *simboličko-imaginarnе konstitucije dominantne ideologije*⁵², kao i njihovu paradoksalnu, stabilisuću funkciju. Svedočimo postepenom uzmicanju donedavno (tobože) samorazumljivih diskursa⁵³ neoliberalizma, te formiranju novih ideoloških narativa koji se, između ostalog, distanciraju od (i dalje široko rasprostranjenih) ideja demokratskog (neo)liberalizma. Novi narativi javljaju se u već *precvetalom* diskurzivnom realitetu. Fetišizacija tehnoloških dostignuća čini situaciju još komplikovanijom. Drugim rečima, prostor interneta ne samo što olakšava diseminaciju ideja i narativa, već omogućava i njihovo krivotvorenje. Suočeni smo sa situacijom u kojoj subjekt biva kontinuirano preplavljen

⁵² Što ne implicira nepovezanost ekonomije i ideologije, odnosno ekonomske i ideološke krize. Naprotiv, postoji recipročan odnos (Chomsky, 2017).

⁵³ Pojam diskursa se obično vezuje za Fukoa i on ga definiše na različite načine, između ostalog i kao „režim istine“ (Foucault, 1978 [1976]). Naše razumevanje diskursa je nešto bliže Lakanovom. Diskurzivnost, šire gledano, u Lakanovoj psihoanalizi podrazumeva simboličku fiksaciju društvenog fenomena ili formalizaciju subjektivnosti (u kontekstu njegovog razumevanja „diskurzivnog ja“). Sa druge strane on o diskursu govori kao *društveno strukturišućoj simboličko-jezičkoj vezi* (Lacan, 2007 [1991], str. 13). Druga definicija nam je bliža jer podrazumeva odnose moći u društvu, i ostavlja prostor za upliv imaginarnog (te realnog). O Lakanovom shvatanju diskursa će biti još reči u daljem tekstu. Diskurs razumemo kao mrežu konsekventnih znanja i narativa, pri čemu mreža, iako je u osnovi simbolička (jezička) struktura, zahvata i druga dva registra (Imaginarnog, RealnFpog). Narativne konstrukcije, kojima se bavimo u poglavlju, deo su diskursa. Mreža znanja koju diskurs obuhvata *određena* je odnosima moći u društvu, te ideologijom.

svekolikim, često međusobno teško uklopivim ili potpuno suprotstavljenim ideološkim diskursima. Uočavamo, međutim, da on tu situaciju *dobro podnosi*. Ne samo to – u njoj čak pronalazi svojevrsan užitak. Ne doživljava je haotičnom, već monolitnom, kompaktnom, čak *podržavajućom*. Svekolikost paradoksalno pojačava samorazumljivost i ubedljivost ideja kojima on vlada. Kako se ovo događa?

Različita razumevanja “krize”

Uobičajenim (psihološko-sociološkim) rečnikom rečeno, mi živimo u vremenu višestrukih, istovremeno odigravajućih društvenih kriza. Ona (društvena kriza) se u takvoj literaturi razume (pojednostavljeno) kao *ruptura* u društvenoj realnosti, koja neretko nastupa nakon kulminacije sukoba društvenih kontradikcija⁵⁴. O njoj tradicionalno govorimo onda kada svedočimo sistemskim promenama koje su dovoljno snažne da mogu da *izazovu* sržne vrednosti i organizacione principe društva, preteći tako kolektivnom identitetu članova društva, a u nekim slučajevima i samoj egzistenciji društvene grupe (Hall, 2013; Habermas, 1976).

Istorijski materijalizam pretpostavlja da *kapitalistički* ekonomsko-društveni sistem po sebi *podrazumeva* krizu (Clarke, 1993). Ovakva tvrdnja se zasniva na analizi višedecenijskih ekonomskih oscilacija na globalnom kapitalističkom tržištu, ali i na teorijskoj analizi unutrašnje logike, tj. kontradikcija ove političko-ekonomske paradigme. Statistika, kao i istorija, ukazuju na pravilnost smenjivanja perioda kratkoročne, prividne ekonomske stabilnosti, sa periodima tržišnih „padova“. Mnogi (neo)marksisti će, osim toga, naglasiti da unutrašnja logika kapitalizma, koja po pravilu teži kontinuiranom i eksponencijalnom uvećanju viška vrednosti, podrazumeva nužnost klizanja u periode značajnih ekonomskih gubitaka.

Korak dalje čini psihoanaliza, posebno Lakan, tvrdeći da je nestabilnost imanentna, tj. *implicitno prisutna* u svakoj, ne samo kapitalističkoj društvenoj grupi (Lacan, 2007 [1991]). Grupa je živ, dinamičan entitet, i njena prividna homeostaza implicira uvek moguće potrese. Društvo ima kapacitet da određen nivo napetosti *toleriše, pacifikuje*. Prividna stabilnost počiva kako na

⁵⁴ Brojni autori na ovaj način govore o krizi. Kada je reč o kulminaciji sukoba kontradikcija, takva *teza* je karakteristična za marksistički usmerene autore. U tom kontekstu, perspektiva Antonija Gramšija može biti interesantna (Gramsci, 2007), a mnogi autori su se produktivno nadovezali na slične ideje u pokušaju tumačenja savremenih društvenih nestabilnosti (npr. Žižek, 2010).

simboličkim, tako na imaginarnima strukturama i relacijama. No, kako ćemo i videti u daljem tekstu, Lakan nas podseća da je (bilo koji) aktualno gospodareći ideološki diskurzivni sistem uvek podložan rušenju, subverziji. Imanentna nestabilnost „gospodarećeg označitelja“⁵⁵ podrazumeva da je grupa *uvek u većem ili manjem riziku* od dezintegracije i haosa. Ukoliko prihvatimo ovakvo shvatanje, možemo dopuniti gorepomenutu definiciju društvene krize. Društvena kriza bi bila ona promena koja čini *vidljivim* unutrašnje nelogičnosti aktualnog sistema, izazivajući time (samo) *opaženu* stabilnost kod pripadnika društva.

Teorija nas navodi da zaključimo da aktualna situacija krize tako, ogolivši manjkavosti sistema (kako ekonomskog, tako i simboličkog), povratno čini društvene subjekte *destabilizovanim*. Pojavna realnost u velikoj meri *protivreči teoriji*. Suočeni smo sa izvesnom otpornošću subjekta aktualiteta na *ovakvu* destabilizaciju. Stoga se postavlja pitanje, *na čemu se temelji ova otpornost?*

Manjkavosti simboličkog registra, tj. pomenuta pervertiranost dominantnih društvenih diskursa posebno će nas zanimati u ovom poglavlju. Konkretno društvene turbulencije koje su zadesile svet poslednjih godina pomažu nam da jasnije vidimo *koordinate* pretpostavljene *distorzije* neoliberalnih diskursa. Polazimo od promišljanja o tome kako se pojedinac snalazi u aktualnim istorijskim oscilacijama, tj. kako kriza simbolizma utiče na njega. Kojim putevima subjekat opaža stabilnost onda kada je (u materijalnoj realnosti) nema? Nakon toga nastojimo da izložimo ideološki objekat koji je određen ovakvom krizom simboličke realnosti – kako se ona očitava u konkretnim formama ideološkog objekta, i njihovom uticaju na subjekta (njegovo samodoživljavanje i samorazumevanje). Za ovaj interpretativni napor, koristiće nam dve navedene dimenzije ideološke realnosti – individualizam i neoimperijalizam.

Lakan i (ne)stabilnost diskurzivne realnosti

Već izložena Lakanova teorija formiranja subjekta implicira da postoji više, međusobno značajno različitih puteva društvene stabilizacije subjekta: *prediskurzivni*, *paradiskurzivni* i *diskurzivni*. Oni obuhvataju brojne *simboličke* i *imaginarne* resurse koji posreduju u tom procesu (Lacan, 1998b [1964]). Dok smo u prethodnom poglavlju rada pažnju prevashodno posvetili imaginarnim

⁵⁵ U poglavlju ćemo detaljnije obrazložiti navedene pojmove.

dimenzijama ideološkog objekta, koji demonstriraju svoju ulogu u održanju društvenog *statusa quo*, sada će nas više interesovati diskurzivne dimenzije ideološkog objekta – njihove mogućnosti ali i manjkavosti u kontesktu *stabilizacije pojedinca i grupe neoliberalizma*. Pre nego što se posvetimo određenom ideološkom objektu, moramo bliže odrediti (do sada samo naznačeni) kvalitet diskurzivne realnosti današnjice.

Polazimo od bazične formacije simboličkog registra – *neoliberalne (ideološke) priče, naracije, diskursa*⁵⁶. Veliku ulogu u opažanju društvene *stabilnosti i kohezivnosti* imaju imaginarno i simbolički utemeljeni narativi grupe kojoj pripadamo. Važna je njihova struktura i smisao; sintaksa i semantika. Opet, sa druge strane, od još veće važnosti je njihova *ubedljivost*. Domen društvenih pripovesti praćen je slikom, sentimentom i afektom. Priča uvek generiše i specifičnu, njoj kongruentnu ikoničko-afektivnu *atmosferu*, koja sa manje ili više uspešnosti, *priču čini ubedljivom*. Dakle, iako je ideološki narativ prevashodno sapripadan registru simboličkog, to ne znači da je lišen upliva imaginarnog, pa i realnog. (*I*)*racionalnost simboličkog poretka*, kako ćemo videti, *podrazumeva prodor registra imaginarnog i realnog* (Lacan, 2013, Lacan, 1998a [1975]).

Ukoliko se vratimo na fenomen *nevidljivosti ili smanjene vidljivosti* društvu imanentnih nestabilnosti, možemo reći da su upravo diskurzivni i pre/paradiskurzivni socijalni (*ideološki*) resursi oni koji generišu iluziju društvene ustoličenosti putem konsolidacije, tj. integracije subjekata. Prevedeno na pojmovni aparat ovog rada – interakcija sa ideološkim objektom omogućava subjektu da *nadiđe* i (istovremeno) *previdi* potencijalne nestabilnosti. Šta se dešava kada je ovakva konstelacija (subjekta i društva) uzdrmana situacijom *povećane* društvene neizvesnosti?

Kako bismo odgovorili na pitanje, za početak ćemo uvesti Lakanovu teoriju *četiri diskursa* – Gospodara, Univerziteta, Histerika i Analitičara (Lacan, 2007 [1991]). Ideju o četiri, međusobno uvezana diskursa, Lakan direktno nadovezuje na Koževljevu interpretaciju Hegelove dijalektike gospodara i sluge (Kojève, 1980 [1947]). Ova dijalektika, bivajući u osnovi svakog od četiri diskursa, prikazuje *podležuće odnose* snaga u društvu. Povezanost četiri diskursa najpre se

⁵⁶ U radu pojmove „priča“ i „naracija“ ili „nativ“ shvatamo kao analogne, i kao sapripadne „diskursu“. Iako razmatramo strukturu sapripadnu simboličkom poretku, svi pojmovi podrazumevaju „boromejsku uvezanost“ sa imaginarnim i realnim. Bavimo se osobenošću odnosa između ovih registara u neoliberalnoj diskurzivnoj realnosti.

prepoznaje u mogućnosti njihove transformacije, tj. progresivnog usložnjavanja. Naime, diskurs Gospodara je *mesto i funkcija sile* u društvenom sistemu. U zavisnosti od aktualnog društvenog uređenja ili ideologije, mesto popunjava *drugačija forma* sile. U kapitalizmu, diskurs Gospodara jeste *diskurs kapitala*, i on implicira dinamiku gde je na mestu gospodara *kapitalista*, a na mestu sluge *radnik*. Naredni diskurs, diskurs Univerziteta, predstavlja samo transformaciju prethodnog. Mesto gospodara zauzima *znanje kapitaliste*, te *kapitalistička nauka*. U pitanju je ista ideologija, koja menja svoju formu, ali zauzimajući i dalje dominantnu poziciju, zadržava pravo na upotrebu „sile“.

Diskurs Histerika uvodi u igru društveno *neprilagođenog* subjekta, tj. subjekta sa simptomom. Drugim rečima, za ovog subjekta, na mestu gospodara nije kapital, niti znanje, već *simptom*. Histerik potom uvodi diskurs Analitičara – tj. *mogućnost prorade simptomatskog u analizi*. Diskurs Analitičara subjekta otvara ka neizvesnosti, preciznije – ka potencijalnom podnošenju neizvesnosti. Interes subjekta jeste da porobljavanjem jednom ili drugom (pojednostavljeno rečeno: kapitalu/znanju ili simptomu), izađe na kraj sa neizvesnošću.

Ukoliko govorimo o neoliberalizmu, kog razumemo kao specifičnu, poznu varijaciju kapitalizma, o diskursima možemo govoriti i na drugačiji način. Pitanje je, dakle, kako priču o četiri diskursa možemo učiniti aktualnom, i stoga korisnijom za analizu problema simboličke realnosti današnjice. Diskurs Gospodara mogli bismo preimenovati u *diskurs neoliberalizma*, podrazumevajući da *ideologija neoliberalizma* zauzima mesto gospodara. U okvirima ovako shvaćenog gospodarećeg diskursa možemo govoriti o različitim opozicijama. Neoliberalizam, pogotovo ukoliko imamo u vidu prethodno poglavlje o karijerizmu, ne ukida opoziciju gospodar – sluga. No, on je neupitno čini *manje vidljivom*. Recimo, opozicija između menadžera korporacije ili predvodnika tima (eng. *team lead*) i karijeriste, održava, ali i u izvesnoj meri prikriva dinamiku gospodara i sluge. Opozicija između korporativnih upravnika i saradnika korporacije to čini sasvim ubedljivo. Individualno preduzentištvo, opet, može podrazumevati opoziciju između „krupnijeg“ i „sitnijeg“ (ili „malog“/„lokalnog“) preduzetnika. Dakle, možemo govoriti o čitavom spektru različitih opozicija, koje neupitno u osnovi čuvaju isti odnos snaga. Razmotrimo li diskurs Univerziteta, ponovo ćemo primetiti *usložnjavanje* u kontekstu neoliberalizma. Dominantno znanje, u vremenu koje je bitno određeno dramatičnom ekspanzijom medijuma za informisanje, iako se percipira takvim – nije koherentno, homogenizovano, niti sasvim standardizovano.

Prepoznamo višestruke, nekad i međusobno isključive korpuse znanja kojima se potvrđuje i nameće gospodareći diskurs. To je značajna novina u odnosu na vreme u kom je živeo Lakan, i jedan od ključnih faktora koji na specifičan način uobličava distorzije simboličkog u vremenu neoliberalizma – a koje će nas u ovom poglavlju zanimati.

Na kraju, spomenimo i značaj *povlašćenog označitelja* za diskurs Gospodara, tj. neoliberalizma. Povlašćeni označitelj (S_1), je, uslovno rečeno *prazni označitelj*. On je reprezent *funkcije označitelja* i „temelj na kom se će se ustoličiti gospodar“ (Lacan, 2007 [1991], p. 21). Povlašćeni označitelj jeste *prazno mesto* za određenu mrežu označitelja koja se pozicionira kao gospodareći diskurs. On daje simboličku strukturu, ali i *osigurava autoritet* dominantnog diskursa. On subjektu zapoveda: „ovo je tvoje znanje“. Stoga, nužno upućuje na mrežu znanja (S_2 – sapripadnu diskursu Univerziteta), koja je, svakako, pod autoritetom dominantne ideološke paradigme. Iako govorimo o *praznom označitelju* nad označiteljima, subjektu je neophodno da veruje da S_1 obuhvata *izvesnu i apsolutnu* istinu. O prevashodno imaginarnim mehanizmima kojima subjekat „uceljuje prazninu“, biće više reči u poglavlju.

U seminaru „Naličje psihoanalize“ Lakan precizira: „*Okarakterisati diskurs Gospodara kao skrivenu istinu ne znači da je taj diskurs skriven, da je pritajen. ... To znači da postoji nešto što je sažeto, ... nešto što mora da se razmoti kako bi postalo čitljivo.... Istina je skrivena od njega [gospodara], i Hegel nam je ukazao da se istina gospodaru prikazuje radom roba.*“ (Lacan, 2007 [1991], pp. 78-79). Drugim rečima, tobožnja istinitost vladajućeg diskursa nastaje u dijalektici odnosa između dominantne ideologije i subjekta koji se konstituiše u njoj. Subjekt, verujući da dominantna ideologija obuhvata istinu, koja, isprva, zapravo nije ni postojala na njenom mestu, ne samo što afirmiše ideologiju, već i (bez svesnog znanja o tome) vlada njenom istinitošću. Bez sluge, istinitosti gospodara ne bi bilo. Dok (ideologiji podređen) subjekat ne dovodi u pitanje njenu validnost i apsolutnost, privid stabilnosti postoji, a vladajuća ideologija za subjekta predstavlja samorazumljivu istinu.

Ukoliko kriza individualnog subjekta (*histerik*) ili kriza na nivou celokupne grupe (možemo reći, *grupe čije funkcionisanje možemo smatrati analognim funkcionisanju histerika*) ipak dovede u pitanje gospodareće ideje društva, subjekat i grupa se suočavaju sa neizvesnošću. Drugim rečima, dolazi do individualne i grupne destabilizacije.

Lakan nam daje primer velike istorijske promene vladajućeg diskursa – revolucionarne (diskurzivne) promene koja je dovela u pitanje feudalno uređenje. Na mesto feudaliste, došao je kapitalista, odnosno kapital. „*U određenom trenutku istorije nešto se promenilo u diskursu gospodara ... Jednog dana višak užitka postao je podložan računanju, mogao se prebrojati. Tu počinje ono što se zove akumulacija kapitala.*“ (Lacan, 2007 [1991], p 177). Ova tranzicija na nivou diskursa koji zauzima *mesto S₁* implicira društvenu nestabilnost. Velike istorijske pobune protiv feudalizma jasno demonstriraju kako ovakva pomeranja na planu povlašćenog označitelja ishode nemirima, krizom, pa i stradanjima.

Ako se vratimo na sadašnji istorijski trenutak, ne možemo reći da svedočimo bilo kakvim sličnim, *radikalnim* promenama vladajućeg diskursa. Vreme neoliberalizma donosi nešto drugačije u odnosu na period o kom Lakan govori. Destabilizacija gospodarećeg označitelja ne podrazumeva ono što je implicirano Lakanovom tranzicijom – i upravo na temelju toga možemo interpretirati paradoks *stabilizovanog nestabilnog subjekta*. Pre svega, diskurs neoliberalizma nagoveštava fragmentaciju i koliziju narativa *unutar sopstvenih granica (unutar gospodarećeg diskursa)* – što je specifičnost kojoj ćemo posvetiti pažnju. Drugo, aktualitet sadašnjih kriznih dešavanja ne naslućuje radikalnu diskurzivnu promenu. No, ovakav kontekst *pojačava* pretpostavljene, neoliberalizmu osobene potrebe i kolizije *unutar vladajućeg diskursa*. Naša hipoteza je da će ovakva *pomeranja u okvirima* simboličkog registra, tj. *pervertiranje vladajućeg diskursa neoliberalizma* ostvariti uticaj, kako na dominantni ideološki objekat, tako i na subjekta današnjice, te strukturu i patologiju njegovog selfa.

Dve forme iracionalnosti neoliberalnog simboličkog sistema

Dakle, pretpostavljamo da društvena kriza o kojoj govorimo čini (implicitno već postojeće) *pukotine* i *deformacije* unutar poretka diskurzivnosti *vidljivijim*. Šta kaže teorija – šta možemo očekivati, tj. kako devijacije simboličkog realteta utiču na subjekta?

Socijalna previranja ili drugačije istorijske akcidencije (koje posledično dovode do društvenih tenzija), onda kada su dovoljno *radikalne*, mogu, kao što smo i naglasili, da dovedu u pitanje postojeće diskurse koji zauzimaju mesto *diskursa gospodara*. Posledično ovakvim istorijskim akcidencijama, onima koje (barem delimično) subvertiraju autoritet dominantnog diskursa, nedostajace nam *koherentna ideološka priča o proživljenom*. Drugim rečima, krizne

situacije koje neočekivano emaniraju u praktičkoj realnosti, barem na samom početku, bivaju brže od *priča* o njima. Nadolazeća situacija, činjenicom svoje iznenadnosti, opovrgava mnoge do tada postojeće društvene naracije o fenomenu koji se odigrava. Pandemija koronavirusa je za nas pogodan primer. Već tokom prvih meseci novonastale zdravstvene krize, doveden je u pitanje vladajući diskurs o onipotenciji medicine 21. veka. Nauka je posustala pred sopstvenim obećanjima. Relativizovana je moć gospodarećeg naučnog diskursa, omogućivši proliferaciju konspirativnih, nenaučnih, pa i sumanutih argumentacija o poreklu, smislu i mogućim daljim tokovima pandemije.

Vidimo, dakle, da s vremena na vreme istorija nepredvidljivo zatiče i simbolički destabilizuje subjekta. On biva neočekivano *uhvaćen* u nekakvu (diskursom neoposredovanu) situaciju. No, istovremeno, subjekta karakteriše nezaustavljiva potreba da razume – da obradi ono što doživljava. Naglasili smo da subjekta odlikuje težnja za izvesnošću, želja za celovitošću znanja, potreba za stabilizacijom u fantazmu, ali i diskursu (Lacan, 2007 [1991]). Vođen tom željom, poseže za dostupnim objašnjenjima. Suočen sa konfuzijom u svetu diskurziviteta, on klizi (u većoj ili manjoj meri) u stanje *fragmentisanosti* i sirove, neintegrisane *teskobe*. No, moramo primetiti – nelagoda susreta sa nabojem neoposredovane realnosti je, za većinu subjekata, prolazna i kratkotrajna. Subjekat će ubzro upravo ovakvu, destabilizovanu diskurzivnu realnost percipirati stabilnom – što je podrazumevano funkcijom povlašćenog označitelja.

Narativi koji se formiraju u doba odigravajuće krize, naizgled paradoksalno, *olakšavaju* proces pacifikacije teskobe koju (parcijalno) fragmentisani, krizom zatečeni subjekat doživljava. Analiza ovakvog stanja subjekta i mehanizama koje upošljava kako bi to stanje prevazišao, otvoriće nam put za razumevanje dva konkretnija oblika *devijacije simboličkog registra* koje predlažemo, a koji nam se čine posebno relevantnim za aktualitet neoliberalizma. Na temelju iznesenih Lakanovih ideja, predlažemo dva pojma – *fragmentisanost* i *inverziju* narativnih linija nadređenog ideološkog diskursa našeg vremena. U kontekstu ovih formi pervertiranja simboličkih resursa subjekta, pretpostavljamo da *parasimbolički* resursi zadobijaju veliku moć. Ona [moć] se prepoznaje u aksiološkoj i afektivnoj (tj. imaginarnoj) profilisanosti pomenutih narativnih linija, na kojoj se temelji tobožnja vrednost, istinitost, te ubedljivost resursa. Ove specifičnosti simboličke strukture realiteta razumećemo kroz analizu konkretnih formi *ideološkog objekta* koje emaniraju na temelju tako organizovane diskurzivne mreže.

Drugim rečima, cilj nam je da bolje razumemo osobenosti *simboličke strukture* aktualne ideologije, kao i *nadovezujućih* formi *ideološkog objekta*. Ta analiza će, nadamo se, obezbediti obuhvatnije razumevanje (simboličke) strukture *ideološkog objekta*, te posledica delovanja tako razumevanog *ideološkog objekta* na samodoživljavanje subjekta današnjice.

Najpre će biti reči o procesu *fragmentacije*⁵⁷ simboličkog poretka, tj. o *fragmentaciji diskurzivne realnosti* subjekta. Sam termin nije originalan. Upotrebljavan je u najrazličitijim kontekstima. Međutim, mi ga uvodimo sa *novim značenjem* – u pokušaju objašnjenja upadljivih distorzija *diskurziviteta subjekta*, koje ističemo kao relevantan aspekt dominantnih formi *ideološkog objekta*. Kako ćemo videti u daljem tekstu, fragmentacija i propratna apsolutizacija diskursa imaju potencijal da pojasne *funkcionalnost i efektivnost ideološkog objekta*.

Naša prva pretpostavka jeste da je ova forma pervertiranja diskurziviteta u aktualnoj ideološkoj stvarnosti uvek prisutna, kao i da je *vidljivija* u situaciji povećane nesigurnosti, odnosno u situaciji (ogoljene) krize kapitalizma. Predlažemo da je fragmentacija *po pravilu* praćena *apsolutizacijom* diskursa⁵⁸. Navedene procese ćemo prikazati izlaganjem ideološkog objekta koji vezujemo za *individualizam*. Zatim ćemo izložiti analognu formu pervertiranja diskurzivne realnosti – simboličku *inverziju, te ideološki objekat određen inverzijom*. Takođe karakterističan za neoliberalni *diskurzivni* realitet, ovaj fenomen će biti razrađen u kontekstu druge važne odrednice neoliberalizma – (neo)imperijalističkih⁵⁹ praksi Zapadnih sila. Imperijalističke težnje u

⁵⁷ Kada je reč o „fragmentaciji“, neophodno je napraviti pojmovnu razliku, imajući u vidu da se u najvećoj meri oslanjamo na Lakanovu psihoanalizu. Naime, Lakan pretpostavlja početnu *fragmentiranost* subjekta (senzo-motorni haos kao stanje u kom se neonatus nalazi po rođenju). Ova fragmentiranost se najpre fantazmatski okuplja delovanjem objekta *malo a*, a zatim se subjekat u nastajanju stabilizuje u odnosu sa Velikim Drugim, tj. stupanjem u simbolički poredak. Ipak, kao posledica načina na koji se subjekat formira, on ostaje manje ili više *podložan fragmentaciji* (setimo se ideje o *subvertiranosti* subjekta). Sada uvodimo treći pojam „**fragmentacija diskursa**“, koji se odnosi na **kvalitet i strukturu diskursa**, naracije, simboličkog resursa. Fragmentacija u ovom slučaju podrazumeva necelovitost, udrobljenost, logičku nekoherentnost priče (diskursa) koja figurira kao važan deo ideološkog objekta. Ona je po pravilu praćena apsolutizacijom, tj. uceljenjem priče – koja se postiže njenom referencijalnošću na određenu fantazmatsku konfiguraciju. Dakle, u važno je u tekstu imati na umu **razliku između „tri fragmentacije“**. Tri fragmentacije se svakako mogu dovesti u vezu jedna sa drugom. U tekstu ćemo videti kako se fragmentacija i apsolutizacija diskursa poigravaju sa subjektovom *valencom* za narcistički natopljene sadržaje (tj. sa potrebom decentracije od stanja fragmentisanosti), te shizoparanoidnim strepnjama koje su uvek u zaleđu međugre subjekta i ideološkog objekta.

⁵⁸ Dakle, korisno je primetiti da *fragmentisanom* diskursu ne suprotstavljamo *celovit* diskurs. Polazimo od pretpostavke da ne može postojati diskurs koji je celovit, a da njegova celovitost nije *imaginarna*. Fragmentisanom (i apsolutizovanom) diskursu suprotstavljamo diskurs koji je *fleksibilan*, podložan podložan *refleksivnom propitivanju* i koji upućuje na širi simbolički (ali i konkretni, fizički) kontekst u kom nastaje i opstaje.

⁵⁹ Imperijalizam se definiše na različite načine. Kada je reč o savremenom, „kapitalističkom imperijalizmu“, Dejvid Harvi naglašava njenu *političku i ekonomsku* dimenziju. Imperijalizam razume kroz diplomatske, vojne, ekonomske i druge političke strategije koje moćnim državama (ili bloku država) služe da osiguraju ostvarenje svojih interesa na

doba krize postaju intenzivnije i agresivnije (Harvey, 2007). Odigravajuća kriza Zapadnog društva otvara mogućnost za rasvetljavanje još jedne forme patologije koja je sapsripadna simboličkom registru.

Istražujući nestabilnosti diskursa karakteristične za neoliberalizam, bavimo se i opštijim pitanjem efekata *patologije simboličkog registra* na pojedinca i grupu. Tema je posebno relevantna u kontekstu psihoanalitičke misli, jer potencijalno slabi (u literaturi jasno prisutnu) vezu između funkcije simbolizacije i stabilnosti subjekta (Bion, 1962; Fonagy et al., 2002), tj. *emancipatorne integracije*. Patologija simboličkog podrazumeva dejstvo pre- i paradiskurzivnih resursa koji slabe *govoreću poziciju* subjekta, simultano jačajući njegovu *narcističku poziciju*.

* * *

Naznačena fragmentacija simboličkog registra ogleda se, najkraće rečeno, u *heterogenoj diskurzivnoj realnosti aktualiteta, koja gubi svoju logičku koherentnost, istovremeno zadobijajući imaginarni totalitet*⁶⁰. Posledično „radu“ ideologije, „radu“ tehnologije, te akutnim društvenim nestabilnostima, subjekat biva suočen sa *narativnom himerom*. No on, na naše iznenađenje, *uspešno vlada* ovom himerom. Nameće se pitanje – kako se odvija *subjektivizacija* u mreži ovako isprepletanih, udrobljenih, te narcizmom natopljenih narativnih linija?

Pođimo redom. Potrebno je da razumemo kako nastaje i kakve efekte ostvaruje *simbolička himera*. Govoreći o tome, izložićemo formu ideološkog objekta koju vezujemo za individualizam. Naime, pretpostavićemo da hiperindividualizam tvori model *subjekta za kog se pretpostavlja da*

međunarodnom planu (Harvi, 2017, str. 43). U ovim okvirima *kulturni* mehanizmi, kojima ćemo se najviše baviti u radu, imaju važno mesto.

⁶⁰ Diskurs (ili narativ) *istovremeno i jeste i nije fragmentisan*. Ovaj dvojaki kvalitet impliciran je mogućim pozicijama koje subjekat zauzima u odnosu na diskurs. Ukoliko govorimo o neoliberalnom subjektu, podrazumevamo izražen imaginarni odnos sa diskursom, što znači da je za njega on celovit, apsolutan i istinit. U njegovom svetu nema udrobljenosti. Druga pozicija bi bila pozicija posmatrača koji može da uspostavi distancu u odnosu na simboličku strukturu, te da je reflektivno propita, što omogućava *uviđanje* njene fragmentisanosti. Važno je imati na umu ovu dvojni strukturu, te razumeti da nas u tekstu pre svega zanima kakav je efekat ovakvih narativa (koji su sapsripadni ideološkom objektu) na *subjekta neoliberalizma*.

zna. Kao što ćemo i videti, pretpostavljamo da u okvirima ovog modela fragmentacija i apsolutizacija diskursa imaju značajnu ulogu.

Fragmentacija i apsolutizacija diskursa, hiperindividualizam i odgovarajući ideološki objekat

Našu osnovnu hipotezu možemo formulisati na sledeći način: *U društvu individua, postoji spektar (implicitno logički nekoherentnih⁶¹) priča koje će odgovarati spektru atomizovanih subjekata. Atomizacija diskursa je uvek praćena njegovom (normativnom⁶² i imaginarnom⁶³) apsolutizacijom, što omogućava održavanje imperativa tobožnje saznajne omnipotencije subjekta. Ove ideje nameravamo da obrazložimo.*

Individualizam uzimamo kao važan osnov prepoznatog, karakterističnog procesa pervertiranja diskurzivne realnosti. Zapadna politička paradigma se, barem retorički, organizuje oko individue – interes pojedinca deciderano se stavlja ispred interesa grupe. Poznato nam je, naglasak je na *individualnim* pravima, slobodama, i individualnoj odgovornosti. Podsticaj *različitosti individua* vlada kao organizujući princip grupe. Dakle, polazimo od ideje da će se apsolutizacija individualnog *nužno* prepoznati u strukturaciji vladajućeg neoliberalnog diskursa⁶⁴.

Identitetske politike mogu biti koristan primer pretpostavljenog principa organizacije simboličkih resursa. U slučaju identitetskih politika vidimo povlačenje granica unutar grupe na temelju apstrahovanih *individualnih razlika, a najpre kulturalnih odrednica* (kao što je rasa, rod, seksualna orijentacija itd.). Ovakva kontinuirana fragmentacija grupe ishod je, i povratno uzrok parcijalizacije grupnih diskurzivnih resursa. Drugim rečima, potrebna je priča koja će strukturisati

⁶¹ Kao što smo već naglasili, logička nekoherentnost subjektu neoliberalizma *nije vidljiva*. Prevaziđena je normativnom i imaginarnom apsolutizacijom narativa. Ipak, ukoliko se reflektivno propita, nekoherentnost se može uočiti.

⁶² Neoliberalizam normira priče kao celovite. Drugim rečima, narativi su često zvanično, eksplicitno predstavljeni kao celoviti, istiniti, dovoljni. Udobljenost se, sasvim logično, ne eksplicira.

⁶³ Sa jedne strane, priče upućuju na fantazme koji ih uceljuju. Sa druge strane, i subjekat upošljava primitivne mehanizme kojima prepoznaje totalitet tamo gde ga nema.

⁶⁴ Fragmentaciju ne vezujemo *isključivo* za individualizam. Smatramo je potencijalno karakterističnom za sve aktualno vladajuće forme ideološkog objekta, kao što odlike drugih analiziranih formi ideološkog objekta u radu smatramo relevantnim za ostale – jer su deo iste naređene ideološke realnosti. Ipak, neoliberalni individualizam smatramo relevantnim kontekstom koji oblikuje specifičnu formu ideološkog objekta, te korisnim kontekstom za razvoj i izlaganje predloženog pojma fragmentacije.

i stabilisati *svaku pojedinačnu podgrupu*. Hiperindividualizam usmerava osobeni simbolički proces: pojedinac, podstaknut na tobožnju autentičnost, ukršta parcijalne i apsolutne narativne linije koje odgovaraju njegovim različitim identitetskim odrednicama. U društvu u kom dominira ideja hiperindividualizma i identitetska ideologija *pseudogrupa*, svedočimo, dakle, preplitanju mnoštva neusklađenih narativnih konstrukcija. Kakav bi bio pretpostavljeni *ideološki objekat*, koji bi se adekvatno nadovezao na ovakvu diskurzivnu realnost?

Model subjekta za koga se pretpostavlja da zna

Indivudualizam u ovoj formi ide pod ruku sa narativom koji potencira individualnu *odgovornost subjekta*, tj. *prenos odgovornosti* sa društvenih sistema, na konkretnog pojedinca. Imajući u vidu ovakvog pojedinca, koji se subjektivizuje na temelju tobožnje razlike u odnosu na druge, ali i razlike u odnosu na sistem u kom egzistira, i od kog naizgled ne zavisi, pretpostavljamo da društvo modelira *subjekta koji za sebe pretpostavlja*⁶⁵ *da zna*. Dakle, *predlažemo* još jednu formu ideološkog objekta.

Ovaj pojam (*subjekat za kog se pretpostavlja da zna*), susrećemo u Lakanovoj teoriji u drugačijem značenju – pre svega u kontekstu pojašnjenja analitičarove pozicije u transfernoj situaciji u analizi. Naime, Lakan pretpostavlja da analitičar zauzima poziciju *uzroka* pacijentove *želje*, pri čemu pacijent veruje da analitičar poseduje znanja o njemu, koja zapravo ne poseduje (Lacan, 2007 [1991], p. 214). U pitanju je imaginarno zaokruživanje znanja, projekcija znanja na analitičara. U takvoj dijalektici *analitičar* biva smešten na poziciju *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*. Pojednostavljeno rečeno, analizirani subjekat *pretpostavlja* da analitičar „ima pristup“ njegovim *nesvesnim sadržajima i procesima*.

Zamislimo sada da je u ideološkom kontekstu na delu *analogni mehanizam*. Drugim rečima, želimo da *modifikujemo* Lakanovu ideju i prilagodimo (ideološkoj) situaciji koja nas zanima – formulišući ideju o još jednom (doista prevalentnom) obliku ideološkog objekta. Predlažući ideju o *modelu subjekta koji za sebe pretpostavlja da zna*.

⁶⁵ Važno je naglasiti – kada kažemo „*pretpostavlja*“ u ovoj sintagmi („subjekat za kog se *pretpostavlja* da zna“), ne mislimo na „mogućnost“, već na „podrazumevanost“ znanja.

Naime, neoliberalna ideologija subjektu nameće da *zna*⁶⁶. Hiperindividualizam, koji figurira kao jedna od ključnih ideja u okviru dominantne ideologije, subjekta orijentiše *ka samom sebi*. On je taj koji bi u svakom trenutku *mora* da zna, čak i onda kada zasigurno ne zna. Saznanje je olakšano jer su, za svaki domen saznanja, u ponudi brojni narativi – parcijalizovani, stoga i podložni fantazmatskom uceljenju i idiosinkratizaciji, a blagodareći tehnologiji lako i brzo dostupni. Subjektat, oslanjajući se na medijume informisanja koji pohranjuju totalne fragmente znanja, u svakom trenutku ima mogućnost da se stapa sa arhaičnim fantazmom o sopstvenoj omniscijenciji – koji, pretpostavljamo, figurira u samom *jezgru* ovog ideološkog objekta. Drugim rečima, upravo opisana *diskurzivna himera* omogućava neometano poistovećenje subjekta sa izloženim modelom subjektivnosti. Model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna* počiva na matrici fragmentizovanih, istovremeno apsolutizovanih priča i diskursa⁶⁷.

Umesto analitičara, ovaj ideološki objekat subjekta hipotetički suprotstavlja samog sebi. Da li možemo da pretpostavimo da se u prostoru *intrasubjektivnosti* događa istovetni proces formiranja paranoidnog znanja, omogućen upravo procesom diskurzivne fragmentacije? Dalje, ukoliko pretpostavimo da se subjekat identifikuje sa ovim modelom kao ideološkim objektom, kakvi su efekti procesa poistovećenja na njega? Upravo ova međuigra će biti dalje istražena u poglavlju. Za sada je važno da imamo na umu pretpostavku da subjektova (ideološki uobličena) narcistička epistemološka pozicija, koja nastaje poistovećenjem sa predloženim modelom subjektivnosti, može odrediti njegov odnos prema nekoherentnoj simboličkoj realnosti. Subjektat koji usvaja imperativ da „mora da zna“, može biti podložniji paranoidnom ucelovljavanju krnjih ideoloških narativnih konstrukcija.

Zaključićemo, vrednosti individualizma, ostvarene (između ostalog) logikom kompetitivnosti, čak i intersubjektivne hostilnosti, strukturišu većinu društvenih grupa zapadne kulture. Posledično usvajanju ovakvih vrednosti, zajednice i kolektivi muče veću muku sa pretećom dezintegracijom. Funkcionišu na paradoksalan način – udruživanjem atomizovanih

⁶⁶ Pri tome moramo naglasiti da model subjektivnosti podrazumeva da subjekat „zna“ pre svega (ako ne i isključivo) ono što pripada vladajućem korpusu znanja. Setimo se diskursa Gospodara i Univerziteta – subjekat neoliberalizma neupitno zna ono što je na mestu gospodarećeg označitelja. To znanje isključuje svako drugo znanje.

⁶⁷ Da nije tako, subjekat bi okupirao poziciju neznanja. Kada bi diskursi za subjekta bili vidljivo fragmentisani, to bi impliciralo da on uviđa i prihvata *granice* svog znanja. Drugim rečima, iluzija *omniscijencije* subjekta moguća je *jedino* ukoliko su paranoidni procesi uceljenja diskursa u igri. Interesantno bi bilo zamisliti kako bi neoliberalni subjekat reagovao ukoliko bi se najednom „ogolila“ fragmentisanost narativa i diskursa sa kojima se identifikuje. Da li bi podneo ovakvu realnost ili bi neodložno tražio utočište u ponovnom fantazmatskom uceljenju?

pojedinaца. Namesto kolektivnih identiteta, koji su devaluirani, u upotrebi je beskonačna lepeza individualnih identiteta. „Inkapsulirani“ pojedinci otežano ostvaruju autentično brigujuću društvenu vezu. Naša hipoteza je da se upravo ovi, nama vidljivi i iskustvu poznati grupni procesi *mogu dovesti u vezu* sa navedenom, specifičnom strukturom diskurzivne realnosti⁶⁸. Model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna* predlaže da pojedinci tragaju za tobože autentičnim znanjima i interpretacijama društvene realnosti, idiosinkratičnim kaleidoskopom narativa koji će iznova oživljavati njihovu fantaziju o autonomnoj i omniscijentnoj poziciji. Fragmentacija i hipertrofija diskurzivne realnosti omogućavaju pojedincu da održava svoju identifikaciju sa ovim ideološkim objektom. Pervertirana diskurzivna realnost pothranjuje model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, omogućavajući mu da u *svakom trenutku* veruje da može da vlada *svakim* znanjem. Na narednim stranicama nameravamo i da pružimo pretpostavku *kako* se to događa.

Iako već sada možemo primetiti da se suočavamo sa izvesnom distorzijom simboličke dimenzije realiteta, moramo se detaljnije posvetiti, kako procesu (uceljujuće) fragmentacije diskursa, tako i njegovom vezom sa ovim ideološkim objektom. Mi pretpostavljamo da je ideološki simbolički registar i u tobože mirnodobskim periodima zasićen patologijom, te da doba nestabilnosti samo pojačava već postojeće *primitivne procese*. Pretpostavka je da su ideološke narativne konstrukcije aktualiteta u svojoj osnovi *pervertirane*. Logički *kastrirane*⁶⁹, ove priče ne upućuju na širi simbolički kontekst iz kog emaniraju, već se oslanjaju na povlašćene fantazme. Simbolički udrobljene⁷⁰ priče, upućuju na specifične fantazme koji skotimiziraju njihovu udrobljenost, tvoreći totalitet znanja za *neoliberalnog subjekta*. Istovremeno pretpostavljamo da je ovakva distorzija narativne realnosti održavana imperativom *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*. Fantazam o sveznanju figurira u jezgru ovog ideološkog objekta, a nadovezane konfiguracije udrobljenih priča bivaju, činjenicom svoje udrobljenosti, u *funkciji ovog fantazmatskog jezgra*. Osim toga, neoliberalni normativizam podupire predloženu međuigru decidirano poručujući da su njegovi diskursi racionalni, naučni, konačni i neosporivi.

Klasična (Lakanova) analitička teorija, koja je izučavala posledice *urušavanja* vladajućeg diskursa, implicira nužnu destabilizaciju mnogih grupnih, ali i individualnih procesa. Ove

⁶⁸ Ukoliko se prisetimo da Lakan definiše diskurs kao *strukturisanu društvenu vezu* uzurpacija veze (posredstvom individualizma), ostavlja trag na dominantne mreže znanja.

⁶⁹ Logičku *kastraciju* ovde koristimo kao igru rečima, podrazumevajući logičku nekoherentnost ideoloških priča, koje su intencionalno *odsečene* od argumentacije koja bi mogla da relativizuje njihovu apsolutnu ubedljivost.

⁷⁰ Podsetimo se kratko – priča je udrobljena *samo* sa pozicije posmatrača koji ima mogućnost da je refleksivno propita.

implikacije pak, nisu tako lako vidljive pojavnoj realnosti, što nama daje zadatak artikulacije potencijalnih objašnjenja ovih nepoklapanja.

U periodima društvenih nestabilnosti, pretpostavljamo da izloženi procesi simboličkog pervertiranja i apsolutizacije postaju *intenzivniji* i *uočljiviji*. Istovremeno se javlja prilika za istraživanje ovih procesa. Očekujemo da krizna situacija (nalik sadašnjoj) pruža mogućnost detaljnijeg izučavanja fenomena koji nas interesuje – čineći ga jasnijim. Aktualnu krizu uzimamo kao bazični kontekst daljeg izučavanja disturbanci diskurzivnog poretka, te izučavanja ideološkog objekta i subjekta aktualiteta.

Fragmentacija diskursa

Naglasili smo da mnoge postojeće socijalno-psihološke definicije uzimaju *akutni slom vrednosti i normi* kao osnovnu, vidljivu odrednicu društvene krize. Situacija vrednosne konfuzije i okolnosti uzdrmanih normi generišu rizičnu i teskobnu atmosferu za subjekta, privremeno ga uskraćujući za mogućnost (najpre simboličke) pacifikacije rastuće tenzije. Priraštaj sirove anksioznosti, kao što smo napomenuli, *ne može* da traje dugo jer subjekat, gotovo po inerciji, neodložno teži decentraciji od tog stanja. Za potrebe decentracije može se okrenuti (do neke mere) svojim unutrašnjim kapacitetima⁷¹ (Jevremović, 2007), ali on, istovremeno, zavisi i od spoljašnjih resursa. Čovek biva zarobljen u cirkularnost. Potresi u spoljnom svetu navode ga da se posveti intenzivnijoj potrazi za osloncima u tom istom, narušenom svetu. Vrednosti i norme su dovedene u pitanje – poneke i potpuno napuštene. Ipak, kao što smo i naglasili, kad kriza emanira, samo *privremeno* se nalazimo u situaciji prividnog neznanja i anomalije; u društvu reaktivno nastupa *proliferacija novih ideoloških narativa*. Uz to, subjekat i grupa upošljavaju (kako primitivne, tako i zrele) mehanizme koji pomažu u integraciji i stabilizaciji.

Grupa, žudeći za izvesnošću i razumevanjem, formira *objašnjenja*, koja, sa više ili manje uspešnosti zadobijaju *status istine*. Drugim rečima, neophodno je da se narativ afirmiše u okvirima *vladajućeg diskursa*. Mogućnosti savremene tehnologije pogoduju dramatičnoj disperziji ideoloških narativa. Internet čini razmenu informacija (kontrolisano) haotičnom i čak

⁷¹ Subjektat, naravno, poseduje (u većoj ili manjoj meri) mogućnost da sam sebe “zbrine” i drži na okupu u situacijama povećane neizvesnosti (Jevremović, 2007).

preplavljujućom. Među brojnim narativnim rešenjima, neka su kako prijemčivija, tako i „istinitija“ od drugih. U ovom procesu strukturacije meta-narativa u nastajanju, naglasili smo veliku ulogu *neoliberalne ideologije, tj. individualizma*. Ogleđajući opisanu nekonzistentnost i atomizovanost, tj. „organizujuće“ principe neoliberalne ideologije, priče o krizi nastale u njenim okvirima biće necelovite, međusobno neusklađene, te često zasnovane na međusobno nekongruentnim vrednostima. Istovremeno, svaka od priča će, za subjekta koji je usvaja, biti krajnja i totalna – jedina moguća. Interpretacije i narativi koji se afirmišu u vladajućem diskursu, koliko god bili polovični, površni ili logički nedosledni – postaju za subjekta apsolutni. Ideološke norme i poruke, koji su sapripadni modelu *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, pojedinca i grupu uveravaju da su (povlašćene) intepretacije realnosti nesporno tačne. Sa druge strane, njihova ubedljivost je utemeljena, kako u idiosinkratičnim fantazmima koje pojedinačna priča upošljava, tako i u arhaičnom fantazmu o omniscijenciji koji je u jezgru ideološkog objekta. Stanje ovakve diskurzivne uzburkanosti, prisustvo imaginarno ucelovljenih, strukturalnih i sadržajnih devijacija jednog pretpostavljenog društvenog meta-narativa, nazvali smo u radu specifičnom formom *perverzije simboličkog poretka* ⁷².

Na mesto pretpostavljeno stabilnog i statičnog lanca označitelja, dolazi mreža označitelja čiji delovi ne (mogu da) čine *skladno* uvezanu celinu. Uprkos odsustvu sklada, mreža jeste cela. Ona se, naravno, nije *raspala*. Raspad cele mreže označitelja implicirao bi psihozu grupe kojoj (uprkos čestoj upotrebi ove sintagme) uopšte ne svedočimo. Nasuprot tome, svedočimo mnogo suptilnijim formama poremećaja simboličke strukture – simboličkim *naprsnućima, pukotinama*. Pripovest o nekom društvenom fenomenu (posebno u periodima nestabilnosti) sačinjena je od mnogo manjih, međusobno prividno kongruentnih, ili vidljivo međusobno isključivih *narativnih konstrukcija*. Ovakve konstrukcije su neretko idejno siromašne, logički neprorađene, ali *ubedljive*. Utemeljenje te ubedljivosti će nam biti posebno važno. Odnosno, nastojaćemo da detaljnije izložimo šta čini ove priče ubedljivim. Otvaramo i pitanje da li ovako organizovana „simbolička“ mreža ostaje u svojoj osnovi stvarno simbolička? Takođe ćemo istražiti kako se model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna* nadovezuje na ovakvo stanje diskurzivne mreže. Na kraju, a u skladu

⁷² Perverzija simboličkog registra je nadređeni fenomen, dok je krizni meta-narativ tj. proces simboličke fragmentacije samo jedna od mogućih manifestacija procesa pervertiranja. Inverzija diskursa, koja će biti prikazana u drugom delu poglavlja, predstavlja još jednu moguću formu pervertiranja simboličke realnosti. Iako su u radu razmatrane dve forme koje nam se čine upadljivim u diskurzivitetu neoliberalizma, možemo zamisliti postojanje i drugačijih (doduše aktualno manje prevalentnih) simboličkih distorzija.

sa osnovnom temom doktorske disertacije, analiziramo i efekte ovakvo (dez)organizovanog poretka simboličkog na polje subjektivnosti.

Analizu ćemo nastaviti primerom. Neophodan nam je primer koji približava pojavnost fenomena fragmentacije, apsolutizacije, kao i delovanje modela *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*.

Primer rata u Ukrajini

Kako je napomenuto na početku poglavlja, sukob između Rusije i Ukrajine je aktualno odigravajuća kriza i on nam može poslužiti da demonstriramo pretpostavljene fenomene. Ovaj sukob je pogodan jer u svojoj osnovi barata izvesnom *ideološkom kolizijom*. Ovakva kolizija pretpostavljeno *pojačava* diskurzivne torzije koje nas interesuju.

Pomenuti ideološki raskol je utemeljen, pojednostavljeno rečeno, u političko-ekonomskom *sukobu interesa* Istoka i Zapada. Interes u konfliktu pronalazi Ruska Federacija, ali i mnoge sile Zapada. Drugim rečima, brojni politički akteri su investirani u moguće puteve eskalacije i razrešenja konflikta. Za nas je važno – *Zapad* je zainteresovan. Priča o tekućem ratu ima veliku vrednost u univerzumu diskursa Zapadnih zemalja. Opet, Istok, tj. Rusija, ima svoje materijalno-političke interese, te drugačiju ideološku agendu. Stoga, godinama u nazad svedočimo sukobu mnogovrsnih narativa u kontekstu ovog ratnog sukoba. Dovoljno dugo smo izloženi medijskim i političkim *igramama* da možemo da uočimo *nelogičnosti* i *nekonzistentnosti* u okvirima (samo teorijski mogućeg) meta-narativa o ratu.

Različita su tumačenja⁷³, recimo, samog vremena početka sukoba⁷⁴, uzroka sukoba, njegovog smisla i krajnjeg cilja⁷⁵. Pri tome, važno je primetiti, različitost tumačenja o kojoj ovde

⁷³ Naravno da autori podrazumevaju „višeznačnost“ istorije. Ne dovodi se u pitanje mogućnost višestrukih tumačenja istoričnih fenomena. U tekstu je reč o ideološki podržanoj parcijalizaciji narativa, koji time potencijalno gube svoju konvencionalnu integrišuću funkciju.

⁷⁴ Da li je u pitanju 2014. ili 2022. godina? Mnogi početak sukoba vezuju za 2014. godinu kada su u istočnom delu Ukrajine, u oblastima Donjecka i Luganska, izbili protesti protiv nove, prozapadne vlasti u Kijevu. Poslednično tome, (pro)russko stanovništvo ovih oblasti proglašava „Donjecku Narodnu Republiku“ i „Lugansku Narodnu Republiku“, te dotadašnji sukob sa ukrajinskom vojskom prerasta u oružani konflikt. Zvanični vojni napad Rusije na Ukrajinu počinje 24. februara 2022. godine (Encyclopaedia Britannica, 2025; Walker, 2025).

⁷⁵ Na primer: Da li Vladimir Putin ima, shodno pojedinim zapadnim predviđanjima, šire, imperijalističke teritorijalne pretenzije, ili je njegova namera osvajanje dela Ukrajine kako bi se zaštitio od potencijalnih imperijalističkih težnji NATO-a? (Durand, 2022; Radio Slobodna Evropa, 2022).

govorimo nije *isključivo* posledična višeznačnosti događaja, već je u nekoj meri efekat intencionalne, politički utemeljene manipulacije narativima. Zatim, opozitna su, i međusobno neusklađena *opravdanja* i *kritike* rata. Nisu usklađeni pogledi na to ko (tj. koje države) su *stvarni* učesnici i saučesnici rata, pa shodno tome i krivci za nemire i stradanja. Dostupne medijske informacije o događanjima u ratu su polovične, iskrivljene, te zasićene opozitnim interesima.

Suočeni smo sa *konfuzijom u polju diskursa*. Postoji jasna i oštra kolizija ideoloških diskursa. Svaka od interpretacija biva predstavljena i normirana kao istinita i obuhvatna – dakle, one se međusobno isključuju. Pri tome, nije beznačajno kojoj se interpretaciji događaja priklanjamo. Prihvatanje određenog narativa nosi praktičke, istorijski relevantne posledice za subjekta ovog društva. I nije u pitanju samo njegova individualna sudbina – identifikacija subjekta sa specifičnim diskurzivnim mestom determiniše odnos grupe (kojoj pripada) prema njemu, te implicira sasvim specifične socijalne povlastice ili sankcije (Lacan, 2006a [1966]).

U izloženom primeru vidljiv je sukob između manje ili više isključivih (odnosno saveznih) centara unutar dinamičkog polja moći, koji utiče na pretpostavljenu fragmentaciju, ali i prateću apsolutizaciju narativa. Reč je o *brojnim* ideološkim žarištima, koji produkuju različita, povlašćena tumačenja događaja. Mediji i tehnologija figuriraju kao važni činoci disperzije, uprošćavanja i krivljenja dominantnih priča o temi od interesa (Altiser, 2009 [1970]; Herman & Chomsky, 2002). Trguje se ne samo faktičkim informacijama, već i slikovno-emocionalnim sadržajima koji pothranjuju subjektive fantazije i specifičan afektivni kvalitet koji vezujemo za situaciju rata. U domenu slike, veštačka inteligencija je već pokazala svoje mogućnosti dodatnog udaljavanja subjekta od kakve-takve *stvarnosti* događaja.

Nazire se i, za nas posebno važno mesto *hiperindividualizma* u ovakvoj situaciji. Subjekat, među ponuđenom lepezom mogućih interpretacija i slika rata, biva vezan za *jednu* (koja isključuje druge), a za koju veruje da idealno naleže na *njemu osobeni, tobože autentični* vrednosni sistem. Ovde vidimo i kako se predstavljena forma ideološkog objekta nadovezuje na karakterističan diskurzivni realitet. *Subjekat koji za sebe pretpostavlja da zna* ideološki je podstaknut da figurira kao autoritet znanja za svaku, pa i ovu društvenu situaciju. Mnoštvo pojednostavljenih, krnjih narativnih konstrukcija egzistiraju u subjektovom (u velikoj meri virtuelnom) okruženju, omogućavajući mu da (usvajanjem nekih od njih) održava fantazam o autonomnoj ekspertizi, tj. omogućavajući mu da održava identifikaciju sa izloženim ideološkim objektom. U kompeticiji

među subjektima koji za sebe prepostavljaju da znaju, javlja se i pritisak za formulisanjem što „plodnije“ i ubedljivije interpretacije rata. Od već malformisanih narativa, subjekti pogurani grandioznim težnjama nastoje da dalje parčaju i apsolutizuju, tj. pervertiraju postojeći meta-narativ. I konačno, važno je primetiti, subjekti nalaze stabilnost u *tim i takvim narativnim konstrukcijama*. Iako ne svedočimo vidljivoj patologiji, teorija nas navodi da pretpostavimo da ovakva perverzija simboličkih resursa ima svoj *patološki potencijal* (Lacan 2006a [1966]; Lacan 2007 [1991]).

Patološki efekti fragmentacije simboličkog registra

Naznačili smo, dakle, potencijalnu patognomičnost izloženih procesa na planu simboličkog registra. Nastojaćemo sada da istražimo ovu hipotezu o patognomičnosti takvih pojava. U tom nastojanju korišćićemo se izloženim primerom rata u Ukrajini.

Jedna moguća forma disfunkcionanosti već je nagoveštena kada je bilo reči o *statusu zajedništva* unutar grupe u kojoj vlada kolizija mnogovrsnih diskursa. Kada se subjekti identifikuju sa sasvim različitim (simboličko-fantazmatskim) artikulacijama istih društvenih pojava, *onemogućeno* je iskustvo zajedničkog, kolektivnog razumevanja situacije unutar grupe. Drugačije rečeno, time se delimično destruiira njeno *diskurzivno vezivno tkivo* (Ricoeur, 1988). Ukoliko su priče vrednosno opozitne, verovatniji su i konflikti unutar grupe (Ricoeur, 1984). Kohezija grupe slabi, a u situaciji povišene neizvesnosti, grupa i njene kolektivne priče mogu imati veliki značaj u pacifikaciji tenzije. Dakle, prvi patološki fenomen koji izdvajamo, tiče se patologije grupe – preciznije, *atomizacije grupe*, te *podupiranja unutra grupnih sukoba*.

Druga, potencijalno manje vidljiva disfunkcionalnost leži u efektu naznačene *necelovitosti*, tj. idejnog siromaštva i logičke nekoherentnosti ovakvih narativnih konstrukcija. Na ovom mestu nam, za početak, može biti od koristi Lakanova ideja *paranoidnog znanja* (Lacan, 2006a [1966]). Paranoidnim znanjem Lakan naziva ono znanje koje odlikuje *totalna*, imaginarna *zaokruženost* i iscrpnost. To je znanje sapripadno egu – u prvom poglavlju detaljno predstavljenom narcističkom, otuđujućem Ja. Drugim rečima, to je sistem ideja kog karakteriše značajna prožetost *fantazmatskim*. Prisustvo dimenzije imaginarnog u simboličkom nije po sebi problematično, čak je i podrazumevano ukoliko uzmemo u obzir Lakanovo (teorijski kasnije artikulirano) razumevanje sapozicioniranja, nužnog saprožimanja registra simboličkog, imaginarnog i realnog (Jevremović,

2000). Ono što može biti problematično, a što pretpostavljamo u slučaju fragmentacije simboličkog, jeste, ponovo, *prevladavanje* imaginarnog u *odsustvu* dovoljne simboličke artikulacije u okvirima diskurzivnih, ideoloških narativa. Ovakav, *paranoidni* kvalitet narativnih konstrukcija u periodima društvenih nestabilnosti, ali i periodima takozvanog mira, bio bi uslovljen impotencijom, slabošću simboličke artikulacije, koja ostavlja prostor subjektu da upotrebom primitivnih, narcističkih mehanizama ucelovi narativ koji prisvaja. Ova ideja otvara i pitanje statusa ideološkog objekta (modela *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*), koji počiva na takvim narativnim konstrukcijama. Pitamo se, da li ponovo imamo posla sa predominantno paranoidnim *ideološkim objektom*? Da bismo pružili odgovor na ovo pitanje, moramo detaljnije istražiti strukturu i kvalitet pretpostavljenih narativnih konstrukcija.

Dakle, u doba krize (ali i tobožnje stabilnosti) okruženi smo narativima koji su simultano: afektivno i fantazmatski opterećeni, a simbolički osiromašeni. Radi boljeg razumevanja ovog odnosa dve suštinski različite dimenzije saznanja, vratićemo se primeru ukrajinsko-ruskog sukoba.

Ucelovljujući potencijali kolektivnih fantazama

Među zapadnim interpretacijama uloge Rusije u tekućem konfliktu, ne tako retko moglo se naići na ideju izjednačavanja politike Vladimira Putina sa, u skorijoj istoriji nezapamćeno destruktivnom i nehumanom politikom Adolfa Hitlera⁷⁶ (npr. Herman, 2022). S obzirom da su nam u fokusu poglavlja struktura i funkcija povesti koje generiše kriza, kao i krizom zasićena ideologija, distanciraćemo se od moralno-etičke analitike ratnih dešavanja. Pomenutu naraciju, koja vidljivo emanira iz aktualne praktičke realnosti rata, možemo da koristimo da jasnije prikažemo dve navedene sržne odrednice narativnih konstrukcija kriznog, odnosno savremenog doba – fantazmatsku predeterminisanost i simboličku manjkavost.

Vodeći se našom hipotezom o ključnim odrednicama prevalentnih narativnih konstrukcija, pretpostavljamo da efektivnost i pragmatičnost ideje o ekvivalenciji: Hitler = Putin, leži najpre u

⁷⁶ U popularnoj kulturi već skoro deceniju nailazimo na neologizam „Putler“ (npr. Taylor, 2014) ili na slike Vladimira Putina koje su izmenjene tako da posmatrača vizuelno podsete na Hitlera. U zapadnim medijima se pojavljuje tvrdnja da je u Rusiji tokom maja 2025. zvanično zabranjena upotreba ovog neologizma, te da je proglašena kao pretnja po nacionalnu bezbednost (npr. The Gaze, 2025). Podaci na internetu ukazuju da je sud u Omsku zabranio rad 12 *veb stranica* na kojima se može naći poređenje Putina sa Hitlerom (Novaya Gazeta Europe, 2025). Ovakva manipulacija narativom prigodno demonstrira proces fragmentacije koji izlažemo u tekstu.

njenoj *fantazmatskoj snazi*. Ubedljivost ekvivalencije ne leži u objašnjenjima eventualnih preklapanja ovih politika, ili u uporednim analizama ratnih strategija, te ratne propagande savremene Rusije i nacističke Nemačke. Dakle, plauzibilnost priče nije u domenu *jezika*. Ona, pretpostavićemo, leži u *fantazmatskoj elaboraciji* ključnog, povlašćenog označitelja – Hitler.

Hitler je, sa razlogom, posledično nezamislivim užasima Holokausta, danas najčešće razumevan kao sinonim za surovost, nehumanost i iracionalnu želju za moći. Hitler je, istovremeno, podsetnik savremenom čoveku da grupe nose veliki *potencijal za iracionalnost*, što su demonstrirale nemalobrojnim svesnim učešćem u genocidnoj istoriji nacizma. Kada govorimo o Hitleru, samo spominjanje ovog označitelja otvara čitav niz fantazama i simboličkih asocijacija. U susretu sa njegovim imenom, pobudićemo, i mimo svoje volje, sećanje na tragična dešavanja Drugog svetskog rata. To zasigurno činimo i dok čitamo redove ovog teksta. Istovremeno ćemo biti preplavljeni i teskobnim emocijama. Pored toga, u nama će biti pobuđene mnoge devastirajuće slike – ikoničke integracije svega onoga o čemu smo čitali i slušali. Drugim rečima, bićemo izloženi brojnim imaginarnim elaboracijama Hitlerove ličnosti, postupaka, i istorije koju je ostavio za sobom.

Zamislimo da sada, na temelju određene narativne konstrukcije, u ovu „Hitlerovu matricu“ uvedemo Putina. Ukoliko smo vođeni nezrelim psihološkim mehanizmima, lako ćemo, van svesne refleksije, gotovo automatski izjednačiti figuru Putina sa odveć elaboriranom figurom Hitlera. Bez simboličke artikulacije ovog poređenja, mi ćemo lako skliznuti u afektom vođeno, imaginarnim procesima deteminisano svođenje (nama do kraja nepoznate, upravo odigravajuće) politike jednog predvodnika rata, na politiku onog već poznatog, Dakle, ideološka diskurzivna (fantazmatski obogaćena) realnost će nam ponuditi prigodno rešenje za nedostajuća objašnjenja trenutnih političkih previranja. Konkretna narativna konstrukcija će usmeriti našu sentimentalnost – vulnerabilnost na ovakve, dominantno ogledalne procese.

Posledično ovom procesu, mi *u trenutku* dobijamo celovitost znanja za kojom smo tragali – razumevanje nerazumevanog i kakvu-takvu izvesnost onog do tada neizvesnog. Zadobijamo doživljaj lične kompetentnosti, nekakve (pre svega fantazmatske) kontrole. I, važno je primetiti, pothranjujemo našu identifikaciju sa modelom *subjekta za koga se pretpostavlja da zna*. Pojačavamo narcističke identifikacije zaslužne za pounutrenje matrice o subjektu koji autonomno vlada sobom i svetom oko sebe; poznaje i razume svaku, pa i ovakvu kriznu situaciju. Podupiremo

model subjekta koji poseduje naizgled *univerzalnu ekspertizu*, te koji tobože ne zavisi od društvenih struktura i autoriteta. Posledično usvajanju narativnih konstrukcija koje u kratkom vremenskom periodu garantuju zaokruženost znanja, tenzija koju nose neznanje i neizvesnost biva snižena. Mi sada *znamo*, sasvim nam je *jasno*, Putin je Hitler našeg vremena. Istorija *će* se ponoviti.

Možemo reći da je došlo do procesa *ogledalnog slepljivanja*⁷⁷. (Paranoidno) znanje o nepoznatom usvojili smo putem identifikacije sa već postojećom, poznatom slikom. Ovaj proces, očekivano je, ima i svoju performativnu dimenziju. Pogođeni negativnim afektom, slikama koje u nama izazivaju otpor i frustraciju, bićemo *pokrenuti* da se bunimo i borimo protiv novog neprijatelja.

Brojni su analogni primeri koji demonstriraju fenomen koji nas interesuje. Čak uže gledano, Hitlerovu matricu možemo primeniti, kako su to i radile pojedine političke organizacije, u tumačenju ratne politike Izraelskog premijera Netanjahua⁷⁸ u kontekstu izraelsko-palestinskog konflikta⁷⁹ (Andalou Agency, 2024). Kod oba interpretativna nastojanja možemo uočiti ideološki šire prisutan princip *imaginarnog zaokruženja necelovitog znanja na temelju fantazma koji je pozicioniran kao osnova interpretacije* – princip mogućen *specifičnim, nekoherentnim narativnim konstrukcijama*. Poput zadatka dovršavanja nedovršenih rečenica, odabrani fantazam popunjava postojeće epistemološke rupe.

Fenomen *ogledalnog sravnjivanja* podstaknut je, sa jedne strane specifičnom strukturom diskurzivnog realiteta, sa druge strane karakterističnim *ideološkim objektom*, tj. modelom subjektivnosti (koji funkcioniše na temelju distorzovanog simboličkog realiteta). Njega [fenomen] možemo prepoznati, naravno, i u različitim, šire shvaćenim situacijama društvene neizvesnosti.

Analiza navedenih primera, konačno, implicira korisnost opiranja primitivnim procesima u nastojanjima tumačenja bilo kakve (a naročito kompleksne) *političke situacije*. U domenu (turbulentne) političke realnosti, poželjno je izbeći slepljivanje – uvesti *razliku*, te dimenziju

⁷⁷ Do slepljivanja u ovom slučaju dolazi između „slike“, tj. fantazmatski elaborisane ideje Adolfa Hitlera i „slike“ Vladimira Putina. Imago Putina stapa se u već razgranatu fantazmatsku konfiguraciju koja se pobuđuje na pomen Hitlera.

⁷⁸ No, ovaj primer nam nije bio sasvim koristan za prikaz jer tumačenje situacije komplikuje Izraelski javni diskurs koji se poziva na istoriju holokausta i antisemitizam (usmeren ka njima) u slučajevima javne osude njihovog ratnog delovanja (npr. Berman, 2024).

⁷⁹ Važno je, takođe, napomenuti da se (u trenutku pisanja rada) agresija Izraela nad Palestinskim narodom može smatrati genocidom, što je stav brojnih država i međunarodnih organizacija (npr. International Court of Justice, 2024).

kritičke refleksije u pokušaje razumevanja bilo koje, pa i ove krize praktičkog realiteta. To bi, ukoliko imamo u vidu Lakanovu teoriju, bio jedini mogući put *potencijalno produktivnog suprotstavljanja* destruktivnim političkim dešavanjima – delovanje vođeno predominantno razumom, a ne narcizmom. Analogiju ovakve prakse možemo pronaći u Lakanovom razumevanju *analitičkog procesa*. U analitičkom procesu subjekat često nastupa sa pozicije svog narcističkog ja. Drugim rečima, stupa u imaginarnu relaciju sa analitičarem, koja je, između ostalog, u osnovni transfera. Lakan naglašava da analitičar *ne bi trebalo da se prepusti ogledalnom odnosu*, tj. da ne bi smeo da figurira na poziciji *objekta malo a*. Naprotiv, neophodno je da okupira poziciju *neznanja*. Odbijajući da u potpunosti (samim tim i paranoidno) razume pacijenta, postavlja temelj za mogući napredak u analizi. Spremnosću da ne razume, da se pita, analitičar ne podaruje pacijentu znanje, koje subjekat u analizi od njega očekuje, već mu *otvara put ka istini*, tj. neizvesnosti nesvesnog (Lacan, 1991 [1975]).

Lakan objašnjava: „Šta je *neznanje*? To je svakako dijalektički pojam, jer se jedino u odnosu na *istinu* može konstituisati kao takvo. Ako se subjekat ne odnosi prema *istini*, ne postoji *neznanje*. Ukoliko subjekat ne počne da postavlja sebi pitanja o tome šta *jeste*, a šta *nije*, ne postoji ni razlog za postojanje istinitog ili lažnog, niti, dalje, stvarnosti i privida.“ (Lacan, 1991 [1975], p. 167). Dakle, tek sa pozicije neznanja i sumnje, izlazimo iz dualne, imaginarne relacije. Do tada govorimo o pogrešnom prepoznavanju, između ostalog i znanja prema kom se odnosimo. Iz okova imaginarnog subjekat se može osloboditi tek prepoznavanjem greške. (Lacan, 1991 [1975]). Stoga, kako bismo mogli da se odnosimo sa simboličke distance prema složenim političkim fenomenima, koji od nas zahtevaju razboritost i donošenje društveno relevantnih odluka, neophodno je da prepoznamo *previd* kom smo konstitutivno skloni. Pogrešno prepoznato, lažno zaokruženo znanje (koje smo predstavili) osujećuje, *negira* logikom vođeno praktičko delanje. No, ovakva praksa (vođena pozicijom *neznanja*) je značajno sputana delovanjem izložene forme *ideološkog objekta*.

Zaključićemo, parcijalne, simbolički nedovoljno artikulisane ideološke narativne konstrukcije nose sa sobom izvesne rizike. Opisali smo na koji način one mogu da manipulišu, *navedu* subjekta da veruje da *zna*. U tom procesu važnu ulogu igra model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, koji podupire i usmerava karakterističnu „upotrebu“ ovih narativnih konstrukcija. Štaviše, opstaje na temelju njih. Takođe, opisali smo kako kriza može osnažiti paranoidni kvalitet dostupnih priča. U situaciji kada je subjektu potrebno urgentno razumevanje,

priča koja je (zahvaljujući svojim fantazmatskim elementima) celovita, ubedljiva, pitka, samorazumljiva, može steći „prevlast“ nad našim simboličkim, refleksivnim procesima. Okolnosti mogu učiniti ovakve narativne (dominantno fantazmatski profilisane) konstrukcije – posebno prijemčivim.

Pretpostavljamo, dakle, da je *neoliberalizam* visoko zasićen parcijalnim pričama sa kojima subjekat stupa u predominantno imaginarni odnos – doživljavajući ih potom *celovitim*. Pretpostavljamo, takođe, da kriza *pojačava* navedeni proces. Stoga se pitamo: šta je sa subjektom koji bivstvuje u takvom diskurzivnom kontekstu? Kako se ovakvi procesi odražavaju na njegovu psihodinamiku? Sve ukazuje da, baš kao i u prethodnom poglavlju, interakcija subjekta sa opisanim ideološkim objektom, „vuče“ subjekta iz simboličkog odnosa, i potencira njegov narcizam.

Pseudostabilni subjekat u situaciji (diskurzivne) krize

Diskutovali smo o distorzijama koje uočavamo na nivou diskurzivnog poretka. One se mogu razumeti i unutar *kontinuum*a. Nasuprot fleksibilnim, (logički) koherentnim, kulturno-istorijski utemeljenim, stabilnim meta-narativima koji služe kao *unutargrupno komunicirane, kolektivne* priče, u neoliberalizmu svedočimo *povremenoj* ali upečatljivoj parcijalizaciji ovih priča. U takozvanim periodima društvene krize, ova parcijalizacija, i sapripadna apsolutizacija bivaju još intenzivnije. Simbolički fleksibilne, reflektivno propitane naracije, kao što su, recimo, pojedine priče o istoriji neke konkretne zajednice, demonstriraju svoj strukturišući potencijal blagodareći svojoj simboličkoj utemeljenosti, te upućenosti na širu diskurzivnu mrežu. Na opozitnoj strani kontinuum a – gde smeštamo fragmentisane, „totalitarne“ narativne konstrukcije, očekujemo značajan prodor imaginarnog.

Najpre ćemo poći od teorijskog nasleđa. Strani „diskurzivne dimenzije“, na kojoj lociramo karakteristične, fantazmatski natopljene, fragmentisane narativne konstrukcije, suprotstavićemo subjekte za koje pretpostavljamo da variraju u svojim kapacitetima da se nose sa procesom parcijalizacije. Drugim rečima, pokušaćemo da analiziramo interakciju subjekta sa pervertiranim diskursima na osnovu dostupne psihoanalitičke paradigme.

Pođimo od situacije aktualnih, vidljivih društvenih *nemira*. U stanju akutne neizvesnosti i velikog rizika, razlike među pojedincima će biti *manje izražene*. Primera radi, zamislimo da su pojedinci izloženi pretnji eskalacije rata u Ukrajini, i zvaničnim upozorenjima o mogućnosti izbijanja nuklearnog rata. U momentu susreta sa veću, *većina* subjekata će biti u stanju preplavljenosti afektom, i mnogi će iskusiti neuspeh u svojim nastojanjima bilo kakve, pa i simboličke integracije iskustva (Bion, 1967; Jevremović, 2007). U situaciji *krajnje* neizvesnosti, kada smo izloženi pretnji moguće dezintegracije našeg bića (što ideja o eskalaciji nuklearnog sukoba implicira), ne možemo računati čak ni na primitivne oblike integracije iskustva, kao što je emocionalna i fantazmatska elaboracija (tj. mentalizacija). Tako, ostajemo u domenu najprimitivnijeg, sirovog telesnog iskustva. Prepušteni smo somatizacijama. Nailazimo na sudar sa *realnim*. Destruktivne fantazije, strahove, koje većina subjekata u situaciji odsustva pretnje (sa većom ili manjom mukom) uspeva da pacifikuje i integriše, sada nailaze na mogućnost ostvarenja u realnosti. Na pomisao takvog razvoja situacije, gotovo svako će se naći u stanju neizdržive strepnje i anksioznosti – stanja na samoj *granici* između telesnog i psihičkog. (Jevremović, 2007; Lacan, 2004)

Međutim, kako je već naglašeno, početna, gotovo univerzalno očekivana supenzija simbolizacije, pa delimično i mentalizacije, *ne traje dugo*. Možemo, dakle, očekivati da će uslediti приметnije razlike u reagovanju pojedinaca, delimično utemeljene u varijabilnosti njihovih unutrašnjih kapaciteta i stepena integrisanosti. Drugim rečima, ne možemo očekivati isto reagovanje subjekta koji je organizovan na temelju neurotičnih mehanizama, te primitivno organizovanih ili psihotičnih pojedinaca. Na osnovu teorije, očekivali bismo da će „neurotičan“ subjekat u periodu društvenog nemira ubrzo uposliti svoje kapacitete za simbolizaciju iskustva. Nasuprot tome, teorija nedvosmisleno ukazuje da kod primitivnih mentalnih organizacija može doći i do (dužih ili kraćih) perioda dezintegracije. Klasična analitička doktrina će nas dakle upozoriti da, ne samo specifična priroda kriznih narativnih konstrukcija neoliberalnog realiteta, već i podležući razvojni kapaciteti subjekta, na važan način determinišu ishod ove interakcije.

No, šta nam govori pojavna realnost? Ona nam ukazuje da, kada početni udar krize prođe, nastavljamo da živimo u svetu koji nam se, polako, *čini sve stabilnijim*. I ne samo to. Prisetimo se prethodnog poglavlja. Čini se da subjekat neoliberalizma (*karijerista*), čija struktura selfa nalikuje narcističkoj, tj. kod kog je primetan ekscesivan upliv primitivnih sadržaja i mehanizama u

svakodnevno funkcionisanje, bez mnogo muke pronalazi stabilizaciju u interakciji sa ovakvom formom ideološkog objekta – tj. u interakciji sa udrobljenim, apsolutizovanim realitetom. Nasuprot teorijskim pretpostavkama, koje neurotično-normalnog subjekta uzimaju kao „najopremljenijeg“ za neokrznuti sudar sa društvenim nemirom, mi pretpostavljamo da neoliberalni subjekat *par excellence* u susretu sa krizom simbolizma *najefektivnije* pacifikuje krizu izvesnosti – pre svega zahvaljujući identifikaciji sa *ideološkim objektom* koji (upravo) deluje na temelju pervertiranog diskurziviteta.

Osim toga, treba imati na umu još jednu stvar koja je u koliziji sa izloženim teorijskim implikacijama. Naime, neoliberalizam, dok mi pretpostavljamo njegovu strukturalnu nestabilnost i krizu diskurzivnosti, uprkos mnogim izazovima, već decenijama *uspešno opstaje i razvija se*. U zemljama centra svetskog sistema (Wallerstein, 2004), podrška aktualnom ideološkom sistemu biva najvidljivija – što upravo ukazuje na *stabilizaciju* subjekata tog društva *u tom i takvom (makar i pervertiranom) diskurzivnom okviru*. Subjekt neoliberalizma je istovremeno i *efekat*, i *funkcionalni saveznik* matrice dominantnih formi ideološkog objekta.

Na osnovu rečenog, čini se da klasična teorija zahteva dopunu. Pođimo od našeg shvatanja grupe kao *imanentno nestabilne*, te naše analize simboličkih resursa neoliberalizma – koja upućuje na svekoliko *pervertiranje* diskurzivne realnosti. Možemo pretpostaviti da bismo, vođeni klasičnom teorijom, u susretu sa tolikim nabojem nestabilnosti očekivali najveću vulnerabilnost primitivno organizovanih psiholoških struktura. Ukoliko parcijalne narativne konstrukcije (klasično teorijski posmatrano) *nužno* destabilizuju pojedinca, *progresivna diskurzivna parcijalizacija implicirala bi progresivnu destabilizaciju zapadnih društava, odnosno destabilizaciju (posebno psihološki vulnerabilnih) pojedinaca koji u ovom društvu egzistiraju*. Međutim, ovakva teorijska pretpostavka je, kako smo i naveli, u koliziji sa društvenom realnošću kojoj svedočimo. Osim u slučaju *akutnih i preplavljujućih* udara neizvesnosti (iznenadna pojava nepoznatog virusa; neočekivani početak ratnog sukoba, i sl.) krizni procesi o kojima mi *u tekstu* govorimo prolaze *ispod radara* (posebice) tipičnog subjekta neoliberalizma.

Subjekt neoliberalizma, osim u situaciji radikalne pretnje fizičkoj dezintegraciji (virus, rat), naizgled održava kontinuitet svojih svakodnevnih životnih tokova, relacija, ali i svog selfa. Prepoznaje tobožnji kontinuitet svog postojanja. Ne registruje nestabilnost diskurzivnog *temelja* sistema – koju mi dosledno naglašavamo. U onome što za nas predstavlja konfuziju u polju

diskursa, subjekat vidi slobodu. Između ostalog, subjekat neoliberalizma ima mogućnost da tobože *autonomno* bira jedan od mnogih narativa kom će verovati; ima priliku da „*misli svojom glavom*“ i bude sopstveni autoritet znanja u svakoj oblasti; poseduje mogućnosti da samostalno *kreira* svoj *identitet*; a ima i pravo da bude *tolerisan* od strane društva za svaki svoj identitetski i praktički izbor.

Drugim rečima, *subjekat neoliberalizma* nas demantuje. Ne bi se složio sa tim da vreme konačnog procvata (neo)liberalne demokratije počiva na nestabilnim osnovama, te da *heterogenizacija neoliberalnih diskursa* potvrđuje ovu nestabilnost.

Da li je moguće da inherentno iracionalni procesi demonstriraju paradoksalnu funkciju integracije subjekta ovog društva? Da li ovaj primer obesmišljava našu tezu o patognomičnosti prodora imaginarnog u simboličke strukture neoliberalizma? Da li vreme u kom mi živimo ukazuje na neophodnost promene potencijalno zastarele ili nedovoljno obuhvatne teorijske paradigme? Čini se da fenomeni koje analiziramo ukazuju na opravdanost formulisanja *ekstenzije* klasičnog teorijskog mišljenja.

Setimo se prethodnog poglavlja. U njemu temeljno izložemo mogućnost pseudo-stabilizacije⁸⁰ funkcije jedne suštinski iracionalne, narcističke formacije – karijernog ja. Karijeristi retko dostižu ono čemu teže. Fantazije o visokim pozicijama, lukrativnom poslovanju, upravljanju izuzetno uspešnom firmom – tj. o sticanju velikog društvenog uticaja, izuzetno se retko ostvare. Hijerarhijski ustrojen sistem se, uprkos obećanjima, u osnovi agresivno opire i minimalnoj transformaciji koja bi vodila ka horizontalnoj strukturaciji – u kojoj bi subjekti bili egalitarnijeg statusa. Povlašćena ideja o moći i uticaju bi na taj način izgubila smisao. Čak i za one pojedince koji se naizgled uspešno penju na lestvici uticaja, ne možemo reći da žive *van* imperativnog sistema neoliberalno ustrojenih fantazija, mimo interakcije sa *karijernim imperativom* kao ideološkim objektom. Bazična odrednica (neoliberalne) grandioznosti jeste da uvek *moramo da možemo više*. Ideal je pokretna meta. Subjekti karijerizma u stvarnosti nikada ne dostižu ono čemu teže.

Opet, naglasili smo da su, uprkos našoj analizi koja ukazuje na izvestan višak narcizma kod takvih subjekata – oni funkcionalni članovi društva. Sebe *doživljavaju* celovitim, koherentnim,

⁸⁰ **Pseudo**stabilizacija u radu ukazuje na neemancipatornu stabilizaciju koja se temelji u velikoj meri na ogledalnim procesima.

funkcionalnim. Ovu naizglednu kontradikciju objasnili smo *pseudostabilišućim potencijalima ideološkog objekta*. U pitanju je negativno konotirana stabilnost – stabilnost koja implicira otuđenje, previd, samoobmanu i petrifikaciju subjekta (odnosno, ogledalne procese). Setićemo se, bilo je mnogo reči o (auto)manipulativnosti i otuđenju karijernog subjekta. Dakle, mi govorimo o jednoj suštinski *neemancipatornoj stabilizaciji i integraciji*. Navedene zaključke direktno smo nadovezali na Lakanove uvide o razvoju subjekta. On nam je približio paradoksalnu prirodu ogledalnog stadijuma. Setimo se – subjekat prividno prevazilazi početnu nemoć. On to čini *zarobljavanjem i otuđenjem* u slici drugoga. Samoopsцена ipak vrši funkciju kakve-takve, imaginarne stabilizacije i rasterećenja (Lacan, 2006f [1949]).

Imajući to u vidu, možemo pretpostaviti da je u slučaju *neoliberalnog subjekta* koji je izložen kaleidoskopu *pervertiranih diskursa* na delu istovetna *pseudointegracija*, posredovana delovanjem još jedne forme *ideološkog objekta* – modela *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*. U pitanju je, sasvim moguće, interakcija *analogna* interakciji subjekta i *karijernog imperativa*.

Subjektat za kog se pretpostavlja da zna procesom narcističke i simboličke identifikacije⁸¹ pounutruje model subjektivnosti, i posledično – za sebe *pretpostavlja da zna*. On je izložen udrobljenoj i apsolutizovanoj priči neoliberalizma. Dalje – podstaknut je da je učini autentičnom, da narativnu konstrukciju prilagodi *merama svog bića*. Priča je već u početku, bivajući simbolički siromašna, natopljena fantazmatskim. Na temelj takve konstrukcije, nadovezuje se narcizam subjekta neoliberalizma. Kako svesne, tako i nesvesne fantazije, uspostavljaju kontinuum sa pričom koja u sebi sadrži veliki fantazmatski naboj. Ishod interakcije je autentično, a samim tim i paranooidno razumevanje praktičke realnosti. Subjektat se stabilizuje u mreži pervertiranih narativa. Takva stabilizacija nije analogna identifikaciji sa mestom velikog Drugog, već je bliža *ogledalnoj* identifikaciji. Ponovo, neoliberalizam *naglašava* imaginarne dimenzije svojih ideoloških resursa. Nalik *karijernom imperativu*, model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, oslanjajući se na karakteristične narativne konstrukcije, vodi jednom osobenom, *funkcionalnom višku narcizma* kod subjekta.

Možemo reći, dakle, da obe forme ideološkog objekta ostvaruju sličan uticaj na subjekta našeg rada, odnosno da su dve forme *analogne po svojoj strukturi i funkciji*. *Karijerni imperativ*

⁸¹ Možemo pretpostaviti da je u pitanju analogni proces višestrukih identifikacija koji smo predstavili u okviru **karijerne sheme** u prethodnom poglavlju.

vlada raznolikim, ubedljivim fantazmatskim konstrukcijama koje prigodno naležu na subjektive arhaične dimenzije selfa. Model subjekta za kog se pretpostavlja da zna takođe vlada jednim *arhaičnim fantazmom o sveznanju*. Sa druge strane, u ovom poglavlju smo artikulirali naše razumevanje osobenih diskurzivnih, tj. narativnih konstrukcija koje otvaraju prostor prodoru fantazmatskog, i mogu objasniti delotvornost *obe* izložene forme ideološkog objekta. I *karijerni imperativ* počiva na karakterističnim, nekoherentnim narativnim konstrukcijama.

Konačno, možemo tvrditi i da se istovetna struktura *selfa*, predložena u prethodnom poglavlju, prepoznaje i u analizi delovanja drugačije, ali analogne forme *ideološkog objekta*. Drugim rečima, ponovo dolazimo do istog zaključka. Uviđamo da neoliberalni subjekat, konfigurisan pod pritiscima narcistički natopljenog ideološkog objekta, ima (na ogledalnim strukturama) stabilizovanu, nedovoljno diferenciranu strukturu selfa. U domenu samoosećanja i samorazumevanja, zapažamo nedovoljno integrisane, *arhaične* dimenzije bića – omnipotenciju, megalomaniju, te omniscijenciju. *Subjekat koji za sebe pretpostavlja da zna* pokazuje analognu strukturu subjektivnosti *karijernom subjektu* – ukazujući na osobene, ideološkim pritiscima modelirane, ali istovremeno i pacifikovane, primitivne dimenzije funkcionisanja.

* * *

U ovom poglavlju zaključujemo da subjekat neoliberalizma jeste (između ostalog) *subjekat koji za sebe pretpostavlja da zna*. Drugim rečima, neoliberalizam, delovanjem osobenog *ideološkog objekta*, gura subjekta u poziciju apsolutne „stručnosti“ za (svaku) svoju praktičku situaciju. Ovakvo samodoživljavanje, navodi ga da traga za resursima koji će povratno afirmisati njegovu (predominantno) narcističku poziciju. Složićemo se, zadatak omnipotentnog vladanja svesnim znanjem nije samo izazovan, već je i pratkično *nemoguć*. Imaginarno ucelovljene, fragmentisane narativne konstrukcije mogu biti od koristi ovakvom subjektu jer mu daju mogućnost da, gotovo *momentalno*, zauzme mesto *tobože* suvereno mislećeg i apsolutno stručnog pojedinca.

Sa druge strane, pozicija neznanja, interpretativne distance i nesigurnosti⁸², ne uklapa se u neoliberalni imperativ (narcističkog) sveznanja, u kom se naš subjekat ogleda i konstituiše. Posledično tome, neoliberalni subjekat nema prostora da zastane i promisli praktičku realnost kojoj svedoči. Ideološka realnost ga gura u „interpretativnu žurbu“, kako bi održao poziciju *subjekta koji zna*. Ponuđenu, narcistički natopljenu, logički nekoherentnu interpretaciju subjekat prihvata, nadovezujući je na sopstveni fantazmatski arsenal – u čijem jezgru figurira (u interakciji sa *ideološkim objektom*) *pounutreni* fantazam o omiscijenciji.

Mi prepoznamo štetu impliciranu ovakvim stanjem stvari. Simbolička subjektivizacija pojedinca je ugrožena. Poredak imaginarnog figurira kao skotom za subjekta, koji nije u mogućnosti da problematizuje svoju poziciju – već u njoj pronalazi komfor. Ovakva međuigra na relaciji subjekat – ideološki objekat, *baš kao i u slučaju karijerizma*, konfigurira nedovoljno integrisan self, odlikovan predominacijom arhoničnog narcizma.

Pored toga, važno je naglasiti – problem postoji ne samo na nivou pojedinca, već i na nivou grupe. Grupa sačinjena od pojedinaca koji su „zaglavljani“ u dualnoj, ideološkoj relaciji (pri čemu je dualnost vidljiva na nivou *subjekat – ideologija*, te u *relaciji dva ideološka subjekta* koji se *ogledaju* jedan u drugom), ne predstavlja simboličku grupu – koja bi podrazumevala mrežu regulisanih odnosa, te mrežu simbolički emancipovanih subjekata. Isto tako, ona onemogućava formiranje mreže *jednakih subjekata* – pri čemu bi se jednakost ogledala u intrasubjektivnom i intersubjektivnom prepoznavanju *neznanja* i *ograničenja*. Kao što pozicija neznanja predstavlja polaznu tačku mogućeg analitičkog rada i emancipacije subjekta od simptoma, možemo reći da bi ista pozicija predstavljala polaznu tačku moguće emancipacije grupe od simptoma društvene (tj. diskurzivne) krize. Neoliberalizam na različite načine (između ostalog i delovanjem različitih formi *ideološkog objekta*) osujećuje pojedinca, pa i grupu, u mogućnosti prepoznavanja svojih ograničenja, i praznine na mestu znanja. Drugim rečima, neoliberalizam onemogućava (simboličku) *emancipaciju grupe*. Grupa je (možemo reći) skamenjena u dualnim relacijama, pri čemu imaginarnu elaboraciju slobode *pogrešno prepoznaje* kao stvarnu društvenu emancipaciju.

Sada ćemo se usmeriti na još jednu, *treću* formu ideološkog objekta, koja počiva na naznačenoj, analognoj formi modifikacije diskurzivnih resursa.

⁸² Kada bi se subjekat zapitao o smislenosti postojećih interpretacija političke situacije – napravio razliku između toga šta potencijalno *jeste*, a šta *nije* (moguće).

Inverzija diskurzivne realnosti

U prethodnom delu teksta smo govorili o *implicitno postojećoj* fragmentisanosti neoliberalnih diskursa. Diskutovali smo kako se ona nadilazi *referencijalnošću* diskursa na (ideološki) povlašćene fantazme. Drugim rečima, (neoliberalni) diskurs *za subjekta* figurira kao *apsolutan i koherentan*, blagodareći svojoj utemeljenosti u osobenom fantazmatskom sistemu. Model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, kao jedna od mogućih formi ideološkog objekta, posreduje u ovom procesu.

Na istom tragu, u ovom delu teksta će nas zanimati *inverzija* diskursa. Razmotrićemo, dakle, još jedan način na koji ideološki diskurs može biti *pervertiran*, a da pri tome subjekat ne prepozna postojecu distorziju – zahvaljujući utemeljenosti diskursa na specifičnoj fantazmatskoj konstelaciji. Kao i do sada, izložićemo i *ideološki objekat* koji adekvatno demonstrira pretpostavljeni proces (*inverzije*). U radu su do sada predstavljene dve forme *ideološkog objekta*: karijerni imperativ i model subjekta za kog se pretpostavlja da zna. Zaključili smo da je njihova pojavnost različita, ali da su struktura i funkcija *analogne*. U ovom delu poglavlja analiziraćemo formu ideološkog objekta koju vezujemo za neoimperijalističke, pre svega kulturne prakse Zapada – *neoimperijalni ideal*.

U osnovi fragmentacije i inverzije prepoznajemo naznačeni patološki potencijal simboličkog registra. Lakan je, pogotovo u svojim poznim seminarima, naglasio mogućnost prodora kako imaginarnog, tako i realnog, u domen govora i pisma (Lacan, 2013; Lacan, 2016 [2005]). No, čak i ako govorimo o njegovim ranim radovima, registar simboličkog ne možemo sasvim svesti na racionalnost. Uprkos svojim integrativnim mogućnostima, simbolički registar, kako ga Lakan razume, počiva na organizaciji označitelja koji su imanentno *nestabilni*. Setimo se, označitelj ne upućuje na nešto konkretno – ne upućuje na označeno, već na drugog označitelja (Lacan, 1993 [1981]; Lacan 1998b [1964]). Označitelj je prazan. Sama stvar (označitelju) uvek izmiče. „...ova rupa u realnom se naziva biće ili ništavilo. Biće i ništavilo su suštinski povezani sa fenomenom govora.“ (Lacan, 1991 [1975], p. 271). Drugim rečima, subjektivizacija u poretku Imena Oca podrazumeva prazninu. Svakako, ne treba zaboraviti da registar jezika čini integraciju i potencijalnu emancipaciju subjekta mogućom. Upravo zato *pervertiranje* tog i takvog poretka implicira jačanje patološkog naboja – kako u domenu društva, tako i u domenu subjektivnosti pojedinca. Izložili smo kako se taj proces odvija u slučaju fragmentacije diskursa, pri čemu smo

najviše bili zainteresovani za model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, koji počiva na karakterističnoj strukturaciji diskurziviteta, tj. simultanom udrobljavanju i imaginarnoj apsolutizaciji. Zainteresovani smo da izučimo kako se analogni proces (*inverzije*) manifestuje.

Na prethodnim stranicama smo obrazložili subvertirajući upliv imaginarnog u okvire diskurzivne realnosti. Nastavićemo istim putem. Pretpostavljamo da invertovani diskursi, stoga i njima odgovarajuća forma ideološkog objekta, bivaju visoko zasićeni *paranoidnim, narcističkim*. Time, na ideološki osoben način, narcizmom (predominantno) determinisan *subjekat neoliberalizma* učvršćuje poziciju pretpostavljenu dosadašnjom analizom.

Fragmentaciju (i apsolutizaciju) diskurzivne realnosti izložili smo uzimajući u obzir individualizam i *ideološki objekat* uobličeni njime. *Udrobljavanje* i *apsolutizacija* su procesi koji bliže određuju simboličku strukturu ideologije, dok su individualizam i model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna* fenomeni koji adekvatno prikazuju, i počivaju na pomenutim diskurzivnim distorzijama. Sada nameravamo da prikažemo još jednu stranu (*implicitno postojeće*) diskurzivne krize, uzimajući u obzir neoimperijalizam (i njegov *ideološki objekat*) kao treću važnu odrednicu ideološkog aktualiteta Zapada. Naime, videćemo kako neoimperijalni ideal, pervertirajući diskurzivnu realnost subjekta, potencira imaginarnu dimenziju diskurzivne formacije – čineći (imperijalističku) *priču* za subjekta (paradoksalno) koherentnom i efektivnom.

Kulturna hegemonija Zapada

Kako bismo adekvatno razumeli *neoimperijalni ideal*, tj. treću formu *ideološkog objekta*, važno je da izložimo osnovne mehanizme kojima se neoimperijalni uticaji ostvaruju. Pored vojnih i političko-ekonomskih, to su pre svega ideološko-kulturi mehanizmi. Za nas će fenomen *kulturne*⁸³ *hegemonije*, tj. *kulturnog imperijalizma*⁸⁴ zapadnih društava figurirati kao osnovni kontekst

⁸³ Gramši, koristeći pojam kulturne hegemonije, razmatra kako grupe na poziciji moći mogu, pored otvorene primene sile, koristiti kulturu kako bi izgradili atmosferu dobrovoljnog prihvatanja dominantne politike (Gramsci, 1971). Iako je Gramši skovao ovaj termin, brojni autori nakon njega su se bavili ulogom kulture u imperijalizmu.

⁸⁴ Prema Edwardu Saidu (1993), kulturni imperijalizam je vidljiv kroz diseminaciju umetnosti koja kod kolonizovanih naroda normalizuje i opravdava imperijalnu kontrolu. Kultura je shvaćena kao širok skup društvenih praksi koje oblikuju subjekte i legitimizuju dominaciju. Dal Yong Jin (2007) razume kulturni imperijalizam kroz medijsku hegemoniju, potencirajući da američka dominacija u distribuciji medijskog sadržaja ima ključnu ulogu u globalnom oblikovanju društvenih praksi.

istraživanja inverzije diskursa i pomenutog *ideološkog objekta* (Dal, 2007; Gramsci, 1971; Said, 1993). Kultura je u ovom kontekstu šire shvaćena kao *način života jedne društvene zajednice*.

Kulturni uticaji mogu biti, i često jesu, oblik sprovođenja *meke moći*⁸⁵. Za *zapadne sile*, diseminacija kulture ima važnu funkciju u ostvarivanju *uticaja* i održavanju pozicije *nadmoći* (Chomsky & Robinson, 2024; Nye, 2006). Posmatrano iz ugla Lakanove teorije (Lacan, 2007 [1991]), gospodareći diskurs, te diskurs Univerziteta, o kojima smo govorili, podrazumevaju određene kulturne sisteme znanja i vrednosti. Dakle *kultura* može predstavljati jednu specifičnu formu *sile* koja je u funkciji očuvanja poretka raspodele moći. Stoga, ne iznenađuje dalekosežni uticaj evroameričke kulture, koji vidljivo nadmašuje uticaj drugih, čak i relativno moćnih zemalja sveta.

Kultura je za nas posebno relevantna forma uticaja na neoliberalnog subjekta, jer je neposredno *utemeljena u ideologiji* (Chomsky 1988, Gramsci, 1971). Možemo čak reći da je kultura jedan od mehanizama ili „aparata“ kojim ideologija dela (Althusser, 1971). Ona omogućava da se, bez nužne primene brutalne, *fizičke sile*⁸⁶, uspostavlja i održava *superiornost* (u našem slučaju) kolektivnog Zapada. Medijski aparati su od neprocenjivog značaja za diseminaciju ideja i sadržaja dominantne kulture (Chomsky, 1988), a tehnologija današnjice dodatno olakšava sprovođenje ovakvog uticaja, odnosno *ostvarivanje meke moći*. Evroamerička kultura je duboko prožeta idejama (neo)liberalizma, i to možemo (između ostalog) videti u slučaju već analizirane, specifične forme kulture – *poslovne kulture*, koja je vidljivo determinisana ovim ideološkim sistemom.

U nameri da pojasnimo pretpostavljeni fenomen inverzije i sapripadni *ideološki objekat*, usmerićemo se na *proces smene jednog gospodarećeg kulturnog diskursa, drugim*. To je upravo proces impliciran idejom uspostavljanja kulturne hegemonije, koji je, kako mi predlažemo, posredovan *neoimperijalnim idealom*. Proces *diskurzivne smene* tiče se izmene diskurzivnog

⁸⁵ Nye prvi izlaže koncept „meke moći“ koji nalikuje Gramšijevom razumevanju kulturne hegemonije. On obrazlaže kako se svetske sile, pored otvorene (najčešće vojne) prisile, oslanjaju i na kulturnu diseminaciju u ostvarivanju uticaja. Kultura treba da učini silu „poželjnom“ što, posledično, olakšava ostvarivanje interesa na međunarodnom planu. O kulturi kao ideološkom i političkom „oružju“ govori Čomski kada obrazlaže svoju ideju „proizvodnje pristanka“ (Herman & Chomsky, 1988).

⁸⁶ Uzdržavanje od upotrebe fizičke sile karakteristično je za aktualne imperijalističke uticaje u zemljama poluperiferije. Imperijalizam je i dalje odlikovan upotrebom brutalne sile na „globalnom Jugu“. Relativno atipičan iznimak je rat u Ukrajini. Pre toga, dogodila se i NATO agresija 1999. godine na Saveznu Republiku Jugoslaviju.

realiteta subjekta. Drugim rečima, inverzija podrazumeva, ponovo, izvesno *pervertiranje diskurzivnih struktura*. Dakle, posvetićemo se analizi ove diskurzivne transformacije i, u skladu sa glavnim istraživačkim pitanjem doktorske disertacije – pitanjem uticaja *ideološkog objekta* koji je određen takvom transformacijom, na psihodinamiku i psihopatologiju subjekta neoliberalizma.

Neoimperijalni (kulturni) ideal

Gospodareći označitelj (S₁), napomenuli smo, vladajućim (kulturnim) diskursima obezbeđuje samorazumljivost i samoopravdanost. Superiornost *zapadne* kulturne retorike i prakse je u toj meri podrazumevana, da se, recimo, može nekritički koristiti kao legitiman *povod* za (manje ili više ogoljeno nasilnu) uzurpaciju vladajućih struktura u nekoj zemlji. Na umu najpre imamo nemalobrojne intervencije koje je SAD sproveo na međunarodnom planu pod izgovorom neophodnosti „očuvanja demokratskih vrednosti“, „unapređenja nedovoljno razvijenih civilizacija“ ili „zaštite sloboda“ (Harvi, 2017; Said, 1993). Tendenciozno formulisani kulturno-politički argumenti figuriraju samo kao deklarativno opravdanje postupaka. Stvarni povod za intervencije uglavnom se ticao direktnog ili indirektnog ugrožavanja američkih ekonomsko-političkih interesa. Istorijska praksa ovih globalnih čuvara demokratskih vrednosti ukazuje na privilegovanost jednog specifičnog viđenja demokratije. Ovakvo viđenje demokratije determiniše kulturu, tj. *ideal* koji nas zanima, pri čemu se ona [kultura] povratno koristi za podupiranje utiska o superiornosti tog povlašćenog oblika liberalizma. Blagodareći svojoj ustoličenosti na mestu gospodarećeg diskursa, evroatlantska kultura čini se vrednosno i etički neprikosnovenom ne samo u umu svojih idejnih tvoraca, već i u očima naroda zemalja (polu)periferije svetskog sistema – posebno u *kompradorskim* državama.

Pojednostavljeno rečeno, zapadna, odnosno evroamerička kultura izdvaja se kao *ideal*. Implicirano naličje ovog ideala jeste *jalovost* drugačijih kulturnih sistema. *Ideal* je za nas ključna reč, jer proces idealizacije može razjasniti puteve subjektivog prihvatanja invertovanih kulturnih diskursa, koje prepoznaje kao koherentne i njemu odgovarajuće. Stoga, zastanimo kratko da pojasnimo šta podrazumevamo pod „*zapadnim (neoimperijalnim) idealom*“⁸⁷.

⁸⁷ Detaljnije o različitim konceptualizacijama *ideala* u psihoanalitičkoj teoriji može se videti u Laplanche i Pontalis (1973).

Zapadni neoimperijalni (kulturni) ideal razumemo kao *primitivnu* formu ideala. Primitivnost se u najvećoj mjeri očitava u stepenu već pomenute *idealizacije* osobenih kulturnih ideja. Ideje su, sa jedne strane, ustrojene tako da subjektu sugerišu *neosporivu superiornost* načina življenja čoveka metropole. Subjektima koji se nastoje kolonizovati, nudi se diskurs o *najvišem stepenu civilizacijskog napretka Zapada*. Ovaj način života je prezentovan u formi *apsolutnog dobra*; kao moralno i etički superioran u heterogenoj mreži različitih kultura. Setimo se samo primera *karijernog ideala*, te megalomanske prezentacije korporativnog karijerizma kao *kulture rada* kojom se garantuje izvesnost *blagostanja*. Sa druge strane, setimo se puteva kojima karijerni imperativ kao *ideološki objekat* manipuliše subjekta, uvodeći ga u domen imaginarnog, tj. navodeći ga da ekscesivno upošljava primitivne mehanizme, kao što je, upravo, *idealizacija*. Na isti način možemo razmišljati i o neoimperijalnom idealu kao konfiguraciji poruka, ideja i slika o *savršeno ukomponovanoj lagodnosti uzvišenog življenja*. Prepoznamo, dalje, da ovaj fantazam o *naročitom* modalitetu bivstvovanja subjekat usvaja, bez mogućnosti da ga promisli, dovede u pitanje, te da prepozna distorzije koje mi naglašavamo – u čemu uočavamo kako *proces idealizacije* ovog sistema ideja, tako i *narcističku identifikaciju* sa konfiguracijom fantazija koje čine jezgro ovog *ideološkog objekta*. Drugim rečima, kvalitet primitivnog prepoznaje se u subjektovoj suspenziji kapaciteta za promišljanje verodostojnosti predložene kulturne superiornosti.

Pored toga, ne možemo zanemariti druge dimenzije koje *pojačavaju* primitivni kvalitet ovog (neoimperijalnog) ideala. On je, primetićemo, *sveprisutan*. Evroamerička kultura, između ostalog i blagodareći savremenim medijima, odnosno tehnologiji, duboko je urasla u svakodnevni život, a tako i subjektivnost savremenog čoveka. Zašla je u pukotine svih zapadnih društava, ali i šire. Od (papirnih i internet) pisanih medija, političkih emisija (televizijske i internet forme), do društvenih mreža gde marketinški poduhvati bivaju otelovljeni u tobože autentičnom *odigravanju života* od strane uticajnih ljudi – subjekat je preplavljen kako sentimentom, tako i porukom o dragocenosti neoliberalne kulture i (ne nužno dikurzivne) misli. Sveprisutnost *upravo* otežava, ili čak onemogućava uspostavljanje distance od plasiranih ideja, narativa i fantazama. Drugim rečima, olakšava idealu da, svuda, u svakom trenutku deluje kao (narcistički predominantno konfigurisan) *prikupljajući ideološki objekat* za subjekta. Proces identifikacije sa objektom je upravo olakšan dominacijom kulturnog ideala u narcističkom i simboličkom *prostoru življenja* subjekta.

Imajući u vidu da je naličje idealizacije – destrukcija, obratićemo pažnju na (uvek implicitno prisutne) forme destruktivnosti *neoimperijalnog ideala*. Ova dimenzija ideala posebno je vidljiva u *hostilnosti* nametanja, i *kreativnosti sankcionisanja* otpora kulturalnoj doktrini. Neprihvatanje ili osporavanje superiornosti ovog objekta, po pravilu je praćeno destrukcijom. Raznovrsni su mehanizmi direktnog *kažnjavanja* subjekata koji odolevaju privilegovanim idejama. Praksa „poništanja“ (eng. *cancel culture*) jasno ukazuje na naličje idealizacije. U pitanju je savremena forma ostrakizma, gde se subjekti koji ugrožavaju aktualni, privilegovani idejni poredak izopštavaju iz, najpre digitalne, ali i stvarne, simboličke zajednice. Destruktivnost je u ovim slučajevima, blagodareći njenim vidljivim posledicama, neosporiva. Osim toga, destrukcija (kao što smo videli u slučaju *karijernog imperativa*), biva imanentna dualnoj relaciji sa predstavnikom imperijalnog ideala. Drugim rečima, idealizaciji je sapripadna *destruktivna zavist*, kako prema imaginarnom parnjaku koji se identifikuje sa istim idealom, tako i prema figurama koje se percipiraju kao nosioci ideala.

Konačno, narcistička profilisanost pomenutog ideala (tj. *ideološkog objekta*) ogleda se i u tendenciji subjekta da skotomizuje njegovu simboličku „osporivost“. Na umu najpre imamo to što su, istorijski, mnoge temeljne vrednosti konvencionalno shvaćene zapadne kulture ponavljano urušavane i obesmišljavane. Ideja o kulturnoj superiornosti i uzvišenom životu *nema* potvrdu u živoj stvarnosti Zapada. Dakle, od *subjekta na putu razboritosti*, mi možemo očekivati sunovrat idealizacija nakon suočavanja sa činjenicama praktičke realnosti. Stoga, moramo pretpostaviti da neuzdrmana vera u neprikosnovenost i superiornost ove kulturne diskurzivne realnosti podrazumeva visoku *narcističku investiranost*.

Subjekat ne supeva da pruži otpor, da se distancira od *neoimperijalnog ideala*. Ideal, kao takav, figurira na mestu *ideološkog objekta* za subjekta. *Ideološki objekat* je u ovom slučaju mreža *predstava*, ali i imaginarno natopljenih, nametljivih *diskursa* o jednoj (tobože) slobodarskoj, egalitarnoj, tolerantnoj i filantropskoj kulturi življenja. Možemo zaključiti da ovakav *ideološki objekat* funkcioniše u značajnoj meri kao *forma primitivnog ideala*.

Subjekt i neoimperijalni ideal: kulturna kolonizacija

Analizu ćemo nastaviti detaljnijim razmatranjem *interakcije* subjekta neoliberalizma sa izloženim neoimperijalnim idealom. Distorziju diskurzivnog konteksta subjekta, fenomen koji je u fokusu ovog poglavlja, sagledaćemo iz ugla kulturnog (neo)imperijalizma. Dakle, bavićemo se subjektima koji žive na rubu, te poluperiferiji neoliberalnog sistema, čiji se kulturni kontekst *razlikuje* od konteksta življenja u kom se primarno formira *ideološki objekat* o kom je reč. Subjekta ovako distorzovanog diskurzivnog realiteta nazvaćemo *(neo)kolonizovanim subjektom*.

Analizu ćemo započeti osvrtom na zapažanja postkolonijalnog mislioca Franca Fanona. Fanon se bavio fenomenima relevantnim za kolonijalizam 20. veka. U pitanju je kontekst značajno različit od onog koji je nama u fokusu u tekstu – reč je o severnoafričkim subjektima francuskog kolonijalizma. Francuski kolonijalizam doista ne možemo izjednačiti sa *aktualitetom* američkog imperijalizma. Dekolonizacija i ratovi 20. veka promenili su i odnos snaga na Zapadu, i forme (imperijalističkog) ostvarivanja uticaja. Pored toga, u okvirima savremenog imperijalizma koji se događa na poluperiferiji, pre svega u granicama Evrope, dimenzija rasizma biva primetno transformisana u odnosu na rasizam koji Fanon razmatra. Na kraju, ne možemo osporiti da je razvoj tehnologije koji se odigrao od liberacije Alžira, do danas, značajno promenio modalitete delovanja kulturnog imperijalizma.

Ipak, njegova analitika odnosa moći u kolonizovanim zemljama, zapažanja o karakterističnim grupnim procesima, te prikaz fenomena subjektivnosti koji nastaju u takvom kontekstu, čine se pogodnim za dalju elaboraciju naše teme. Osim toga, u tekstovima je vidljivo Fanonovo interesovanje za psihoanalizu, što otvara prostor za potencijalno plodan dijalog sa Lakanovom teorijom. Na kraju, njegova analiza fenomena subjektivnosti u kontekstu kolonizacije otvara prostor za širenje naše konceptualizacije neoliberalnog subjekta, tj. njegovog *selfa*.

* * *

Danas, decenijama nakon formalne dekolonizacije, opstaju različite forme imperijalnih pritisaka (Chomsky & Robinson, 2024; Harvi, 2017). „Nove“ forme imperijalizma počivaju na ekonomskoj

zavisnosti manje moćnih zemalja od zemalja političkog centra, te različitim formama političke kontrole. Za našu temu je važno naglasiti da je ostvarenje *ideološkog (i kulturnog) uticaja* ono što predstavlja *temelj* kasnije, produktivne političko-ekonomske igre dominacije i potčinjavanja. Između gospodarećih i potčinjenih zemalja, upostavlja se neopipljiva, diskurzivno-imaginarna *veza*, koja omogućava svako dalje ostvarivanje političkih interesa. Nama je upravo ova kulturno-ideološka veza u centru interesovanja, i nastojimo da je artikulišemo u vidu našeg razumevanja karakteristične forme *ideološkog objekta*. Dinamika neoimperijalizma održava u životu obrasce karakteristične za *kolonijalizam*. Jedan od obrazaca podrazumeva nametanje povlašćenih kulturno-ideoloških ideja, odnosno potiskivanje autohtonih. Pretpostavljamo da je ovakva diskurzivna dinamika *u osnovi* delovanja neoimperijalnog ideala. Otud i relevantnost Fanonove misli za savremena dešavanja, te istraživački problem disertacije. Fenomen subjektivnosti koji će biti dalje diskutovan u tekstu, pored toga što oslikava danas ne tako retko prisutnu strukturu ličnosti, istovremeno na pitak način približava još jednu formu neoliberalizmom profilisane aberacije diskurzvinog registra. Razumevanje ove aberacije pojašnjava diskurzivni mehanizam delovanja *neoimperijalnog ideala*.

Fanon je, dakle, za nas relevantan zbog moguće *aktualnosti* nekih od njegovih zapažanja.

Kolonizovani (invertirani) subjekat

Fanon u svom delu „Prezreni na svetu“, analizirajući posledice kolonizatorskih praksi, govori o fenomenu *kolonizovanih intelektualaca*. U pitanju su bili (često visokoobrazovani) pripadnici kolonizovanog naroda, koje su kolonizatori koristili za lakše ostvarivanje svojih interesa u okupiranoj zemlji. Fanon nam govori: „*Da bi usvojio kulturu ugnjetača i prepustio joj se, kolonizovani čovek je morao da plati danak. Između ostalog, morao je da prisvoji forme mišljenja kolonističke buržoazije. To se odražava u nesposobnosti kolonizovanog čoveka da vodi dijalog.*“ (Fanon, 2017, str. 20) Kasnije nam kaže i „*Kolonizovani čovek je progonjeni čovek koji neprestano sanja da postane progonitelj.*“⁸⁸ (Fanon, 2017, str. 23).

⁸⁸ Na ovom mestu Fanon ne misli na prostu zamenu mesta, pri čemu bi kolonizovan čovek postao kolonizator, već na zauzimanje mesta onog ko je moćniji i pre svega *sigurniji*. On ovde najpre govori o *zavisti*.

Objašnjavajući nam koliko je težak zadatak usvojiti diskurzivne obrasce koji su, ne samo značajno drugačiji, nego i potencijalno štetni po subjektima pripadajuće („autohtone“), Fanon ukratko oslikava fenomen analogan *inverziji* o kojoj je reč u ovom delu poglavlja. On ocrtava *topos* i *mehanizam delovanja* imperijalnog ideala na subjekta, naglašavajući proces „prisvajanja mišljenja“ i relevantnost kolonizatorske kulture u tom procesu. U navedenom citatu već će nazire *narcistička dimenzija* fenomena koja nas najviše interesuje. Kolonizovani čovek žudi da zauzme mesto kolonizatora. Drugim rečima, možemo razumeti da on *rasterećenje* svoje teskobne, devastirajuće i nepodnošljive pozicije pronalazi u ogledalnoj relaciji sa tlačiteljem, sa njegovom tobože moćnom i osiguranom pozicijom. Mi bismo rekli – sa *neoimperijalnim idealom*. On se, mehanizmom narcističke identifikacije, decentrira od svoje devastirajuće pozicije. Tobožnja kulturalna superiornost kolonizatora, nosioca pomenutog *ideala*, naleže na subjektovu narcističku strast. Osim toga, kolonizatorska sila mu nudi i potencijalni dobitak „zamenom strana“. Situacija je, primetićemo, u nekoj meri analogna situaciji karijerizma. Karijeristi je, kao i kolonizovanom intelektualcu, mnogo toga *obećano, nagovešteno*. Obećanja koja pothranjuju arhaične dimenzije subjektivnosti sabiraju se kako u *karijernom imperativu*, tako i u *imperijalnom idealu*. Imperativ i ideal trguju pozicijama veličine i moći. Kulturni normativi čine i ideal i imperativ tobože koherentnim i konsekventnim. Možemo čak reći da, na izvestan način, kolonizovani intelektualac nastupa *kao karijerista*, ali u situaciji kolonizacije i okupacije.

Visoka narcistička investiranost praćena je osobenom distorzijom simbolizacije. Spektar priča koje kolonizovani čovek usvaja od kolonizatora, odudaraju od društvene realnosti koja je njemu (kolonizovanom čoveku) pripadajuća. Priče su (u odnosu na društveni realitet Alžirca) *iskrivljene, te sapripadne fantaziji o superiornosti Zapadnog čoveka*. Upravo ovako možemo tumačiti Fanonovo zapažanje da kolonizovani čovek nije sposoban da vodi *dijalog*. Ovakve priče, natopljene imaginarnim, uvezane u vladajući fantazam, delimično uzurpiraju simboličku poziciju intelektualca. Dijalog podrazumeva simboličkog *Drugog*, dok ga narcistički registar isključuje. Istovremeno, uzurpirana je simbolička, dijaloška razmena između kolonizovanog intelektualca i pobunjenika. *Ja* pobunjenika odnosi se prema aktualnoj realnosti, dok je (i diskurzivno, i narcističko) *ja* intelektualca, zahvaljujući osobenim narativima, upućeno na karakterističnu konfiguraciju fantazama koji su sapripadni *idealu*.

Primećujemo, dakle, narcističku profilisanost fenomena inverzije poretka diskursa, koja se očitava kako u konfigurisanosti, tako i u delovanju *neoimperijalnog ideala* koji nastupa kao *ideološki objekat*. Drugim rečima, prepoznamo prodor imaginarnog u jednom fenomenu koji se tiče međugre kulturnih diskursa. Diskusiju o aberaciji *simboličkog* registra ponovo razvijamo pričom o *imaginarnom*. Ipak, možemo se zapitati i kakav je status *simboličkog* u okvirima diskurzivne inverzije? Šta se dešava sa određenim lancem označitelja u kontekstu ovih diskurzivnih previranja?

Nadovezaćemo se, još jednom, na Fanona u pokušaju pružanja odgovora na ovo pitanje. Naime, od koristi nam ovde može biti njegovo zapažanje o dinamici kulturno istorijskih narativa u kontekstu kolonijalizma. O istoriji nam saopštava: „*Kolonizator stvara istoriju i zna da je stvara. Pošto se neprestano poziva na istoriju metropole, on jasno ukazuje na to da je (ono što on stvara u koloniji) samo njen produžetak. Istorija koju on piše, dakle, nije istorija zemlje koju pljačka...*“ (Fanon, 2017, str. 22) Pojednostavljeno rečeno, kolonizator nameće nove (tuđe, drugačije) istorijske narative. On uspostavlja kontinuitet sa *sopstvenom* istorijom. Radeći to, u istorijskom narativu kolonizovanog naroda, on tvori *diskontinuitet*.

U domenu simboličke realnosti, (koliko god to paradoksalno zvučalo) grupi kolonizovanih, koja pruža otpor i kolonizatora vidi kao *neprijatelja*, biva *potencijalno* lakše. Ako ne lakše, njima je na *kvalitativno drugačiji način* teško. Oni zadržavaju svoje mesto u simboličkom poretku, opstaju u okvirima njima pripadajućih kulturnih narativa, koji u takvim okolnostima mogu imati i važnu funkciju „vezivnog tkiva“ grupe – pogotovo u situaciji opasnosti (Ricoeur, 1988). Nasuprot tome, naizgled povlašćeni kolonizovani intelektualac nalazi se u nezavidnom položaju. U susretu sa tlačiteljima, kojima se (paradoksalno) svojevolumeno predaje, suočen je sa neophodnošću usvajanja drugačijih, neretko (od njegove autohtone kulture) odudarajućih normi i vrednosti. *Neoimperijalni ideal*, dakle, uvek u sebi obuhvata istorijske i kulturne narative koji su *drugačiji* od narativa grupe koju nastoje da asimiluju – i to su, po pravilu, narativi koji upućuju na, i osnažuju fantazmatsku dimenziju *ideala*, tj. sapripadne idealizacije.

Primećujemo, dakle, *nekompatibilnost* novih i starih narativa, te upisivanje „nove istorije“ u onu koju konkretna, živa, praktička realnost subjekta reflektuje, *usled čega* subjekat proklizava u univerzum idealiteta i narcizma. Novi narativi, podsetićemo, referiraju na povlašćenu konfiguraciju fantazija, intenzivirajući subjektovu narcističku poziciju. Otud, gore opisana,

otežanost ili nemogućnost vođenja *dijaloga*, težnja ka ogledalnim relacijama i odsustvo kapaciteta za oporicanje novousvojenih narativa. Upravo u ovoj tački jasnije prepoznajemo naznačeni *proces inverzije*, koju subjekat, blagodareći imaginarnoj dimenziji ideala, ne prepoznaje. Za njega su priče koje donosi kolonizator celovite, konsekventne i *istinite*. Čak i *istinitije* od autohtonih.

Šta se događa unutar označiteljske mreže? Zamislimo da u mrežu označitelja koja reguliše odnose jedne kulturne grupe, „uvežemo“ mrežu označitelja koja (naizgeld)⁸⁹ uređuje funkcionisanje grupe druge kulture. Mi na taj način uvodimo *semiotički diskontinuitet* u datu mrežu. Drugim rečima, mi *pervertiramo* postojeću semiotičku mrežu. No, kako smo i naglasili, subjekat koji stupa u odnos sa *ideološkim objektom* koji obuhvata takvu mrežu označitelja, ne prepoznaje navedeni diskontinuitet. Diskontinuitet biva (tobože) prevaziđen referencijalnošću na korpus fantazama koji (kao i u slučaju fragmentacije) apsolutizuje mrežu narativa – čini je koherentnom i ubedljivom. Inverzija tako potencira *dimenziju imaginarnog*.⁹⁰

Pitanje je, sada, da li ovakva simbolička mreža zadržava svoju bazičnu funkciju integracije? Naime, poznato je da simbolizacija podrazumeva integraciju mentalizovanih, simbolički neoposredovanih sadržaja, odnosno integraciju subjekta (Jevremović, 2007). Simbolički registar je, Lakan bi rekao, stabilizujuć za subjekata (Lacan, 2006e [1953]). Šta za subjekta čini ovakva (*implicitno* invertovana) označiteljska mreža? Da li je i njena funkcija subvertirana?

Slika 8

Inverzija označiteljskog lanca

⁸⁹ Neretko priče obuhvaćene neoimperijalnim idealom nisu čak ni deo društvene realnosti kolonizatorske zemlje.

⁹⁰ Ovaj proces nije jedinstven za neoliberalizam. Ipak, možemo pretpostaviti da vladajući fantazmi jesu. Neoliberalizam počiva na specifičnim fantazijama i fantazmima.

Prisetimo se prethodnih analiza. Kada smo izlagali odnos subjekta sa *karijernim idealom*, bilo je reči o predominaciji narcizma u okvirima, kako ideološke realnosti, tako i polja subjektivnosti. U takvom, značajno fantazmatski profilisanom realitetu, karijerni subjekat naizgled uspešno održava svoju stabilnost. Dalje, kada je bilo reči o fragmentaciji diskurzivnih sistema, zaključili smo, ponovo, da ove aberacije ne uzurpiraju *doživljaj* celovitosti i kontinuiteta selfa subjekta neoliberalizma. Na kraju, u primeru kolonizovanog subjekta, nailazimo na analogno *stanje subjektivnosti*. Modifikacije diskursa *ne destabilizuju subjekta* po svaku cenu. Naprotiv, kolonizovani subjekat često pronalazi naizglednu sigurnost u kulturnom otuđenju. Destabilizacija koju mi prepoznajemo, se na nivou *narcističkog ja* doživljava kao *ekspanzija, nadilaženje jalove egzistencije*. Drugim rečima, *ideološki objekat* obuhvata *invertovane narative*, koji, upućujući na povlašćeni sistem fantazija, ostaju tobože celoviti, a tako i funkcionalni. Kako priče, tako i fantazije sapripadne ovom ideološkom objektu, prikupljaju, tj. *stabilizuju* kolonizovanog subjekta koji stupa u interakciju sa *ideološkim objektom*.

Naravno, mi uviđamo da ne postoji preklapanje između *stvarnosti* i *doživljaja stabilnosti*, koji je omogućen identifikacijom sa ovakvom formom *ideološkog objekta*. Ekspanzija bića je sasvim fiktivna. Stabilizacija je, možemo reći, postojeća *ali* pervertirana.

Impliciramo, dakle, da se u sva tri osnovna primera disertacije događa osobeno *očuvanje* (simboličke) integrativne funkcije, uprkos opisanom izobličenju diskurzivne realnosti. Diskurzivni sistemi odudaraju od aktualiteta realnosti. No, distorzija se (naizgled) nadilazi narcističkom funkcijom. U slučaju karijerizma, *ideološki objekat* operiše fantazmima generisanim tako da tvore kontinuum između ideološkog idealiteta i subjektovog narcizma. Čak i pravila karijerizma „rade“ u korist subjektive sasvim fiktivne onipotentnosti i narcističke agresivnosti. U slučaju udrobljavanja i invertovanja diskurzivne realnosti, semiotička krivljenja se nadilaze *pojačavanjem kopče* sa povlašćenim fantazmom, koja omogućava da distorzija ostane samo implicitno prisutna. Ideološki objekat (model *subjekta za kog se pretpostavlja da zna i neoimperijalni ideal*), dakle, *čini* ovaj proces *moogućim*.

Odgovor na postavljeno pitanje nalazimo, kao i u prvom delu disertacije, u *karakterističnoj stabilizaciji* subjekta koja je značajnim delom utemeljena u registru narcizma. Subverzija simboličkog čvrsto *uvezuje* dimenziju imaginarnog. Subjekt koji delimično gubi stabilnost podrazumevanu mestom *velikog Drugog*, stiče (velikim delom fiktivnu) stabilnost na mestu

fantazmatski osnaženog, te diskurzivno pervertiranog *ideološkog objekta*. Imaginarna kompenzacija koja se događa, otežava subjektu da primeti narastajuće nepoklapanje između njegove realne i tobožnje pozicije. On (najčešće) *nije* subjekat koji zna; on *nije* doista u ulozi kolonizatora.

Govoreći o aberaciji simboličkog, patologiji na nivou semiotike, mi se iznova vraćamo narcizmu. Imamo li u vidu Lakanovu teoriju formiranja subjekta, izučavanje subverzije semiotičkog nas i navodi na taj put zaključivanja – vodi nas u registar psihoticizma (Lacan, 1993 [1981]). Ipak, kako bismo razrešili potencijalne nedoumice, možemo se zapitati i da li distorzija diskurziviteta ima svoju neurotsku dimenziju?

Struktura i dinamika patologije u okviru inverzije diskurzivne realnosti

Inverzija diskursa je predstavljena kao *forma patologije simboličkog poretka*. Iako je (prevashodno) psihotični patološki kvalitet diskutovan u prethodnim pasusima, korisno je zapitati se, da li je reč o samo o primitivnoj, ili postoji prostor i za zrelu patologiju u okviru ovog fenomena?

Kada posmatramo opisanu, specifičnu međuigru označitelja, postoji mogućnost da nas ona u nekoj meri asocira na (lakanovski shvaćenu) strukturu neurotičnog simptoma (Lacan, 2017 [1998]). Primetićemo, u igri može biti želja, te potiskivanje želje „kolonizovanog“. Ukoliko bismo tako promišljali, to bi mogla biti najjedostavnije shvaćena želja za *borbom protiv političkog neprijatelja*. Želja za za borbom, pobunom, *uništenjem*, može biti *sapripadna idu*. U situaciji kolonizacije, kolonizovani intelektualac bi tu želju, ukoliko pretpostavljamo njeno postojanje, nastojao da drži van domena svoje svesne refleksije.

Znamo da (Frojdova teorija nas tome uči) na mesto potisnutog sadržaja (u slučaju neurotične patologije) mora doći nekakva *kompromisna formacija* (Freud, 1923). Dakle, u pitanju je mreža označitelja koja dolazi na mesto strukture označitelja koja je potisnuta. Zapitaćemo se ovde, da li novousvojene obrasce mišljenja (kolonizatora) možemo razumeti kao kompromisnu formaciju? Da li ih možemo razumeti kao datom situacijom specifično oblikovan neurotski „politički“ simptom?

Analogija između specifične strukture „ukradenog“ mišljenja kolonizovanog intelektualca i *neurotičnog simptoma* može biti korisna jer čitaocu približava diskurzivnu *međuigru označitelja* kod ovog fenomena subjektiviteta. Međutim, važno je voditi računa, analogija *nije* potpuna. Nekoliko aspekata fenomena čini priču zamršenijom.

Za većinu neurotskih stanja, karakteristično je prisustvo negativnog afekta. Recimo, teskoba ili strah mogu biti tipični kompozitni elementi neuroze. Ipak, kod kolonizovanih subjekata, pored relativnog odsustva negativnog afektiviteta, neretko se možemo susresti sa karakterističnim *uživanjem* u svojoj poziciji. Kolonizovani intelektualac, posebice onda kada je njegov novonastali identitet *prepoznat i validiran* od strane kolonizatora, nalazi zadovoljstvo u svojoj novoj ulozi. Sentiment *zadovoljstva*, i važnost *međuigre pogleda* (kolonizovanog i kolonizatora; dva kolonizovana subjekta), ukazuju na već pomenut značaj imaginarnog za razumevanje ovog fenomena. Sva je prilika da imamo posla sa fenomenom koji je primitivniji od neurotičnog.

Pretpostavka je da uvezena retorika, iako sapripadna simboličkom registru, ima *izraženu* narcističku funkciju. Iskidan, gotovo nasilno ukomponovan, od strane subjekta oberučke prigrljen kao celovit i istinit, „tuđ“ lanac označitelja, subjektu služi da se približi slici onog tobože kompletnog, moralno, vrednosno, a neretko i estetski superiornijeg imperijalnog ideala.

Naravno, nije u pitanju potpuna izgubljenost u narcizmu. U okvirima pozajmljene kulture, mi nalazimo mnoge norme (one važeće, ili samo naizgled važeće u tom tobože boljem svetu) i pravila saodnošanja. Zakon je, to nam je jasno, neupitno simbolizovan. Osim toga, narativi nose sa sobom dimenziju sapripadnu pravilima jezika – *performativne efekte*. Drugim rečima, naglasak nije samo na tome šta kolonizovani subjekat *govori*, već šta upotreba takvog govora, te tih pravila, za subjekta *čini*. Kolonizovani intelektualac u Alžiru, govoreći i oponašajući svog kolonizatora, nadilazi svoju slabu poziciju⁹¹. Svojim govorom on *iznova obnavlja* usvojenu sliku onoga koji gospodari. Poistovetivši se sa takvim *imagom*, kolonizovani intelektualac doživljava zaokruženost svoje, nažalost ne stvarno zadobijene moći. Jezičke dimenzije igraju važnu ulogu u tome.

Opet, isto kao što ne možemo potpuno devaluirati značaj simboličkih pravila za uređenje dinamike odnosa, ne možemo ni sasvim negirati mogućnost formiranja neurotskih simptoma u ovom kontekstu. Situacija u kojoj kolonizator okupira zemlju određenog naroda, nameće svoja

⁹¹ Kada kažemo „slabost“, mislimo na razorenost i uniženost subjekta usled situacije kolonizacije.

pravila, jezik i kulturu, uređuje i kažnjava po svojoj volji – jeste (analitički, ali i politički shvaćeno) *represivna*. Klasična analitička teorija neuroza navodi nas na nedvosmislen zaključak da okolnosti pritisaka, zabrana i kazni bivaju povoljne za formiranje raznovrsnih neurotskih simptoma (Freud, 1930). To je nesporno. Međutim, ukoliko se bavimo konkretnom analizom specifične, gotovo svojevoljne upotrebe *kulturalno tuđih* diskursa, i opisanim fenomenom kolonizovanog subjekta (*intelektualca*) koji žudi za otuđenjem, zaključićemo da nužno izlazimo iz registra neurotskog, i zalazimo u registar psihotičnog.

Fanonova analiza nije korisna samo za razumevanje fenomena 20. veka. Opisana, aktualna hegemonija zapadne kulture i njoj pripadajućeg (neo)imperijalnog ideala dovode do toga da pojava „kolonizovanog intelektualca“ bude relevantnija nego ikada. Istovremeno, moramo imati u vidu da su okolnosti na bitan način izmenjene. Samim tim, pojava uzima drugačije forme. Ukoliko govorimo o *poluperiferiji* svetskog sistema, *ogoljena, brutalna represija nije* deo aktualiteta neoimperijalizma. Imperijalizam je razvio suptilnije, a potencijalno efektivnije puteve delanja. Kulturne i ideološke veze, tj. dejstvo osobenih formi *ideološkog objekta* u većoj meri operiše unutar registra fantazmatskog, nego što počiva na strogoj regulativi i principu sile. Samim tim, postaje sve teže opaziti proces ostvarivanja (kulturne) hegemonije. U slučaju Fanonovog kolonizovanog intelektualca, koji deli bitne osobine sa paradiskurzivnim subjektom neoliberalizma, fenomen je vidljiviji, samim tim dostupniji analizi. Naš zadatak je sada da ideju o *kolonizovanom intelektualcu* proširimo uzimajući u obzir aktualna dešavanja.

Inverzija i savremeni kontekst

Fanonov primer uvodi fenomen subjektivnosti koji moramo aktualizovati. Pomenute su nove forme imperijalizma, zasnovane na *drugačijim* mehanizmima ostvarivanja uticaja i kontrole u odnosu na kolonizovanu zemlju. Namesto brutalne sile, (eksplicitne) geografske kontrole i preuzimanja upravljačkih državnih struktura, prepoznajemo najpre *ideološke* mehanizme kontrole. U neoliberalizmu, efektivnost ideološko-kulturnih uticaja omogućava i održava (najpre ekonomske) neoimperijalističke prakse na međunarodnom planu (Elkins, 2022; Harvi, 2017). Mi bismo dodali – *ideološki objekti* čine procese u osnovi neoimperijalizma učinkovitim. Neko bi mogao da okarakretiše takvu interpretaciju previše oštrom, ali čak ni Zapad ne nastoji da prikrije

predočenu dinamiku moći – u javnim, medijskim diskursima⁹² nailazimo na retoriku koja jasno izlaže neokolonijalne pretenzije zemalja centra. (npr. Roser, 2024).

Ukoliko pretpostavimo da živimo u svetu novih formi kolonijalizma, možemo slutiti i nastanak novih formi „kolonizovanih intelektualaca“. No, kao što je aktualni kolonijalizam relativno zamaskiran, obmanjujuć, tj. zaodenut u narativ želje za tobožnjim podsticajem razvoja potčinjene zemlje od strane kulturne sile⁹³, očekivane su i analogne modifikacije fenomena *kolonizovanih intelektualaca*.

Dakle, tragamo za subjektima koji funkcionišu nalik Fanonovim otuđenim Alžircima. Ove subjekte ćemo prepoznati po već diskutovanom, specifičnom odnosu prema izvesnoj zemlji centra svetskog sistema, preciznije – prema konfiguraciji diskursa i fantazama koji konstituišu neoimperijalni ideološki objekat. To su oni subjekti koji (*afektom* i *fantazmom prezasićen*) narativ o dostojanstvenom i slobodnom zapadnom čoveku, uzimaju kao svoj (primitivni) *ideal*. Kako je pomenuto, naličje *idealizacije* tuđeg, najčešće prati *devaluacija* sopstvenog konteksta. Takvi pojedinci se poistovećuju sa visoko narcistički investiranim matricama kulturno drugačijih vrednosti i praksi. Usled procesa idealizacije, tuđe je posmatrano kao dragoceno, poželjno i apsolutno ispravno.

Bez poteškoća ćemo potvrditi postojanje ovakvih subjekata, ponajviše (kako logika fenomena i nalaže) u ekonomski manje razvijenim društvima, poput našeg – gde prepoznajemo fenomen nalik onom o kom je Fanon govorio, a koji smo nazvali *inverzijom diskursa*. Subjekat opstaje u odnosu sa *neoimperijalnim idealom*, pozajmljujući govor, ali i ostale simboličke resurse sapripadne ovom idealu, koji olakšavaju izmeštanje iz jalove pozicije, i (imaginarno) građenje drugog, potentnijeg *ja*. Događa se, ponovo, prevashodno imaginarna subjektivizacija neokolonizovanog subjekta. Govor ovde, primetićemo još jednom, zadobija karakterističnu funkciju integracije subjekta – *integraciju u funkciji arhaične, narcističke dimenzije postojanja*. Simbolička subjektivizacija je *invertirana*, uvučena u ogledalne procese konstituisanja. Imaginarne identifikacije (paradoksalno će zvučati), narcistički stabilizujući „invertiranog“

⁹² U Srbiji je, u julu mesecu 2024. Godine, bila aktuelna tema prodaje srpskog litijuma (čija se neetička eksploatacija planira od strane kompanije „Rio Tinto“) Nemačkoj, kojoj je litijum potreban za realizaciju „zelenih politika“ u budućnosti. Na tu temu su Austrijske novine objavile članak pod naslovom „Serbien wird zu Bergbaukolonie des Westens“ („Srbija postaje rudarska kolonija Zapada“). (Die Presse, 2024).

⁹³ Narativi o namerama razvoja nedovoljno razvijenih zemalja od strane velikih sila bili su upotrebljavani i tokom prethodnog veka kolonijalizma (npr. Harvi, 2017). Verodostojnost ovih narativa mogla se lako dovesti u pitanje.

subjekta, istovremeno ga i *parališu*. Neokolonijalni subjekat se identifikuje sa osobenim sistemom ogledalnih slika i diskursa. To je *imago* emancipovanog, obrazovanog, dostojanstvenog i imućnog subjekta kolonizatorske kulture – najpre *evroatlantske*. Slike su uvek osnažene karakterističnim praksama i narativima. Proces poistovećenja odvija se usvajanjem imaga *naprednog subjekta zapadnog društva*, ali, parcijalno i njegovog govora (setimo se brojnih tuđica i neologizama), te dekontekstualizovanim oponašanjem stila života *civilizacijski superiornog čoveka*.

Oslonci za (primetićemo, pervertirani) identitet mogu se, blagodareći tehnologiji, pronaći gotovo svuda u okruženju svakodnevice. Mnoštvo (Altiser bi rekao) ideoloških aparata to omogućava. Izloženi smo političkim, akademskim, ali i neformalnim – kulturnim i medijskim idejama o superiornosti vaspostavljenih neoliberalnih društava. Mi bismo rekli – okruženi smo parcijalizovanim, a istovremeno koherentnim *ideološkim objektom – neoimperijalnim idealom*. Poznato nam je da je i industrija zabave preplavljena (manje ili više intencionalnim) (re)prezentacijama nadmoći uspešnih zapadnih društava, njihove kulture, društvenog i ekonomskog uređenja, te praksi svakodnevnog života. Ogledalne refleksije druge, tobože vrednije kulturalne egzistencije, bivaju usvojene od strane subjekta koji formira naizgled stabilizovan, ali narcizmom prezasićen self. *Pokrenuti* retorikom i slikama tuđe „veličine“ na raspolaganju imamo mnoštvo resursa koji nam mogu poslužiti da odigravamo i konstituišemo ove dimenzije našeg *ja*. To su, na primer, za našu kulturu nekarakteristični, pozajmljeni rituali, popularna kultura, retorika, materijalna dobra. Sačinjavajući kompleksnu konfiguraciju ideološkog objekta (*neoimperijalnog ideala*), tvore ali i podržavaju, tj. stabilizuju manje ili više urušljiv self subjekta aktualiteta. Istovremeno, ovaj *ideološki objekat*, kao i *karijerni imperativ*, nastoji da zaseni, prevari i otuđi subjekta omogućivši mu da sebe oseti na mestu na kom, u stvarnosti, nije. Drugim rečima, vidimo da su (i) u ovoj situaciji simbolički resursi pod vlašću osobenih narcističkih procesa.

Važno je sada dodati napomenu. Naime, psihoanaliza Žaka Lakana nam je ukazala na to da su registri simboličkog, narcističkog i realnog (kod iole stabilnog subjekta) sapostojeći (Lacan, 2006a [1966]). Osim toga, Melani Klajn nam, na primer, skreće pažnju na to da je potpuna integracija subjekta nedostižna, kao i da kod sasvim „mentalno zdravog“ pojedinca, susrećemo džepove psihoticizma (Klein, 1946). Otud se neko sa pravom može zapitati, da li je toliki naglasak na subverziji simboličkog neophodan, i uopšte produktivan. Odgovor leži u tome da u kontekstu ovakvih društveno-političkih fenomena nije interesantan sam *upliv* narcizma. Izvestan upliv

narcizma u kontekstu fenomena subjektivnosti, ili fenomena grupe, je sasvim očekivan. Ovde je, pak, interesantan, kako stepen uvučenosti subjekta u registar narcizma, tako i pervertiranje *funkcije* simboličkog *posredstvom* delovanja karakterističnih formi *ideološkog objekta*. Dosadašnja psihoanalitička doktrina poručuje nam da je simbolizacija izvestan put emancipatorne integracije subjekta (npr. Bion, 1962; Fonagi et al., 2004). Izloženom analizom u ovoj disertaciji, mi tu tezu dovodimo u pitanje, odnosno, pretpostavljamo postojanje društvenih situacija kada upotreba jezika i drugih diskurzivnih resursa može dovesti do *drugačije stabilizacije subjekta, u odnosu na onu impliciranu simboličkom subjektivizacijom*. Impliciramo, već naznačenu, simboličku integraciju koja je u funkciji osobenog korpusa povlašćenih fantazija. Pri tome, primetićemo, sintaksa i semantika jezika su relativno očuvane – uprkos opisanom, implicitno prisutnom procesu fragmentacije i inverzije. U slučaju psihoza, tj. potpunog sloma simboličke funkcije, govorimo o idiosinkratičnom slomu sintakse i semantike (Vulević, 2016). Međutim, u ovom slučaju uočavamo osobeno pervertiranje diskursa koji, posledično tome, zalaze u džepove narcizma, kako pojedinca, tako i grupe.

Zaključak: o patologiji subjekta pervertirane realnosti

Pitanje individualnog patološkog potencijala može se postaviti za oba fenomena izložena u ovom poglavlju.

Možemo reći da, kako u slučaju fragmentacije diskursa, tako i u slučaju njihove inverzije, dolazi do nekakve, paradoksalno *stabilne destabilizacije* poretka simboličkog, te intenzivnog upliva imaginarnog. Sudeći po dostupnoj (psihoanalitičkoj) teoriji individualne patologije, ukrštanje ova dva faktora podrazumeva manifestno prisutnu patologiju. Već smo naglasili – destabilizacija funkcije simbolizacije u prisustvu patoloških formi narcizma neretko upućuje na različite forme primitivnih mentalnih organizacija⁹⁴ (Vulević, 2016). Kod primitivnih mentalnih organizacija susrećemo se sa vidljivim poteškoćama. Relaciona disfunkcionalnost, društvena neprilagođenost, moralna kompromitovanost, te sekundarne forme patologije, kao što je depresivna ili anksiozna simptomatologija, samo su neki od primera vidljivih manifestacija njihovih sturkturalnih malformiteta.

⁹⁴ Primera radi, to su narcistička i granična organizacija ličnosti.

Interesantno je da u slučaju delovanja prikazanih formi *ideološkog objekta* (koji podrazumevaju pervertiranje simboličkog registra), baš kao i kod delovanja *karijernog imperativa*, ovakvi efekti neretko izostaju. *Subjekt koji za sebe pretpostavlja da zna*, te *neokolonijalni subjekt*, primetićemo, jesu funkcionalni i visokovrednovani članovi društva. Ono što pažljivijom analizom možemo potencijalno razotkriti, jesu karakteristične forme *osujećenja* (frustriranosti) i *otuđenja* koje ovi fenomeni impliciraju. Ova dva stanja, naravno, izostaju iz dijagnostičkih klasifikacija, ali mogu biti *pokretači* nekakvih sekundarnih psihopatoloških simptoma (koji će, opet, zavisiti od podležuce strukture i razvojne istorije subjekta). Dakle, aberacije diskurzivnih struktura, kao i forme *ideološkog objekta* koje deluju na temelju ovih aberacija, nisu nužno patološke po sebi – ali mogu biti relevantan deo lanca uzročnika patologije. Čini se da, kao što kriza figurira kao nerazarajući, gotovo integralni deo društvene stvarnosti neoliberalizma, i diskurzivni realitet pokazuje saobrazne mogućnosti (imaginarne) kompenzacije diskutovanih devijacija.

Imajući u vidu rečeno, možemo zaključiti da je struktura selfa neokolonijalnog subjekta, kao i subjekta koji za sebe pretpostavlja da zna, *analogna* strukturi karijernog subjekta – koju smo izložili u prethodnom poglavlju. Sve tri analizirane forme *ideološkog objekta* ukazuju na istu podležucu strukturu i mehanizme delovanja. Stoga, možemo očekivati analogne efekte u polju samorazumevanja i samoosećanja subjekta. Self *neokolonijalnog subjekta*, kao i self *subjekta koji za sebe pretpostavlja da zna*, najverovatnije imaju istu strukturu kao i *karijerni self*. U pitanju je self odlikovan stabilnim, ali ekscesivnim uplivom imaginarnosti u domen funkcionisanja; okarakterisan nedovoljno integrisanim, arhaičnim dimenzijama subjektivnosti. Na kraju, ukoliko pretpostavimo da su tri dimenzije ideološke realnosti, odnosno tri forme *ideološkog objekta*, reprezentativne za neoliberalizam, otvara nam se prostor da zaključimo da predložena struktura selfa doista može biti tipična za subjekta naše ideološke realnosti.

* * *

U uvodu smo naglasili da struktura doktorske disertacije okvirno „prati“ strukturu Boromejskog čvora. Imajući to u vidu, nakon temeljne eksploracije *imaginarnog*, a zatim *simboličkog* u okvirima ideološkog subjekta/objekta, na red dolazi, konačno, registar *realnog*.

Registar realnog

U disertaciji smo istraživali osobene uplive imaginarnog u ideološku realnost subjekta, određene kako hegemonijom privilegovanih fantazmatskih konfiguracija, tako i pervertiranjem diskurzivnih sistema. Zanimale su nas različite forme *ideološkog objekta* koje emaniraju u tako konfigurisanom svetu, te efekti koje one ostvaruju na političkog subjekta. Postupali smo tako na temelju dve pretpostavke. Prva pretpostavka se tiče ideje da je ideologija *neoliberalizma* (*stoga i njen objekat*) najdelotvornija onda kada se oslanja na fantazmatske resurse i imaginarne puteve delovanja⁹⁵.

Druga pretpostavka tiče se važnog istorijskog faktora – stadijuma tehnološkog napretka današnjice. Tehnologija je, puno puta smo naznačili, kreativnim mogućnostima manipulacije slikom i sentimentom, ali i umešnošću pervertiranja semiotike jezika, opremila ideologiju visokoefikasnim, narcistiki utemeljenim mehanizmima delovanja na subjekta.

Analizom *strukture i delovanja* povlašćenog neoliberalnog *fantazma o karijerizmu*, a zatim izučavanjem *previranja diskurzivnih struktura* ideološkog aktualiteta, dotakli smo dva od tri prstena Lakanovog boromejskog čvora – poredak simboličkog i imaginarnog. Drugim rečima, istražili smo dve relevantne dimenzije *ideološkog objekta*. Sa pravom se možemo zapitati, šta je sa registrom realnog u neoliberalizmu? Da li je moguće izdvojiti nekakvu *osobenost veze* između neoliberalizma i poretka realnog? Pokušajmo da pružimo odgovor na ovo pitanje, ostajući pri tome u okvirima tri izložene forme *ideološkog objekta*. Dakle, pitanje bi glasilo, da li nam neoliberalne forme pervertiranja diskurzivne realnosti ukazuju na potencijalno osobeni *prodor realnog* u simboličku stvarnost subjekta? Osim toga, da li *retorika* karijernog imperativa, koja obmanjuje subjekta mnogovrsnim fantazmatskim sadržajima, ostavlja *prostor i za realno*?

⁹⁵ Iako nas zanima pre svega sadašnji istorijski trenutak, ova pretpostavka bi *potencijalno* mogla važiti i za neke druge ideološke sisteme. Ipak, sa ovim zaključkom moramo biti pažljivi. Potvrda hipoteze o univerzalnosti (barem) strukture i funkcije *ideološkog objekta* neoliberalizma zahtevala bi drugu, obimnu analizu.

Mesto realnog u diskurzivitetu neoliberalizma

Pozni Lakan je razradio ideju o toposu i funkciji *realnog* u okvirima samog *jezika*, odnosno *pisma*. Na umu najpre imamo izučavanje idiosinkratične upotrebe pisma u Džojsovim romanima, gde jezik *delimično* gubi svoju *referencijalnu funkciju*, stičući funkciju koja prevazilazi okvire konvencionalnog, kao što je, između ostalog, izražena *performativnost*. (Lacan, 2016 [2005]). Osim toga, nekoliko godina pre pomenutog seminara, Lakan je napisao tekst pod nazivom „*Lituraterre*“, gde je uveo mogućnost postojanja direktne veze između simboličkog i realnog *u domenu pisma*, izlažući koncept *granične zone* (fr. *littoral*) koju razume kao paradoksalni topos susreta ova dva registra. Seminar o Džojsoju iznedrio je već naznačen pojam *sintoma*, kojim se, na specifičan način, dozvoljava mogućnost neposrednog „kontakta“ realnog sa semiotičkim strukturama. Osim ove veze (S-R), Lakan u sintomu, kao što je već napomenuto u radu, prepoznaje i potencijal za zaštitu strukturalno nestabilnog subjekta od moguće psihotične dekompenzacije.

Za našu temu može biti od značaja da detaljnije objasnimo pretpostavljenu *vezu* između realnog i simboličkog, a zatim da uvežemo ove teorijske uvide u istraživanje *ideološkog objekta* neoliberalizma. Drugim rečima, želimo da otvorimo pitanje mesta realnog u konfiguraciji *ideološkog objekta*.

Kako Lakan obrazlaže ovu povezanost? U tekstu *Lituraterre*, počinje od potcrtavanja *razlike* između pisma i označitelja, naglašavajući da oni nisu istovetni, te da pismo nikada ne može biti superiornije od označitelja (Lacan, 2013). Setimo se – mi se bavimo *društvenim narativima, odnosno diskursima*, koje bismo mogli da smestimo u *graničnu zonu između govora i pisma*. Dok je govor relativno *blizak* lancu označitelja, pismo se od njega *udaljava* (Lacan, 2013). Lakan opisuje kako se *priča*, (mi možemo promišljati „*kako se diskurs*“) udaljava od poruke primarno obuhvaćene njom. Priča do subjekta dolazi *ne noseći samu poruku* (Lacan, 2013, str. 328). Ona je, u stvarnosti *prazna*. Praznina implicira realno. Drugim rečima, Lakan prepoznaje mesto za realno u okvirima diskurzivne formacije koja se udaljava od označiteljskog lanca. S obzirom na prazninu, Lakan postignut efekat priče (na recipijenta) pripisuje (uslovno rečeno) *feminizaciji*⁹⁶, što možemo razumeti i kao (već obrazložen) proces imaginarnog uceljenja znanja koje nam nije dostupno.

⁹⁶ Lakan o feminizaciji ovde govori najpre metaforično. Upotreba ovog pojma najčešće može da se razume kao *pasivno* ili *imaginarno*.

Pisanje, kaže nam dalje Lakan, *nije kopija označitelja*, već njegovih jezičkih efekata, odnosno kopija jezika koji je već *krivotvoren* od strane onoga koji govori (Lacan, 2013, str. 332). Diskurs upravo možemo razumeti ovako, kao epifenomen mreže različitih govora o pojavi koje se diskurs tiče. Diskurs je, dakle, evidentno *udaljen* od strukturacije označiteljskog poretka.

„*Pismo je granična zona – tako nazivamo čitavu jednu oblast koja predstavlja granicu za drugu, pri čemu su one do te mere strane, da nisu ni recipročne. ... Pismo upravo ocrta **ivicu praznine** u znanju*“ (Lacan, 2013, str. 329). Time nam Lakan govori da registar pisma, *odnosno diskursa*, jeste registar privida. U pitanju je praznina isklesana pisanjem diskursa. Diskurs (tj. registar pisma) je u *graničnoj zoni* između znanja i užitka, koji je sapripadan realnom. Ovi teorijski uvidi nam osvetljavaju još jednu, važnu dimenziju strukture neoliberalnih diskursa. Naime, moramo prepoznati i prodor realnog, koji diskurs (po sebi) čini potencijalno još nestabilnijim. Opisani procesi pervertiranja semiotike u neoliberalizmu poigravaju se, između ostalog, i sa nabojem praznine u diskurzivnom. Drugim rečima, prepoznavamo da *konfiguracija* izloženih formi *ideološkog objekta* nužno obuhvata poredak realnog.

Kakav je onda subjekat koji postoji na mestu takvog, izvitoperenog diskursa? „*Ništa ne komunicira manje o sebi od subjekta koji na kraju dana ne krije ništa. On samo nastoji da vas manipuliše: vi ste samo element među drugima u ceremoniji u kojoj je subjekat ucelovljen tako da može svakog trenutka da se dekompenzuje.*“ (Lacan, 2013, str. 334). Subjekt koji nešto krije, jeste subjekat na mestu velikog Drugog. Mogućnost „sakrivanja“ podrazumeva registar nesvesnog. Registar nesvesnog, tj. uspostavljena granica između svesnog i nesvesnog, podrazumeva simboličku egzistenciju subjekta (Vulević, 2016). Dakle, kako se pervertiranjem diskursa udaljavamo od strukture označiteljskog poretka, ulazimo u međuigru manipulacije, opscene, ali i praznine – međuigru određenu osobenom *nestabilnošću*. U pitanju je nestabilnost bliska kako imaginarnom, tako i realnom.

Zaključićemo, Lakan potencira da jedna diskurzivna formacija, kao što je pismo, biva udaljena od stabilnosti označitelja; on uvodi značaj *realnog* za razumevanje strukture i dinamike diskurzivnih tvorevina. *Osobnost neoliberalizma* prepoznavamo u *načinu* na koji on *tvori i manipuliše* ovom *distancom između diskursa i označitelja*. Kako fragmentacija, tako i inverzija, ali (kako ćemo videti) i vladajući povlašćeni fantazmi „vuku“ simbole u temelj konkretne realnosti. Imajući to na umu, moramo dopuniti našu teoriju povlašćenih fantazama, te pervertiranih diskursa,

koji figuriraju kao elementi konfiguracije *ideološkog objekta*. Neophodno je uračunati dodatnu dimenziju destabilizacije ovih osobnih ideoloških resursa – destabilizaciju koja je uslovljena nabojem konkretne, sirove realnosti subjekta. Pri tome, pretpostavićemo da je naboj realnog potentniji onda kada se implicitno prisutna pervertiranost diskursa *razotkrije*. Mislimo na destabilizaciju koja se događa onda kada subjekat prepozna nepoklapanje između ideala i realnosti; između priče osnažene povlašćenim fantazmom i realnosti društvenog aktualiteta. Onda kada, refleksivno propitan diskurs otkriva svoju, do tada samo implicitno postojeću, invertovanost i fragmentisanost.

Konačno, oslanjajući se na navedeno, moramo zaključiti da prepoznati *užitak* fragmentacije i inverzije nije posledičan isključivo radu imaginarnih mehanizama, već da, u izvesnoj meri, počiva i na užitku koji subjekat pronalazi u (ponekad idiosinkratičnoj) *destabilizaciji* usvojenih narativa, koja priziva naboj konkretnog. Nalik Džojosu, doduše na manje kreativan način, neoliberalni subjekat može otkriti jubilaciju u jednom specifičnom modalitetu subjektivizacije – u subjektivizaciji kroz diskurse i priče koje, usled svoje (od strane subjekta prvobitno neprepoznate, implicitno postojeće) fragmentisanosti ili inverzije, *imaju potencijal* da zahvate realno. Posledično *pervertiranju referencijalnosti*, ideološki objekti koji u osnovi barataju invertiranim i/ili fragmentisanim diskursima, ne poklapaju se u potpunosti sa aktualitetom mreže *odnosa i razlika*, tj. aktualitetom društvene, simbolički oposredovane realnosti. Oni upućuju na (osveščene i neosveščene) ideološki povlašćene fantazme. Usled takve konfigurisanosti ideološkog objekta, pervertirana referencijalnost na specifičan način uvodi *mogućnost* prodora *realnog*, koje uvek perseverira u zaleđu fantazmatskog i simboličkog. Drugim rečima, konačno prepoznavanje nepoklapanja (tobože) celovite priče i aktualiteta simboličke realnosti, subjekta *vraća* u dodir sa realnim. To omogućava karakteristična, refleksijom indukovana destabilizacija donedavno stabilne, fantazmom osnažene simboličke konstrukcije. *Uvid* u pervertiranost diskursa koji se subjektu nudi – praćen je prodorom realnog. I što je važno uočiti – Lakan nam skreće pažnju da subjekat može pronaći neobično *zadovoljstvo* u ovom *višku realnosti koja nadire u okvirima destabilizovane diskurzivne konstrukcije*.

Izložena analiza zahvata najpre procese inverzije i fragmentacije diskursa. No, imamo na umu još jedan potencijalni način na koji *realno* pronalazi svoje mesto u neoliberalizmu. Ovaj

modalitet prodora realnog najvidljiviji je u okvirima dinamike povlašćenih fantazama *ideološkog objekta* neoliberalizma – karijernih, individualističkih i neoimperijalnih.

Tenzija između fantazma i realnog

U polju imaginarnog može se prepoznati poseban oblik susreta neoliberalnog subjekta sa realnim – (kontingentna, ali doista mogućna) situacija *ostvarenja subjektive fantazije*. Ova forma nije slučajno odabrana. Ideja o *mogućnosti* ostvarenja fantazije čini jedan od stubova ideologije koja nas zanima i deo je konfiguracije sve tri forme *ideološkog objekta*. Karijerni imperativ otvoreno počiva na ovoj zamisli. Ideali karijerizma, kako smo zaključili u analizi, figuriraju kao kolektivni fantazam, kolektivni *san* koji subjekta podstiče da ostvari *radikalno narcističan odnos sa samim sobom*. *Ideološki objekat* koji ovim idealima raspolaže, navodi subjekta da veruje da, bilo ko, poštujući određena pravila igre, *može ispuniti* svoje fantazije. Neoimperijalni ideal na sličan način raspolaže obećanjem o mogućnosti ispunjenja fantazije. Štaviše, neokolonizovani subjekt je, posledično identifikaciji sa idealom, pokrenut verom u mogućnost bolje egzistencije koja će se ostvariti zauzimanjem mesta kolonizatora. Subjekt koji za sebe pretpostavlja da zna, posebno danas kada internet baze podataka, osnažene „veštačkom inteligencijom“ (kao što je *ChatGPT*), figuriraju kao imaginarni „produžetak“, tj. kontinuum subjektivnosti, omogućava sebi nešto vrlo blisko *obistinjenju* privida *sveznanja*.

Ostvarenje sna (poznata, nimalo slučajno američka sintagma „*dream come true*“) nije samo privilegovana *ideja* u retorici neoliberalizma, koja celokupnu ideološku matricu održava u životu. Diskurs neoliberalizma nije potpuna *varka*. Obistinjenje fantazije nije samo priča otcepljena od stvarnosti – već je važan element praktičke realnosti.

Ono što neoliberalizam obećava, s vremena na vreme, sasvim akcidentno *ispunjava*. Fragmenti fantazmatskog jezgra neoliberalnih formi ideološkog objekta, ponekada bivaju odigrani u realnosti. Karijerno žrtvovanje, povremeno, vodi ka *stvarnom* materijalnom i socijalnom *ostvarenju*. Kolonizovani subjekat, katkad, zauzme mesto svog kolonizatora. Ishod je u značajnoj meri determinisan kako osobenim normama, tako i složenom mrežom slučajnih faktora, no svesno objašnjen upravo pounutrenim životnim stilom ulaganja, odricanja, truda, kompeticije, trpljenja i *verovanja*. Dakle, iako retki, momenti poklapanja anticipatornih fantazija koje sačinjavaju jezgro ideološkog objekta, sa aktualitetom realnosti, zapravo *postoje*.

Upravo momenat kada se neki od ključnih fragmenata ideološkog objekta poklopi sa živom, konkretnom realnošću, prepoznamo kao još jedan vid *prodora realnog u konfiguraciju subjektivnosti*. Kako subjekat reaguje na to? Ne sasvim očekivano – ambivalentno.

Kako bismo pojasnili ambivalenciju situacije ostvarenja fantazije, korisno je da se prisjetimo puta subjektovog formiranja. Neonatus dolazi na svet bez mogućnosti da se nosi sa *realnim* – kako sa prlivom senzornih informacija iz spoljašnjeg sveta, tako i sa sopstvenom, sirovom telesnošću (Lacan, 2006f [1949]). Napomenuli smo, neonatus je u stanju *senzomotornog haosa*. Pritisak neoposredovane konkretne realnosti je neizdrživ. Iz stanja fragmentisanosti prividno ga spašava *objekat malo a*. Dalja priča nam je poznata – ogledalne relacije i, kasnije, intervencija Imena oca vode ka izgradnji (*nestabilnih ali postojećih*) kapaciteta za integraciju sadržaja i stanja sapripadnih spoljašnjem i unutrašnjem svetu. Subjekt situiran u simbolički poredak ne očekuje blizak susret sa realnim. Strukture i funkcije simboličkog pomažu mu da održi *distancu* od konkretne realnosti (Lacan, 2006f [1949]). Čak ni subjekat ogledalne relacije nije prepušten udaru sirove tenzije. Identifikacija sa imagom, omogućava barem *privid spasenja od pretnje sirove fragmentacije*.

Konstitutivni naponi *subjekta u nastajanju* da izbegne suočavanje sa neizdrživim pritiscima realnog moraju nam biti na umu sada, kada kada nastojimo da razumemo njegov odnos prema ideji ostvarenja neoliberalne fantazije – bila to fantazija o karijernom ostvarenju, saznajnoj superiornosti ili o stupanju na poziciju kolonizatora. Naime, moramo izložiti šta tačno podrazumeva proces „ostvarenja fantazije“, i da li subjekat *zaista* tome teži?

Lakan, (između ostalog i) u svom seminaru o strepnji pojašnjava odnos između subjekta i objekta njegove želje, u čijoj osnovi pretpostavljeno figurira *objekat malo a* (Lacan, 2014). Odnos je, na prvi pogled, paradoksalan. Lakan nam govori da, što se subjekat (naizgled) više približava, tobože prisvaja i neguje (ono za šta veruje da je) objekat njegove fantazije, to se više, zapravo, *udaljava i odvraća od njega*. Nastojeći da se približi svojoj fantaziji, istovremeno *osnažuje* imaginarnu dimenziju ove relacije. Napredujući u svojim naporima ostvarenja fantazije, sve više nastoji da u *objektu svoje želje* održi i zaštiti njenu *fantazmatsku* prirodu, njen *ogledalni lik*. Drugim rečima, napredujući ka tobožnjem ujedinjenju sa objektom fantazije, biva sve više uvučen u ogledalnu relaciju – koja podrazumeva *narastajuće nepoklapanje u realnosti* (Lacan, 2014, str. 41).

Vidimo da ovakva dijalektika odnosa subjekta sa fantazmom podrazumeva *nedostižnost*. Sa jedne strane, subjekat teži da se približi svojoj fantaziji; sa druge strane, težnja podrazumeva sve veću uvučenost u odnos ogledalne identifikacije sa fantazmom, što paradoksalno povećava distancu. Setimo se izlaganja o prirodi ogledalnog stadijuma – stopljenost subjekta u nastajanju i *objekta malo a jeste fiktivna*. Subjekt se formira na mestu *privida, utvare objekta*. Suština ogledalne identifikacije jeste subjektova samoobmana o prevazilaženju svoje prvobitne, nezavidne pozicije. Jureći fantazam, subjekat ga samo osnažuje, odnosno afirmiše njegovu (i svoju) fiktivnu poziciju.

Ukoliko se vratimo na analizu *ideološkog objekta*, koji pretpostavljeno u sebi obuhvata konfiguraciju povlašćenih fantazama, videćemo da subjekat po pravilu provede svoj životni vek paradoksalno uživajući u praznini uobličenoj fiktivnim idealom, neprestano *stremeći napred*. Primera radi, ideja *karijernog rasta* upravo to podrazumeva – nezaustavljivu žudnju za kretanjem napred, pri čemu uočavamo da je u osnovi tog naizglednog, praznog progressa, osnaživanje fantazmatske strukture koja subjekta pokreće.

Lakan pretpostavlja nešto što se čitaocu može učiniti kontraintuitivnim. On nam, suštinski, sugerise da *subjekat ne teži da doista ostvari svoje fantazije*. Da ne želi da, u realnosti, dođe u posed svog *fantaziranog objekta*. Naravno, podrazumevamo da subjekat toga *nije svestan*. No, zašto on tome ne bi nedvosmisleno težio?

Strepnja, koju Lakan vezuje za registar realnog, tj. razume je kao jedini *pravi*, neoposredovani simptom subjekta, javlja se u situaciji kada se subjekat *previše „približi“ fantazmu*, rizikujući da otkrije nepoklapanje koje je u osnovi imaginarne relacije (Lacan, 2014). Strepnju Lakan razume kao *nepodnošljivu neprijatnost* koja se pojavljuje tamo gde se dogodila *imaginarna kastracija (minus fi)*. „Sve počinje sa imaginarnom kastracijom, jer ne postoji slika nedostatka, praznine. Kada se strepnja pojavi, pojavljuje se upravo zato što se prepoznaje nedostatak nedostatka (tj. fantazma)“. (Lacan, 2014, str. 42). Dakle, možemo reći da, ukoliko dođe do kolapsa arhaične fantazije, što njeno obistinjenje nužno podrazumeva, mesto kolapsa biva upotpunjeno strepnjom. Strepnja navire posledično suočavanju subjekta sa nepodnošljivom, neoposredovanom realnošću, koju je konstituisao upravo *do tada postojeći* fantazam.

Obećanje o ispunjenju fantazije⁹⁷ jeste za subjekta potencijalno *opasno*, tj. rizično obećanje, čije opasnosti subjekat zapravo nije ni svestan. U neoliberalno uređenoj društvenoj stvarnosti, kao što smo naglasili, ispunjenje fantazija nije sasvim nemoguće. Svedočimo različitim primerima impozantnih uspeha koji zatim postaju *deo obećanja o mogućnosti ostvarenja* neoliberalnih ideala. Sada, vodeći se izloženom Lakanovom idejom o nelagodi susreta sa *mestom kolapsa fantazma*, možemo da pretpostavimo nešto neočekivano o subjektu neoliberalizma.

Uzmimo za primer neokolonijalnog subjekta koji je vođen fantazijom o tome da postane *emancipovani zapadni Evropljanin*. Nakon mukotrpnog rada, odricanja, i, najvažnije, kontinuiranog maštanja i izmeštanja u domen imaga anticipatorne subjektivnosti, možemo zamisliti, i to nije sasvim nerealno u današnjem svetu, da naš subjekat konačno dobije mogućnost ne samo da živi komfornim životom u nekoj „*razvijenoj*“ *zemlji zapadne Evrope*, već i da tamo radi, te, konačno, u jednom trenutku *postane državljanin* te zemlje.

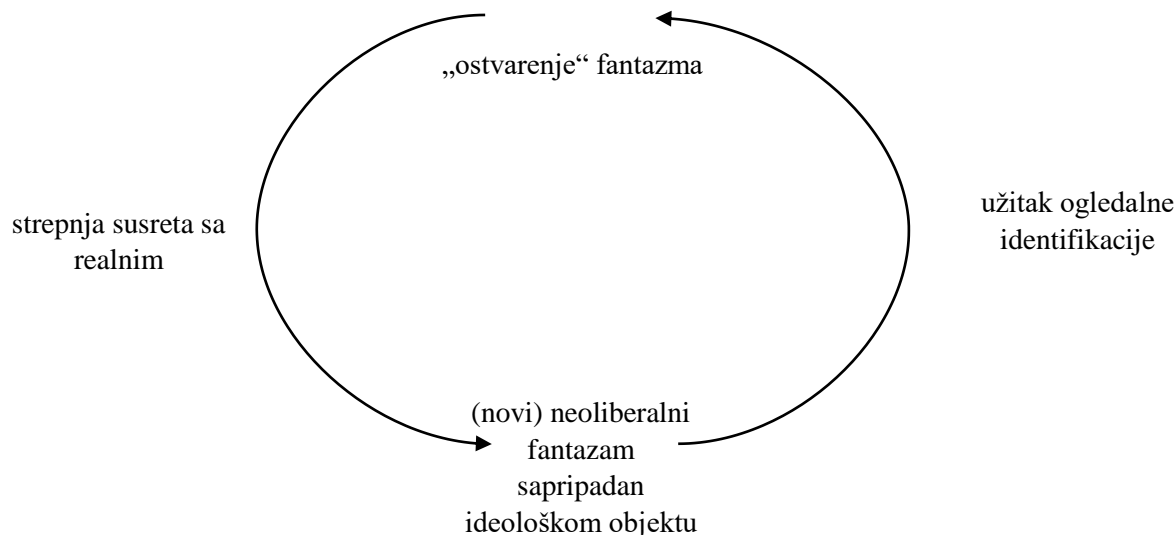
Šta se može desiti pri svakom, ali i ovom konkretnom ostvarenju sna. Imamo priliku da istražimo susret *simboličkog i realnog*. Sa jedne strane, događa se svojevrsna simbolička subjektivizacija – subjekat biva prepoznat od strane novog sistema uloga, normi, običaja, te stupa u drugačiju mrežu odnosa. Sa druge strane, ne možemo poreći obistinjenje, konkretnu realizaciju (nekadašnje) fantazije. Vodeći se logikom Lakanovog mišljenja, očekivaćemo proboj realnog, te, posledično, naboj nepodnošljive neprijatnosti (Lacan, 2014). Potvrdu ove ideje možemo potražiti u domenu svakodnevnog ličnog iskustva. Ostvarenje velike, *arhaično relevantne* fantazije gotovo nikada nije praćeno kvalitetom užitka koji je karakterističan za narcističku identifikaciju. Nasuprot tome, prepoznamo svojevrsni užitak koji prati „sudar“ subjekta sa realnošću koja odgovara nekadašnjem fantazmu. U ovom slučaju radije govorimo o *karakterističnom užitku sapripadnom registru realnog* (Lacan, 2016 [2005]). Užitak koji prati neoposredovani dodir sa sirovom realnošću. Osim toga, Lakan nam naglašava, na mesto ove *rupe* u simboličkom i fantazmatskom poretku, doći će i nemir subjekta. Zadovoljstvo dodira sa realnim biće nužno udruženo sa osobenom strepnjom.

⁹⁷ Važno je naglasiti da ne govorimo o bilo kakvoj fantaziji. Lakan govori o *fantazmu nad fantazmima* – primitivnoj fantaziji koja se naslanja na odnos subjekta sa objektom malo a (Jevremović, 2000). Kada mi govorimo o fantaziji ili fantazmu u kontekstu strukture ideološkog objekta, upućujemo na arhaične dimenzije subjektivnog postojanja. U jezgri ideološkog objekta figuriraju arhaične fantazije o onipotenciji, megalomaniji, omniscijenciji. Sve tri forme ideološkog objekta su konfigurisane tako da pobuđuju, tj. potenciraju primitivnu grandioznost subjekta.

Kako se razrešava ova situacija; te kako neoliberalizam olakšava razrešenje konfliktne situacije? Osim toga, ako sudar sa realnim ne pogoduje ostvarenom subjektu, kome ona pogoduje?

Kada se neoliberalni subjekat nađe u situaciji ostvarenja svojih primitivnih *ideala*, pretpostavljamo da se njegov razvojni put narcizma *neće zaustaviti* u toj istorijskoj tački. Isto možemo zamisliti i na primeru izloženog neokolonijalnog, i u slučaju karijernog subjekta, te subjekta koji za sebe pretpostavlja da zna. Sa jedne strane, ukoliko uzmemo u obzir predočenu analizu, predviđamo da će ostvarenje ideala voditi nekom obliku sudara simboličkog i realnog, koji će, zatim iznedriti ambivalentni spoj *nemira i zadovoljstva*. Drugim rečima, verujemo da će se subjekat naći u neudobnoj, potencijalno i nepodnošljivoj poziciji. Neprijatnost blizine realnog, navešće ga, kao i u najranijim danima razvoja, da se decentrira od te pozicije. Stoga, možemo očekivati da će u okolnostima kolizije simboličkog i realnog, bitnu ulogu odigrati *ponovna intervencija ideološkog objekta*. U okolnostima neizdrživog ostvarenja bliskosti sa realnim, subjekat će ubrzo tragati za *novom fantazmatsko-diskurzivnom formacijom* koja će oposredovati udar sirove realnosti.

U tome se ponovo prikazuje potentnost neoliberalnog ideološkog objekta, koji ne samo što vlada širokim spektrom primamljivih obećanja i unapred upakovanih snova, dostupnim subjektu uhvaćenom u problematiku ostvarene fantazije, već i stalno podupire subjekta da se drži imaginarnog puta bivstvovanja. On to čini njegovim ekspliciranim podsticajem da nikada ne stagnira, da kontinuirano „raste“ i uvek traži *više*. Iz nelagode ostvarenja fantazije, subjekat će se izvući tako što će krenuti starim, poznatim putem, i probuditi žudnju za novim povlašćenim idealom. Opisani ciklus možemo ilustrovati na sledeći način:

Slika 9

Dinamika (neoliberalnog) fantazma

Ukoliko promatramo predočeni krug, možemo se zapitati šta ga čini karakterističnim u odnosu na svaku drugu situaciju ostvarenja fantazije. Naime, pretpostavljena, važna *differentia specifica* neoliberalizma je što za subjekte čini *aktualnom mogućnost ispunjenja fantazije*. Pri tome, mogućnost se aktualizuje pojedinačnim, (u značajnoj meri) akcidentnim situacijama *realnog* ostvarenja. Obećanja nisu *sasvim* fiktivna, i to neposredno uvećava imaginarnu vrednost fantazma, čineći ga poželjnijim i efektivnijim za svakog subjekta koji stupa u ogledalni odnos sa njim. Povremeno ostvarenje fantazije, ponekog neoliberalnog subjekta, čini fantazam ubedljiviji ne samo za *druge* subjekte društva, već i za tog istog subjekta koji ulazi u *novi* ciklus ogledanja, decentrirajući se od nelagode ostvarenja. Ne smemo zaboraviti, sudar sa realnim nije samo neprijatno, neoposredovano iskustvo, već sa sobom nosi i privlačan *višak*, tj. specifičan, sirovi užitak. Najvažnija implikacija ovakvog stanja stvari jeste zatočenost subjekta u međugri registara koji ga u osnovi čine *nestabilnim i iracionalnim* – imaginarnog i realnog. Neoliberalizam kreira *efikasnu* igru koja podupire ovu prikovanost.

IV. Diskusija i zaključak

U radu smo se oslonili na psihoanalitičke koncepte – najviše Lakanove ideje, ali i pojmove psihologije selfa Hajnca Kohuta – kako bismo analizirali i izložili fenomene karakteristične za *neoliberalizam*, vladajuću ideologiju Zapadnog društva. Uopšteno gledano, tri dimenzije političkog aktualiteta su bile u fokusu istraživanja: *karijerizam*, *hiperindividualizam* i *neoimperijalizam*. Za svaku od navedenih dimenzija predložili smo odgovarajuću formu ideološkog objekta, i istražili njegov uticaj na subjektivnost. Upotrebili smo nekoliko ključnih Lakanovih koncepata u analizi, pri čemu smo se u prvom delu rada osvrnuli na specifičnu funkciju *fantazma*, a u drugom delu rada na karakterističnosti *diskursa* u neoliberalizmu. Drugim rečima, ukoliko pokušamo da napravimo grubu podelu – prvi deo rada na osoben način obrazlaže *imaginarne* sadržaje i procese ideološkog realiteta, tj. ideološkog objekta, a drugi deo rada osvetljava one *simboličke*. Međutim, ovakva okvirna podela samo služi da olakša čitaocu razumevanje strukture rada, ali ne oslikava ni stvarnu dinamiku teksta, ni pretpostavljenu konfigurisanost ovog osobenog subjekta i njegovog ideološkog realiteta.

Naime, u prvom poglavlju vidimo da *karijerni imperativ*, *ideološki objekat* karijerizma, počiva i na specifičnoj *diskurzivnosti*, i podrazumeva jasno određenu *normativnost* koja se predočava subjektu. Zatim, u drugom delu, vidimo da sve razmatrane forme pervertiranja neoliberalnih diskursa na osoben način uvode u igru *imaginarni registar*. Na kraju, naznačeno je i posebno mesto za *registar realnog* u okvirima svih razmatranih fenomena. Dakle, u radu je uzeta u obzir, i očuvana ideja o nužnom *sapostojanju* tri registra. Novina leži u istraživanju potencijalnih *specifičnosti međuigre registara* koju uvodi istorijska kontingencija neoliberalizma. Pored toga, u radu prepoznajemo i potencijalno nove, za neoliberalizam karakteristične *fenomene narcizma*.

Kako naslov rada i upućuje – najviše nas je zanimala dinamika odnosa između subjekta i ovako ustrojenog ideološkog konteksta. Nismo se interesovali za *ideologiju uopšte*. Naprotiv, nastojali smo da razumemo istorijski osobene fenomene subjektivnosti. No, ovo „uže“ interesovanje ne isključuje *mogućnost uopštavanja* naših zaključaka⁹⁸.

⁹⁸ Analiza mogućnosti uopštavanja naših zaključaka prevazilazi okvire ovog rada i ostaje važan zadatak za neke naredne interpretativne napore.

Tokom rada smo se kretali predominantno između dve teorijske pozicije⁹⁹ koje su nam pomagale da osvetlimo različite uglove fenomena koji nas zanimaju. Ovi teorijski koncepti, iako su nam približili mnoge aspekte narcističke dimenzije subjektivnosti, imaju ograničen domet u aktualnom istorijskom kontekstu. Kako ideološke, tako i psihološke pojave koje izlažemo u radu, nisu bliske istoriji u kojoj su živeli autori čije koncepte upotrebljavamo. Stoga, u završnom delu rada, nastojimo da artikulišemo teorijsku poziciju kojom, konačno, *uvezujemo* analizirane fenomene. Dakle, postavimo zaključna pitanja: kako, na koncu razumemo *strukturu i funkcionalnost* izloženih formi ideološkog objekta? *Kakvim psihološkim mehanizmom* objašnjavamo dinamiku funkcionisanja subjekta neoliberalizma? Kako razumemo *stabilno-nestabilnu strukturu selfa* koja se konstituiše pod uticajem predočenih, dominantnih formi ideološkog objekta?

Ni objekat malo a, ni selfobjekat – već ideološki objekat

Analiza neoliberalnog subjekta dovela nas je do naizgled paradoksalnog zaključka. Ideološki objekat, onakav kakvim smo ga mi razumeli, vrvi od *iracionalnosti i narcizma*. Ali, subjekat nama sapripadnog ideološkog realiteta, uprkos evidentnim uplivima paranoidnog, *ostaje stabilan*. Bili smo zainteresovani da razumemo dinamizme u osnovi ove osobene stabilnosti, kao i da istražimo moguće posledice *ovako stabilizovanog* subjekta.

Registar imaginarnog, primetićemo, ima izuzetno značajnu ulogu u našim naporima tumačenja fenomena. *Karijerni imperativ*, recimo, svoju efektivnost *duguje* narcističkim sadržajima i mehanizmima koji se nalaze u njegovoj osnovi. *Pervertirani narativi* neoliberalizma svoju ubedljivost stiču *približavanjem* logici funkcionisanja fantazma. Uspešnost *neoimperijalizma* počiva na potentnosti imaginarne relacije koja se uspostavlja između gospodareće grupe (tj. gospodarećeg subjekta) i uslužne grupe, (odnosno, uslužnog subjekta). U osnovi svake od izloženih političkih situacija prepoznajemo vulnerabilnost subjekta – uslovljenu načinom na koji se konstituiše; narcističku glad; *topos* u poretku subjektivnosti koji je *skotomizirajuć za agensno delovanje* koje bi počivalo na stabilnoj *razlici* između subjekta i velikog Drugog.

⁹⁹ Iako smo upadljivo više koristili teorijsku logiku Lakanove psihoanalize.

Vezujući patologiju (aktualnog) ideološkog poretka za registar imaginarnog, istražili smo kako se fenomeni neoliberalizma približavaju logici funkcionisanja *objekta malo a*. Tako smo *karijerni imperativ, imago kolonizatora, te model omniscijentnog subjekta* razumeli kao fenomene *analogne* Lakanovom *paranoidnom objektu*, na temelju kog subjekat neoliberalizma neminovno stupa u dualnu relaciju.

Princip dualne relacije doista pojašnjava mnoge aspekte fenomenološki vidljive dinamike u okviru odnosa subjekat – ideološki aktualitet. Pre svega, ne možemo negirati ključno mesto *otuđenja i obmane* u ovoj međugri. Karijerista opstaje osećajući sebe na mestu na kom zapravo nije. Detaljno smo izložili mehanizme kojima društvo podupire ovo otuđenje, omogućavajući subjektu gotovo kontinuiranu egzistenciju u situaciji *nepoklapanja sa samim sobom*. *Karijerni ideal* podrazumeva i samoobmanu, jer subjekat, otuđivši se u slici idealne realnosti, sebi onemogućava prepoznavanje samog otuđenja. Isto možemo reći i za neokolonijalnog subjekta. Usvojivši sliku, prakse, diskurse kolonizatora, on sebe *vara* izmeštanjem u fiktivni identitet (i realitet), koji mu potom onemogućava da misli o stvarno postojećoj razlici – ne samo između sebe i drugog (koji nastoji da na njega utiče), već i između svoje *stvarne egzistencije* i *imaga* koji je zaklanja.

Međutim, ne možemo reći da se priča završava prepoznavanjem dimenzija otuđenja i (samo)obmane. Iako one jesu važne za razumevanje fenomena neoliberalne subjektivnosti, slika nije potpuna, i dinamika je kompleksnija. Prepoznata stabilnost neoliberalnog subjekta ne počiva *samo na pseudostabilnosti, petrifikaciji* koju garantuje mreža ogledalnih identifikacija. Prepoznajemo *višak* koji izmiče starom, klasičnom teorijskom aparatu Lakanove psihoanalize.

Ne osporavajući zaključak da ideološki realitet potencira ono u subjektu narcističko, zainteresovali smo se za dalje istraživanje mehanizma, tj. *funkcije* kojom bi se održavala ova prepoznata stabilnost. Nadovezali smo se Kohutovom *teorijom selfa*, perspektivom psihoanalitičara koji je, kao i Lakan, temeljno razmatrao fenomene narcizma, te ih (u nekoj meri) dovodio u vezu sa funkcionisanjem grupe. Kohut u odnosu na Lakana *eksplicitnije* govori o funkciji integracije koja se pounutruje u adekvatnoj narcističkoj relaciji. Drugim rečima, on nam je pružio mogućnost da zauzmemo analognu, ali dovoljno drugačiju perspektivu istraživanja istovetnih fenomena.

Analiza nas je dovela do zaključka da *karijerni imperativ funkcioniše analogno (pre svega neadekvatnom) selfobjektu*. Na sličan način možemo razmišljati i u slučaju drugih razmatranih formi ideološkog objekta – u slučaju *neoimperijalnog ideala* i modela *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*. Ova teorijska perspektiva nam je, dakle, osvetlila još neke važne dimenzije predmeta našeg istraživanja.

Naglasili smo da *selfobjekat*, nasuprot *objektu malo a*, onda kada vrši svoju funkciju na adekvatan način, ne predstavlja *remeteći* razvojni faktor. U povoljnim okolnostima, funkcija selfobjekta biva internalizovana, tj. pounutrena od strane subjekta, što omogućava potonju koherentnost i stabilnost selfa, u vremenu i prostoru. Drugim rečima, omogućeno je stabilno samoosećanje i samorazumevanje subjekta. Mi pretpostavljamo, dakle, da dejstvo različitih fenomena, tj. objekata karakterističnih za neoliberalni aktualitet, može biti analogno dejstvu *selfobjekta na subjekta u nastajanju*.

Na osnovu čega pretpostavljamo postojanje takve interakcije u neoliberalnoj ideološkoj realnosti? Najpre na osnovu, u radu više puta potcrtanog, primetnog faktora (*paradoksalne*) *protektivnosti usvojenih ideoloških matrica*. U situaciji neizvesnosti, rizika i ugroženosti, subjektovo samoosećanje najčešće *ne teži dezintegraciji*. To nam ukazuje da subjekat ima čemu da se okrene – postoji nekakva forma pounutrene *stabilišuće funkcije*. Drugim rečima, subjekat neoliberalizma poseduje izvesne *ideološki determinisane*, internalizovane resurse za integraciju selfa.

To ćemo primetiti u slučaju sva tri primera u disertaciji. Karijerizam podrazumeva neuzdrmano (*samo*)obećanje *uvek mogućeg uspeha*, u kakvim god da se egzistencijalnim okolnostima pojedinac nalazi. Ista logika važi i za odgovor subjekta na neoimperijalističke pritiske drugih kultura. Žudnja za (potencijalnim) preobraženjem preživljava i u izazovnim okolnostima. Na kraju, setimo se da neoliberalizam, između ostalog *pervertiranjem diskurzivnog realteta*, podstiče subjekta da se pozicionira kao apsolutni autoritet znanja, pothranjujući tako osobeni model *subjekta za koga se pretpostavlja da zna*. I u ovim okolnostima možemo govoriti o obećanju da, šta god se desilo u spoljnom svetu, subjekat *poseduje* tobožnji *kapacitet* da se osloni sam na sebe; da sve razume i svime ovlada. Štaviše, nestabilnosti u spoljnom svetu mogu da *pojačaju* težnju subjekta da ucelovljenje i ustoličenje traži u granicama svog narcističkog univerzuma – koji je naseljen omnipotentnim *samoreprezentacijama*.

Dakle, možemo reći da subjekat, posledično opisanim diskurzivno-fantazmatskim pritiscima, usvaja, tj. internalizuje nekakvu karakterističnu, ali pervertiranu *funkciju integracije*. On na osoben način može, u većini okolnosti, da se *osloni sam na sebe*. Kakva je to integracija u pitanju, i zašto je određujemo *pervertiranom*?

Funkcija međuzone simboličkog i narcističkog

Vratimo se na početak rada, kada smo izlagali *značaj drugog*, objekata sapripadnih spoljnom svetu, za izgradnju koherentnog i stabilnog samoosećanja i samorazumevanja. Kohut nam kaže da adekvatno delovanje *drugog* počiva na zadovoljenju detetovih arhaičnih potreba – za ogledanjem, te validacijom lične grandioznosti, uz optimalno i uvremenjeno postavljanje granica primitivnim potrebama (Kohut, 1977). Razvojno adekvatni selfobjekat pomaže subjektu da održi svoj fragilni self na okupu, istovremeno ga podsećajući na realna ograničenja njegovih fantazija. Podržavajuća, tj. integrišuća funkcija drugog biva postepeno pounutrena od strane subjekta, što posledično omogućava njegovo koherentno i rezilijentno (*otporno na udare neizvesnosti*) samoosećanje.

Neoliberalizam ovu (teorijski viđeno) optimalnu razvojnu situaciju *modifikuje*. Ovako razumevani selfobjekti u *ideološkoj realnosti* nisu prevalentni. Preciznije – *ideološki objekti* ne deluju tako na subjekta. Ipak, ne možemo sasvim poreći internalizaciju *nekakve* integrišuće funkcije. Moramo priznati, subjekat neoliberalizma povremeno prikazuje zavidan nivo otpornosti – spremnosti da svoje specifično samorazumevanje održi uprkos izazovima spoljnog i unutrašnjeg sveta. Neoliberalizam mu poručuje nešto što *izdaleka* nalikuje dobroj roditeljskoj figuri. „Hajde, možeš ti to sam“. *Izbliza*, vidimo da ovakvi podsticaji ne potiču od „dovoljno dobrog drugog“, već od kompleksne ideološke matrice specifično ustrojenih diskursa i fantazama. U načelu razvojno adekvatna poruka, dolazi do subjekta sa drugačijom, pervertiranom namerom. Dovoljno dobar roditelj, uslovno rečeno, subjekta u nastajanju izvodi iz narcističkog univerzuma, u registar razlike, ograničenja – registar simboličkog. *Ideološki objekat* neoliberalizma, nasuprot tome, subjekta *gura* u registar narcizma koji relativizuje važnost razlike, devalvira *velikog Drugog* i pokušava da negira realna ograničenja.

Kako bismo bolje razumeli pretpostavljenu osobenost funkcije integracije, poslužićemo se klajnijanskim teorijskim aparatom koji, usled specifične, konkretno-slikovne, tj. nemetaforične retorike, na nama potencijalno koristan način pojašnjava preedipalnu dimenziju subjektove

psihološke egzistencije. Zamislimo, dakle, klasično svhaćen *svet unutrašnjih objekata* koji je koncipirala Melani Klajn. Unutrašnji svet bebe, govori nam Melani Klajn, naseljen je parcijalnim, kako dobrim, tako i lošim objektima (Klein, 1957). U pitanju su, na početku, delovi primarnih figura, tj. objekata, sa kojima beba stupa u odnos od najranijih dana svog života. Tako imamo, na primer, dobru i lošu dojku, te dobar i loš penis¹⁰⁰. Internalizacija (prvobitno parcijalnih, kasnije celovitih, integrisanih) *dobrih* objekata neophodna je kako bi destrukcija subjekta u nastajanju *mogla biti* pacifikovana. Ako se vodimo ovako predstavljenim ustrojstvom subjektivnosti, možemo se zapitati kako bismo na njega naslonili *ideološki objekat* koji nas zanima? Drugim rečima, zamislimo svet unutrašnjih objekata neoliberalnog subjekta – kako bi izgledale različite *pounutrene forme ideološkog objekta*? Da li bi to bili objekti koji pacifikuju destrukciju, integrišu svet parcijalnih, loših objekata, te otvaraju put krivici i reparaciji? Šta možemo zaključiti, kakvi su uopšte „klajnijanski“ objekti kojima vlada ideološka realnost?

Na osnovu analize u radu možemo zaključiti da *ideološki objekat* često predstavlja iskrivljene *reprezentacije samog subjekta*. Internalizuju se, dakle, ne samo reprezentacije *drugog*, već, ukoliko govorimo o ideološkom okruženju, nadasve *varijacije idealnog ja* uobličene vladajućim idejama. U pitanju su karakteristične, iskrivljene (samo)reprezentacije subjekta – subjekta koji može sam, koji ume i zna sve, i koji uvek treba da žudi za *viškom*. Prisetimo se specifičnih reprezentacija o kojima je bilo reči u tekstu: *karijerni ideal*, *neoimperijalni ideal*, te *ideal sveznajućeg subjekta*. Internalizovani *ideološki objekat* je, u načelu, dobar objekat. To je objekat koji figurira kao „*sposoban ja*“, „*samodovoljan ja*“, „*moćan ja*“ i možemo pretpostaviti da ovakvi unutrašnji objekti odigravaju svoju integrišući, pacifikujuću ulogu. Istovremeno moramo uočiti u kojoj tački dolazi do *izopačenja*, tj. *pervertiranja* ove integrišuće funkcije.

Osnova inverzije može se locirati na, mnogo puta pomenutom kontinuumu *ja – drugi*. Suština je: subjekat se, umesto da biva upućen na drugog, upućuje na sebe samog. Stupa u radikalno narcistički odnos sam sa sobom. Podržan je da zauzme poziciju koja ga zatvara u ciklus – krug koji ga uvek vraća samom sebi. Ideološki kontekst manje ili više uspešno *osujećuje* nameru istupanja iz takvog ciklusa. U neoliberalizmu, naročito u okviru individualističkih načela i ideala, važnost drugog jeste *relativizovana*. Preciznije, na mesto drugog dolaze ideološke matrice koje

¹⁰⁰ Detaljnija analiza karakterističnog – nemetaforičnog, konkretno-slikovnog jezika u delu Melani Klajn može se pronaći u knjizi Godrane Vulević, *Razvojna psihopatologija* (2016).

subjekta *uveravaju da mu drugi nije neophodan*. Na mesto drugog dolaze ideali koji upotrebljavaju njegovu sliku¹⁰¹, *uvezujući je* u specifičnu fantazmatski obogaćenu retoriku, koja dalje stoji na raspolaganju subjektu koji žudi za narcističkom (i simboličkom) identifikacijom, odnosno poistovećenjem sa ovim ikoničko-diskurzivnim matricama.

Odigrava se osobena forma stabilizacije koja figurira *u prelaznoj zoni između objektnog i narcističkog registra*. Sa jedne strane, subjekat nije izgubljen u „*autističnom*“ univerzumu imaginarnog, u kome je u potpunosti izopšten *veliki Drugi, Ime Oca*. Sa druge strane, konvencionalno shvaćena uloga drugog kao krucijalnog faktora razvoja subjektivnosti i kasnijeg stabilnog funkcionisanja, biva uzdrmana. Primarnom, tj. brigujućem objektu je oduzeta apsolutna moć. *Ideološkom objektu* je dodeljena veća moć. Ideološki objekat, poigravajući se sa narcizmom subjekta neoliberalizma, barata sa iskrivljenim auto-(re)prezentacijama. *Ideološki objekat*, konstituisan međugrom pervertiranih diskursa i privilegovanih fantazama, pretenduje da figurira kao *distorzovana (re)prezentacija subjekta sa kojim stupa u odnos*. Time stabilnost razlike na relaciji ja – drugi biva suptilno narušena, tj. pervertirana.

U ovoj izvitoperenoj međugri *subjekta u nastajanju i ideološkog objekta*, koji ne postavlja granicu njegovom narcizmu, dolazi do razvoja istorijski osobene forme *selfa*. Ideološki realitet se, možemo reći, *poigrava* sa subjektivnim *konvencionalno shvaćenim* kapacitetom za integraciju. Mi pretpostavljamo da je integrativna funkcija subjekta neoliberalizma nešto drugačija u odnosu na onu impliciranu razvojem funkcije simbolizacije – razrešenjem *edipovog kompleksa* i usvajanjem jezika¹⁰². Brojni primeri u radu potenciraju ovu funkciju koja deluje na relaciji diskurzivno ja – idealno ja. Temeljno smo izložili kako neoliberalizam vraća subjekta sebi; vraća ga u odnos sa samim sobom nasuprot odnosa sa drugim. *Vuče* ga u arhaičnu zonu narcizma.

Dakle, imajući u vidu psihodinamiku neoliberalnog subjekta, ne možemo reći da nam je Lakanova perspektiva dostatna. No, svakako ne možemo poreći – radikalno pogrešno (samo)prepoznavanje subjekta na mestu imaga idealizovanog ja, koji kreira retorika neoliberalizma, jeste jedan od ključnih aspekata ove interakcije. To je proces koji, između ostalog, pojašnjava enigmu efektivnosti i poželjnosti ovakvog idealiteta. (Samo)obmana koju implicira

¹⁰¹ Slika može imati tuđ lik (recimo, *influsera*) ali biti u funkciji modifikacije slike (*narcističkog ja*) subjekta kom se obraća.

¹⁰² Koja neupitno postoji. Mi razmatramo postojanje još jedne, drugačije funkcije integracije subjekta. Takođe pretpostavljamo da se subjekat aktualiteta manje oslanja na klasično shvaćenu funkciju simbolizacije.

ogledalni stadijum je, dakle, važna, ali *ne zahvata u potpunosti* fenomene koji nas interesuju. Subjektat nije samo *prevaren*. Njega ideološki realitet uči da *funkcioniše* na jedan sasvim specifičan način. Uči ga da sebe *oseća* i *razume* na osobeni način.

U pitanju je, svakako, ideološki realitet koji je sasvim nepoznat autorima od čijih smo ideja prvobitno pošli. U nameri da dalje razumemo kako ideologija vrši pritisak na psihodinamiku subjekta, pretpostavili smo da različiti fenomeni ideološkog realiteta funkcionišu analogno specifičnim selfobjektima, tj. objektima koji imaju bitnu ulogu u razvoju subjektivih kapaciteta za samoreguraciju i samorazumevanje. Ovaj put razmišljanja nas je doveo do zaključka da možemo pretpostaviti karakteristično ustrojstvo samorazumevanja subjekta – tj. karakteristično ustrojstvo selfa subjekta aktualiteta. Kohutova pozicija nam je koristila da osvetlimo dalji put istraživanja. Međutim, logikom njegove teorije, neadekvatni ideološki selfobjekti ne bi mogli da rezultuju bilo kakvom, pa i integracijom kakvu mi pretpostavljamo. Drugim rečima, mi zaključujemo nešto što Kohut ne bi: (uslovno rečeno) *patološki, ideološki (self)objekti* ne moraju dovesti do konvencionalno shvaćene patologije selfa. Nama sapripadna realnost, čini se, formira, sasvim *funkcionalne subjekte koji, usled potencirane arhaične grandioznosti, teže manje ili više suptilnoj ali stabilnoj malformaciji*. Subjekti bivaju (mal)formirani u interakciji sa ideološkim objektom kog karakteriše *višak narcizma*. Različite neoliberalne forme ideološkog objekta zaklanjaju pogled ka Drugom ogledajući specifično ukrojene, onnipotentne predstave subjekta. Distorzovani diskursi *pojačavaju* referencijalnost *ideološkog objekta* na pomenute predstave subjektivnosti. Pod stalnim pritiscima tako konfigurisanog objekta, subjekat *srasta* drugačije od Kohutovog – prevazilazi svoju inicijalnu nestabilnost, stabilno se oslanjajući na narcizmom natopljene tvorevine ideološke realnosti.

Dakle, aktualitet u izvesnoj meri *izaziva* teorijske pozicije Lakana, ali i Kohuta. No, to nas nije sprečilo da pokušamo da uspostavimo produktivan *dijalog* između dve (kompatibilne) teorijske pozicije koje pretenduju da razumeju analogne fenomene. U pitanju je optimističniji i pesimističniji; humanistički i antihumanistički pogled na narcističku dimenziju bića. Teorija *objekta malo a*, te *selfobjekta*, daju značajan doprinos našem razumevanju strukture i dinamike *ideološkog objekta*, kao i njegovog efekta na subjekta. Imajući u vidu rečeno, pokušajmo da pružimo obuhvatnu definiciju ideološkog objekta:

Ideološki objekat možemo razumeti kao ideologijom okupljenu, tj. uobličenu konfiguraciju specifičnih imaginarno-simboličkih sadržaja. Ova konfiguracija, kao fenomen grupe, pretenduje da prezentuje *osobeni model subjektivnosti*. Sadržaj različitih formi *ideološkog objekta* određen je relevantnim dimenzijama ideologije na kojoj aktualno počiva, što ga u osnovi čini *istoričnim* fenomenom. On u sebi obuhvata manje ili više povlašćene slike, fantazije, afektivno i imaginarno elaborirane diskurse, naracije i njima sapripadne regulative. Ideološki objekat neoliberalizma je određen hegemonijom funkcije imaga, i osobenom distorzijom simboličkog sistema – fragmentisanim i invertovanim pričama (i diskursima) koje za neoliberalnog subjekta bivaju fantazmatski uceljene – postajući tako *obavezujuće* i *totalne*. Imajući to u vidu, možemo reći da *ideološki objekat* određuje subjektovo samoosećanje, samorazumevanje, kogniciju, te ambicije i zabrane. Uobličava subjektov narcizam, i determiniše (tj. *pervertira*) proces mišljenja, u smeru koji podupire povlašćene modele subjektivnosti. Drugim rečima, ideološki objekat odlikuje dominacija imaginarnih sadržaja i procesa – u čemu, konačno, uočavamo pomenuti *višak narcizma*. Uprkos ovoj *predominaciji* paranoidnih sadržaja i procesa, ideološki objekat ostaje celovit, baš kao i subjekat koji se identifikuje sa njim – što prepoznamo kao njegovo stanje *vertikalne homeostaze*.

Pretpostavljamo da subjekat stupa u odnos sa različitim formama *ideološkog objekta*. U okvirima neoliberalizma, predstavili smo tri moguće forme objekta, određene relevantnim dimenzijama nama sapripadne ideološke realnosti: *karijerni imperativ* (određen karijerizmom), *model subjekta za kog se pretpostavlja da zna* (koji počiva na hiperindividualizmu) i *neoimperijalni ideal*. Elementi ideološkog objekta su neodvojivi od subjektovog prostora življenja, i ostvaruju uticaj na njega od ranog detinjstva. Stoga, ideološki objekat moramo razumeti kao relevantan faktor subjektovog formiranja. Psihoanaliza je do sada dosledno razmatrala uticaj primarnih figura, tj. primarnih objekata na razvoj subjekta u nastajanju. Korisno je *ideološki objekat* razumeti kao još jedan krucijalni razvojni agens. Nalik primarnom objektu, ali na bitno drugačiji način, ideološki objekat ima važnu *funkciju stabilizacije* za subjekta – koju subjekat pretpostavljeno pounutruje u odnosu sa njim.

Zaključićemo, *ideološki objekat*, kao karakteristična fantazmatsko-diskurzivna tvorevina sapripadna ideološkom kontekstu, dovodi do internalizacije *specifične regulatorne funkcije* od strane subjekta – na šta nam ukazuje njegova (*za nas paradoksalna, za njega samorazumljiva*) funkcionalnost. Ideološki normativizam i diskurzivna realnost bivaju ozbiljno deregulisani uplivima imaginarnog i realnog. Ovakva deregulacija *ipak* vodi nekakvoj *autoregulaciji* subjekta. Sve u svemu, vidimo kako neoliberalizam podupire subjekta da egzistira u *međuprostoru* narcističkog i objektnog registra. Možemo stoga zaključiti da je važna odrednica aktualiteta svojevrsna „*kriza Edipa*“ – i upravo ova kriza ima potencijal da pojasni prirodu pretpostavljene integrativne funkcije.

Kriza Edipa

U prethodnom veku, psihoanalitička doktrina je na izvestan način *detronizovala* Edipa. U klasičnoj psihoanalizi, uspešno razrešenje edipovog kompleksa jeste jedna od ključnih *razvojnih tački*, koja garantuje kasniju stabilnost subjekta (npr. Freud, 1924). Problemi u razrešenju edipalne situacije mogu usloviti kasniji razvoj, (u prvom redu) neurotske simptomatologije. Fokus na razumevanju neurotične organizacije ličnosti, neurotičnog simptoma, kao i na razvoju analitičkih tehnika za rad sa ovakvom problematikom, karakteriše pre svega klasičnu psihoanalitičku teoriju. Frojdu i njegovim savremenikima nedostajala je koherentna teorija preedipalnih procesa, sadržaja – stoga i psihotične simptomatologije. Tek je Melani Klajn otvorila prostor za izučavanje i razumevanje psihotičnih modaliteta funkcionisanja. Kasnije će se nadovezati i drugi autori, zainteresovani za ono u subjektu *primitivno*, te za probleme na nivou selfa, tj. samoosećanja i samorazumevanja subjekta. U pitanju su fenomeni subjektivnosti kvalitativno drugačiji od onih koji nastaju kao ishod strukturalnih konflikata (na nivou topologije – *ja, nad ja i ono*). Ovakav teorijski razvoj, između ostalog, prati i istorijske promene u *prevalenci* različitih poremećaja. Odveć je poznata teza da su neurotski poremećaji karakteristični za Frojdovo vreme (pre svega *konverzivne neuroze*), danas retki (Kerberg, 2000). Isto tako je mnogo puta izloženo zapažanje da živimo u vremenu visoke prevalencije malformacija ličnosti, te da su poremećaji na nivou selfa „patologija našeg vremena“. Ne dovodeći ovu pretpostavku u pitanje, zapitaćemo se, gde bismo smestili *normalnost i patologiju* koju smo mi izložili u radu? Gde smeštamo *subjekta neoliberalizma*?

Sudeći po izloženoj analizi, nismo u mogućnosti da fenomene smestimo *sasvim* u domen *poremećaja selfa*. Još manje možemo da ih razumemo kao neurotske formacije. Na kraju, ne možemo nikako govoriti o psihotičnoj strukturi. Naglasili smo da se zanimamo za ideološke pojave koje figuriraju na *prelaznoj zoni između simboličkog i narcističkog*. Stoga, pretpostavljamo da psihodinamika i psihopatologija koje ogledaju ove fenomene zahtevaju teorijsku artikulaciju koja figurira u *istovetnoj međuzoni*.

Ne govorimo o Edipu, ali ne govorimo ni isključivo o preedipalnim procesima i sadržajima. Ipak, ukoliko bi Edip morao da nam bude referentna tačka, mogli bismo reći da govorimo o (već naznačenoj) *krizi Edipa*. Zanimamo se za subjekta kome je pozicija u svetu objektnih odnosa *uzdrmana*. Interesujemo se za ideologiju koja subjekta navodi da se okrene što više *idealizovanoj slici sebe* u procesu razvoja koherentne i stabilne konfiguracije samorazumevanja. Ovakav subjekat održava stabilnost oslanjanjem na kapacitete za koje možemo pretpostaviti da počivaju, između ostalog, na funkciji *ideološkog objekta*, pri čemu on deluje subverzivno po simboličku egzistenciju subjekta – potencirajući njegovu arhaičnu grandioznost. Ukoliko uvedemo argumentaciju o važnosti *ogledalnih, otuđujućih identifikacija* za razumevanje relacije *ideologija – subjekat*, situacija postaje još kompleksnija.

Vertikalna homeostaza tobože samodovoljnog subjekta

Kada smo izlagali interpretaciju karijernog subjekta, predložili smo koncept *vertikalne homeostaze* kako bismo teorijski obuhvatili fenomen impliciran našom analizom karijerizma. *Vertikalnu homeostazu*, stanje subjektivnosti koje podrazumeva funkcionalnu udruženost objektnog i narcističkog registra, uprkos značajnom uplivu *arhaičnog narcizma*, možemo uvideti i u slučaju *neokolonijalnog subjekta*, te subjekta *koji za sebe pretpostavlja da zna*. Ukratko, zaključili smo da *neoimperijalni ideal* podstiče subjekta da se izmešta u *imago superiorne kulture*, u čemu jezik i pervertirani diskursi nadređene kulture igraju značajnu ulogu. Analogno, u slučaju modela subjekta *za kog se pretpostavlja da zna*, *omniscijencija* biva potencirana, što je potpomognuto izdrobljeno-apsolutizovanim diskursima koji su centralni za ovu formu ideološkog objekta.

Obitavajući u specifičnom ideološkom kontekstu, neoliberalni subjekat, naglasili smo, klizi u zonu radikalnog oslanjanja na sebe samog. Teži ka stanju neobične, ali funkcionalne, imaginarno utemeljene *samodovoljnosti*. Opet, moramo naglasiti, u pitanju je *težnja*, ne i ostvarenje ovog

stanja – jer funkcionalni subjekat neoliberalizma uvek simultano simbolički egzistira, i uslovljen je mrežom objektnih odnosa. On funkcioniše u svetu objekata, ali svoju *stabilnost* u značajnoj meri gradi na temelju *narcističke* međugre sa okruženjem. Funkcioniše, ponovićemo, kao *tobože samodovoljni subjekat*. Posledično identifikaciji sa *ideološkim objektom*, koji ga postavlja u *autoidealizovan* odnos (prema sebi) – subjekat neoliberalizma čak i u situacijama povišene neizvesnosti ima mogućnost da pronađe stabilnost unutar granica svog narcističkog univerzuma.

Zamislimo da su izvesne egzistencijalne nevolje zadesile subjekta našeg rada. Klasična psihoanalitička doktrina sugerisala bi da će potrebe u spoljnom svetu sa najmanje poteškoća podneti subjekat stabilno situiran u simbolički poredak – poredak razlike i objektnih odnosa; subjekat koji može da prepozna i toleriše kako unutrašnja, tako i spoljašnja ograničenja i neizvesnosti. Naš subjekat tu klasičnu tezu dovodi u pitanje. On će se osloniti na *osobene unutrašnje objekte sa njegovim likom*. Na specifičnu formu, možemo reći – *narcističke* (ideološki utemeljene) integracije. Reći će (sebi) da nije ugrožen jer uvek ima *sebe kao resurs*; da je dovoljno *moćan* da prevaziđe sve što ga zadesi. Karijerista i neokolonijalni subjekat će moći da se oslone na pounutrena obećanja o mogućnosti ostvarenja ideala (da li *karijernog ili kulturno superiornog identiteta*) koji potcrtavaju tobožnju nezavisnost subjekta od mreže odnosa u spoljnom svetu. Ovakav subjekat, posebno u situaciji krize¹⁰³, što je bliže ideološkom idealu subjektivnosti, to je otporniji na potencijalnu destabilizaciju. U ovakvom svetu, subjekat koji se pod diktatom političke realnosti u značajnoj meri vezuje za svoj narcistički svet, ima potencijalno veću izvesnost psihološkog preživljavanja od onih koji zavise od simboličke mreže intersubjektivnog saodnošenja.

Druga dimenzija *krize Edipa* koju pretpostavljamo tiče se *krivljenja* koja postoje na nivou same priče, diskursa, odnosno simboličkog jezgra ideologije. Prisetimo se, naglasili smo da je patološki potencijal neoliberalizma širi od priče o *patologiji idealiteta*. Jezik neoliberalizma je specifičan. Upotreba jezika je takođe osobena. Procesi kidanja, fragmentacije i apsolutizacije narativa čine da dominantni narativi deluju *smisleno* uprkos diskurzivnim pukotinama koje otvaraju put uplivu imaginarnog i realnog. Ponovo uočavamo kako subjekat, usvojivši pervertirane narative, biva smešten u prelaznu zonu između simboličkog i narcističkog. Ovakve ideološke priče

¹⁰³ Ovakvo opšta tvrdnja sigurno ima svoje *izuzetke*. U slučaju krize rata, naročito u slučaju krajnje neizvesnosti, tj. ugrožene egzistencije, otvara se pitanje šta ima veći integrativni potencijal – imaginarnost ili simbolička realnost?

nemaju svoju klasičnu funkciju – simbolizacije neobrađenih sadržaja, dakle *stvarne*, (*teorijski klasično shvaćene*) integracije subjekta. One su skrojene tako da subjekta, održavajući ga funkcionalnim, istovremeno delimično *distanciraju* od toposa *govorećeg ja*. Proces diskurzivnog pervertiranja, baš kao i fantazmatska relanost neoliberalizma, izazivaju subjektovu *edipalnu poziciju* nastojeći da ga vrte *sebi samom*.

Ali, kako subjekat *održava* ovakvu poziciju? Naglasili smo da je ideološki objekat bitno određen svojom *funkcijom*. Dakle, pitanje preciznije glasi: kakva je to *funkcija* ideološkog objekta, koja subjekta (posledično pounutrenju) čini stabilnim?

Funkcija vertikalne integracije

Analiza nam je ukazala da se naš subjekat ustoličio na prelaznoj zoni, gde je koliko-toliko stabilan. No, ovaj *pretpostavljeni topos funkcionisanja*, nije nam dovoljan da u potpunosti razumemo njegovu osobenu psihodinamiku. Usled toga smo nagovestili rad nekakve, još uvek do kraja nerazjašnjene *funkcije integracije*. Zaključili smo da je ne možemo svesti na klasično shvaćenu funkciju simboličke integracije subjekta. Drugim rečima, nije moguće objasniti ove jedinstvene pojave subjektivnosti radom funkcije simbolizacije, tj. *alfa funkcije* subjekta.

Stoga, iznosimo pretpostavku da subjekat neoliberalizma u interakciji sa svetom različitih formi ideološkog objekta usvaja *funkciju vertikalne integracije*. Pokušajmo da obrazložimo ovu ideju.

Horizontalni rascep, spominjali smo, podrazumeva uspostavljenu granicu između svesnog i nesvesnog (Vulević, 2016). *Vertikalni* rascep se, sa druge strane, odnosi na sapozicioniranje objektnog i narcističkog registra – što je upravo opozicija koja nas zanima. Kohut nam je skretao pažnju na patognomičnost vertikalnog splittinga. Vertikalni splitting je „dijagnostički indikator“ nedovoljno diferenciranog selfa, tj. nestabilnosti subjekta, kao i njegove zavisnosti od graničnog sveta potencijalnih selfobjekata.

Naša teza o *vertikalnoj homeostazi* upućuje na opozitni fenomen – na funkcionalnost udruženosti dva registra (uprkos ekscesivnom uplivu *primitivnog* narcizma) i pretežnu samodovoljnost ovako konfigurisanog subjekta. Zaključak o ovakvoj dinamici ne začuđuje ako se osvrnemo na tezu formulisanu u radu: self je istoričan fenomen subjektivnosti, i kao takav

podrazumeva *infleksiju* aktualnih ideoloških pritisaka u sebe. U radu je bilo mnogo reči o osobenostima sveta koji modulira unutrašnji (kako narcistički, tako i simbolički) svet neoliberalnog subjekta. Analiza ideološke realnosti ukazala je i na karakterističan, i koliko-toliko stabilan modalitet prožimanja narcističkog i simboličkog. Ideološki kontekst današnjice podrazumeva *upadljiv* upliv *funkcije imaga* u sve resurse njegovog delovanja. *Slika* je, naravno, uvek bila neodvojivi element objektnog univerzuma čoveka. Sa simboličke distance, ona je prepoznatljiva kao takva – kao privid, obmana. Međutim, uviđamo da se *ideološki objekat* poigrava sa granicom koja potertava razliku između simbola i fantazma, otežavajući zauzimanje potencijalno kritičke pozicije *govorećeg subjekta*. Kako smo i nagovestili u poglavlju o karijernom selfu, živimo u vremenu *hegemonije imaga*. Tehnologija je omogućila hipermaterijalizaciju i metasubjektivizaciju slike – što su procesi koji je (lažno) približavaju *statusu objekta*. Čine je za subjekta *sve stvarnijom* u svojoj fikciji. Osim toga, blagodareći tehnologiji, ona je izraženo uvezana i u simboličke resurse našeg vremena. Ili, možda je bolje reći – simbolički resursi su uvezani u nju. Upućuju na nju. Destabilizacija simbolizma ideološke realnosti slici daje dodatno na snazi.

Svet je relativno stabilan uprkos opisanom, karakterističnom i pojačanom uplivu fantazmatskog. Uprkos uplivu iracionalnog i patološkog. Subjekat u nastajanju, već od prvih momenata života, nije izložen samo brigujućim figurama, već biva uvučen u mnogo širu mrežu različitih formi ideološkog objekta. Dakle, on je od najranijih dana razvoja u interakciji sa idealima, slikama, fiktivnim figurama i pervertiranim diskursima – koji adresiraju njegovu narcisitčku dimenziju postojanja. Drugim rečima, ideologija deluje putem resursa koji su istorijski specifični, ali i „hiperimaginarni“. Pri tome, ideološka realnost je, uprkos „hiperimaginarnosti“, izuzetno *kompensovana*.

Možemo reći da neoliberalni subjekat, za razliku od prošlovekovnog – Lakanovog i Kohutovog, ne može sa lakoćom da uspostavi distancu u odnosu na *svet psihoticizma*. Ova dimenzija je „obrasla“ oko svakog dostupnog (ideološkog) objekta, kao i svakog simbola društvene realnosti. I, ono što bi Lakanu i Kohutu možda bilo iznenađujuće, ovakav svet, primetno prošaran psihoticizmom, jeste stabilan u svojoj nestabilnosti. Upravo u ovakvoj (klasično teorijski posmatrano) neobičnoj ravnoteži, subjekat ovog rada nalazi svoje uporište. Usled toga, možemo

pretpostaviti da subjekat, u interakciji sa svetom obmane i psihoticizma, te izraženog narcizma, pounutruje funkciju ideološkog objekta takvog sveta – funkciju *vertikalne integracije*.

* * *

Kako bismo pojasnili ovu pretpostavku, istražićemo kako bi ova funkcija mogla da deluje u okvirima *političkih pojava* kojima smo se bavili u prethodnim poglavljima. Drugim rečima, značajno je navedenu funkciju vezati za već analizirane forme ideološkog objekta. Počnimo od *karijerizma*.

Kako bismo kod *karijernog ideala* prepoznali funkciju *vertikalne integracije*? Njen rad možemo uočiti u strukturi i dinamici fenomena, ali i u njegovom *delovanju* na subjekta. Naširoko smo istražili neobičnu, izraženu upletenost fantazmatske funkcije u strukturisanu poslovnu egzistenciju pojedinca. Naglasili smo kako su fiktivna obećanja i omnipotentne karijerne ogledalne refleksije centralni za opstanak ove forme *ideološkog objekta*. Funkcija *vertikalne integracije*, pretpostavljamo, omogućava (paradoksalnu) funkcionalnost uvezanosti narcističkog i objektnog registra ove ideološke matrice. Ona objekat drži na okupu. Konfiguraciju povlašćenih fantazama i afektiviteta (po)vezuje sa diskursima. Namesto da upućuju na širu simboličku realnost i mrežu odnosa u koju je uronjen subjekat, ideološki narativi upućuju na povlašćenu konstelaciju fantazama. Funkcija *vertikalne integracije* ovaj *amalgam* čini sasvim funkcionalnim za subjekta. Čini ga *celovitim, ubedljivim, stvarnim* – čak i onda kada ga, sa kritičke distance posmatrano, šira društvena realnost osporava. Primera radi, karijerizam *garantuje* uspeh svakom pojedincu koji usvoji pravila igre, ali istovremeno (kritički posmatrano) podrazumeva međuigru faktora koja ishodi uspehom samo kod beznačajne manjine. No, uticaj *karijernog imperativa* čini kritičku poziciju manje stvarnom od one koju implicira topos ideološkog objekta¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Subjekt je povremeno i svestan kolizije. Međutim, uvid nije dovoljan. Drugim rečima, pretpostavljamo da stvarnost ideološke pozicije, za neoliberalnog subjekta, nadilazi stvarnost koju podrazumeva kritička distanca. Primera radi, neokolonijalni subjekat može biti dobro informisan o postojećim izazovima življenja u metropoli, a da internalizovani neoimperijalni model subjektivnosti i dalje predstavlja za njega vredniju stvarnost – stvarnost koja ga snažnije pokreće.

To je samo jedan primer kolizije koja postoji između značajno udaljenih polova dve stvarnosti – ideološke i kritičke. Pretpostavka je da ideološki objekat prevazilazi ove kontradikcije upravo radom predložene funkcije. Narcizam se efektivno integriše u simboličku realnost – prekrivajući je. Modifikujući je tako da odgovara povlašćenom fantazmu. Ova funkcija rezultuje time da (idealitetom natopljeni) ideološki objekat ima mogućnost da predstavi *sebe* kao realnost stvarniju od one kritičke.

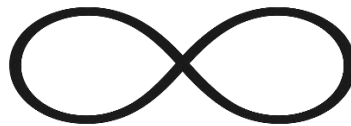
Istovetan proces možemo prepoznati i u drugim fenomenima istraženim u radu. Kada je reč o modelu *subjekta za kog se pretpostavlja da zna*, nailazimo na sličnu prepreku. Pervertirani, tj. značajno simbolički *osiromašeni* diskurs, pozicionira se kao *celovit* pred subjekta. Subjekat prepoznaje (fingiranu) celovitost zadobijenu referencijalnošću na povlašćeni fantazam. Priča o nečemu nosi u sebi, simultano, zaokruženost i prazninu – i efektivno preživljava u tom obliku. Kao takva, prigodno naleže na ključni fantazam o *omniscijenciji*. Ovaj ideološki model subjektivnosti, ponovo, opstaje zahvaljujući *funkciji vertikalne integracije* koja maskira i premošćava *implicitno prisutan* paradoks.

Na kraju, čak se i registar realnog može situirati u ovako razumevanu dinamiku funkcionisanja. Izložili smo *paradoksalnost ostvarenja fantazije* u neoliberalizmu – subjekat istovremeno i teži, ali i uzmiče od susreta sa realnim. Dodir sa realnim donosi i užitak, i nepodnošljivu neprijatnost. No, retorika *ispunjenja snova* opstaje, uprkos unutrašnjim ambivalencijama, kao još jedan relevantan aspekt ideološkog objekta.

Ukoliko izložene fenomene sagledamo iz ugla Lakanove teorije, ovu funkciju možemo pozicionirati na prelazu između registara – najpre simboličkog i imaginarnog, ali i imaginarnog i realnog, te simboličkog i realnog. Funkcija ideološkog objekta *premošćava* izložene kolizije, održavajući ga tako celovitim – na okupu; čineći ga koherentnim uprkos tenzijama koje po logici klasične teorije treba da vode njegovoj destabilizaciji ili dezintegraciji.

Imajući ovo u vidu, ideološki objekat možemo da razumemo kao *objekat paradoksalne dualnosti*. Da bismo pojasnili njegovu topologiju, možemo koristiti i figuru Bernulijeve lemniskate ili petlje. Ovom petljom se može prikazati rad funkcije *vertikalne integracije*, a tako i stabilnost *ideološkog objekta*. Jedna strana petlje sapripadna je registru imaginarnog, dok druga strana petlje

pripada registru simboličkog¹⁰⁵. Centralna *tačka dodira* istovremeno i uspostavlja kontinuitet dva registra, ali i predstavlja mesto na kom identifikujemo razliku između dva plana egzistencije objekta. Prelaz prigodno prikazuje suštinu integracije o kojoj govorimo, mesto *infleksije diskursa, simbola* u *imago*. Funkcija vertikalne integracije *na taj način* održava petlju stabilno konfigurisanom. Simbol koji subjektu *teorijski* daje mogućnost da kritički preispita model realnosti koji prikazuje ideološki objekat, unutar ove konfiguracije biva *povučen* u temelje idealiteta. Diskurzivnost objekta se približava *paradiskurzivnosti* delovanjem ove funkcije. Naizgledna kritičnost subjekta koji se identifikuje sa objektom bliža je *pseudokritičnosti*.

Slika 10

Ideološki objekat kao objekat paradoksalne dualnosti

¹⁰⁵ Iako smo naglasili da funkcija vertikalne integracije može uvezivati i druge registre, u radu najviše govorimo o odnosu simboličkog i imaginarnog registra. To je razlog zašto u pasusu o petlji ne spominjemo odnos drugih registara.

Subjekt koji usvaja funkciju vertikalne integracije

U interakciji sa svetom različitih formi ideološkog objekta, kog karakteriše paradoksalna dualnost, događaju se mnogi, u radu već izloženi procesi. Narcistička i simbolička identifikacija. Otudjenje i samoobmana subjekta. Validiranjem arhaične grandioznosti, ideološki objekat otežava integraciju autoidealizovane slike. Štaviše, podupire je. Naglasak na *funkciji imaga* gura subjekta u domen narcizma i tobožnje samodovoljnosti. Drugim rečima, stanja i procesi koje smo opisali, nadovezuju se i uklapaju u krajnju pretpostavku da subjekat neoliberalizma stabilno funkcioniše takav kakav jeste posledično *pounutrenju funkcije* ideološkog objekta sa kojim je u kontinuiranoj interakciji.

Upravo internalizacijom funkcije *vertikalne integracije* možemo da objasnimo funkcionalnost kontradikcija koje smo uočili u okvirima interpretiranih fenomena subjektivnosti. Naš subjekat neoliberalizma funkcioniše, uslovno rečeno, u dve stvarnosti – iako mu je bliža, tj. *stvarnija* ona implicirana delovanjem i pounutrenjem ideološkog objekta. Na njegovom mestu sebe *oseća* i *razume*. Njegova konfiguracija, (pretpostavljamo) blagodareći usvojenoj funkciji, dopušta ovo paradoksalno sapostojanje dva plana egzistencije – pri čemu je *doživljaj autentičnosti stvarnosti* za subjekta često lociran na mestu delovanja funkcije *vertikalne integracije*.

Prepoznajemo dvostruku pozicioniranost – subjekat neoliberalizma zauzima mesto velikog Drugog. Istovremeno, sa te pozicije, stupa u odnos sa ideološkim objektom. Ideološki objekat opstaje celovit uprkos (*nama vidljivom*) odstupanju od simboličke realnosti, a na temelju rada funkcije *vertikalne integracije*. Neoliberalni subjekat opstaje funkcionalan na ideološkoj poziciji, uprkos njenom odstupanju od šire simboličke realnosti, i mreže odnosa – a zahvaljujući *internalizovanoj funkciji vertikalne integracije*. Ovakva dualna pozicija, u neoliberalizmu tako često zastupljena, funkcioniše. Na kraju, možemo reći da se prepotstavljeno stanje *vertikalne homeostaze* dostiže upravo radom *internalizovane funkcije vertikalne integracije*. Ona nadilazi nama vidljive kontradikcije i praznine, i stabilno konfigurira *višak narcizma*.

Na temelju ovakve funkcije, nastaje osobeno konfigurisan *subjekat neoliberalizma* – karakterističan self. Suočeni sa ovim vešto upakovanim *viškom narcizma*, dolazimo do krajnjeg pitanja – da li je ovako strukturisan subjekat *normalan subjekat*?

Nova patologija ili nova normalnost?

Šta ovakva struktura i psihodinamika impliciraju u kontekstu postojećeg psihoanalitičkog razumevanja patologije i normalnosti?

Kohut razmatra za nas interesantne odrednice mentalnog zdravlja. Između ostalog, mogućnost *podnošenja ograničenja*, bilo ličnih, bilo spoljašnjih, i *nadilaženje sopstvenog narcizma*, važne su odrednice stabilnosti selfa. Kohut nas podseća: moći podneti sopstvena ograničenja, uključujući i svoju konačnost, tj. smrtnost, korelativno je sa stabilnim, otpornim i kohezivnim selfom. Takvog subjekta on, konačno, smatra mentalno zdravim (Kohut, 1984). Vodeći se ovom teorijom pretpostavili bismo da se neoliberalni subjekat, koga ideologija podupire da *negira* sopstvena ograničenja, čak i sopstvenu konačnost, značajno udaljava od koncepta normalnosti. Nadilaženje sopstvenog narcizma nije u predviđenom repertoaru ponašanja subjekta neoliberalizma. Naprotiv, prioritizacija *narcističkog* figurira kao društvena norma i ideal.

Self savremenog doba naveo bi Kohuta na promišljanje svog razumevanja *normalnosti*. Možemo pretpostaviti i da bi Lakan, kome je mentalno zdravlje korelativno sa stepenom *udaljenosti* od registra narcizma, bio zatečen prosečno konfigurisanim subjektom aktualne istorije. Stoga, moramo ponoviti pitanja koja smo otvorili na kraju poglavlja o karijernom selfu: da li analiza neoliberalnog subjekta ukazuje da je normalnost širi koncept od analitički *klasično* razumevane normalnosti? Da li je potrebna modifikacija pojmovnog aparata? Da li je neoliberalna *kriza Edipa* ukazala da simbol nije sinonim za stabilnost?

Nemoguće je u diskusiji pružiti nedvosmislen i koherentan odgovor na ovo pitanje. Pominjali smo u radu ključne indikatore subjektive stabilnosti, tj. mentalnog zdravlja. Osvrnuli samo se na kriterijum funkcionalnosti, zatim otpornosti na izazove neizvesnosti. Vodeći se tim kriterijumima, ne možemo reći da je subjekat neoliberalizma, takav kakav jeste – radikalno usmeren na sebe, sasvim patološki obojen. Uvažavajući istoričnost subjektivnosti, pošli smo od pretpostavke da on reflektuje kontekst u kom egzistira. Ukoliko je tako, sasvim je razumljiva funkcionalnost subjekta u društveno-političkom kontekstu po čijoj meri je konfigurisan. Drugim rečima, ubedljiva kongruentnost subjekta i istorijskog konteksta u nekoj meri *podrazumeva* njegovu stabilnost. No, funkcionalnost i stabilnost koje proishode iz *stapanja istorije i subjektivnosti* ne impliciraju nužno odsustvo patologije. Kontekst visoko zasićen patologijom, može obezbediti sigurnost i stabilnost subjektu koji je analogno konfigurisan. Ukoliko ovako

razmišljamo, nužna teorijska modifikacija ticala bi se predloga da se *stabilnost* ne izjednačava sa *normalnošću*. Ovaj rad ukazuje da bi *patološka* stabilnost bila sasvim moguća.

Tako bismo promišljali ukoliko bismo se držali teorijskog nasleđa. Međutim, sa pozicije veće spekulativnosti, a na osnovu analize fenomena koji je izazivaju, možemo predložiti i radikalniju modifikaciju teorije. Možemo zaključiti da je subjekat neoliberalizma ukazao na novu, neočekivanu manifestaciju normalnosti. Normalnost koju može garantovati potencijalno *nedovoljno istraženi* registar narcizma. Ovo pitanje *ostaje otvoreno* za neke naredne interpretativne napore. Međutim, čak i sa te pozicije ne možemo negirati realnost visoke prevalentnosti mentalnih poremećaja u savremenom svetu. To nam ipak ukazuje, ako ne na patološki kvalitet relacije *ideološki objekat neoliberalizma – subjekat*, onda barem na ubedljiv patološki *potencijal* ove interakcije. Drugim rečima, sasvim je moguće da danas normalna struktura subjektivnosti, koja počiva na funkcionalno uvezanom *višku narcizma*, predstavlja plodno tlo za procvat simptomatologije karakteristične za primitivne mentalne organizacije.

Doprinosi rada i zaključna reč

Ovaj tekst elaborira odnos subjekta i ideologije, predominantno iz perspektive Lakanove psihoanalize i self psihologije. U vremenu kreativne ekspanzije ideoloških uticaja, nameće se potreba za temeljnijim razumevanjem njihovih efekata na polju subjektivnosti. U ovom radu je to postignuto konceptualizacijom *ideološkog objekta*, tj. uvođenjem ideologije u ravan psihoanalitički razumevanih *objekata* koji figuriraju kao krucijalni agensi razvoja i stabilizacije čovekovog samorazumevanja i samoosećanja. Konceptualizacija ideološkog objekta *konsekventno* otvara prostor za teoretizaciju (do sada teorijski neprepoznatih) dimenzija subjektivnosti koje se formiraju pod njegovim pritiskom. Prateći ovu liniju analize, prepoznali smo specifično stanje subjektivnosti koje izmiče klasičnoj psihoanalitičkoj teoriji, a koje smo imenovali *vertikalnom homeostazom*. Razrada ideje o *ideološkom objektu* nas je vodila ka artikulaciji *funkcije vertikalne integracije*, koja pojašnjava specifično stanje eskcesivnog, ali funkcionalnog prodora narcizma [*vertikalne homeostaze*]. Prepoznamo da ova *funkcija* deluje, kako u okvirima *ideološkog objekta*, tako i u domenu samodoživljavanja *subjekta neoliberalizma*, koji je internalizuje.

Međugra ovako shvaćenog *ideološkog objekta* i *neoliberalnog subjekta* ishodi strukturom *selfa* koja teorijski gledano nalikuje narcističkoj organizaciji ličnosti – iako „klinička slika“ subjekta neoliberalizma, odlikovana visokom funkcionalnošću, *ukida* mogućnost izjednačenja ove dve psihološke strukture. Ipak, prepostavili smo da struktura *selfa* tipičnog subjekta aktualiteta može biti pogodna osnova za razvoj ove (danas) prevalentne nozološke kategorije. Tako posmatrano, naša analiza implicira da pojedini poremećaji ličnosti ne figuriraju, kako mnogi kritički autori smatraju, kao fenomeni subjektivnosti koji remete, tj. subvertiraju logiku aktualnog ideološkog sistema¹⁰⁶ – već kao njena „prirodna“ *eskstenzija*.

Na kraju, rad otvara i pitanje širih društvenih implikacija ovakvog stanja stvari. Ukoliko prihvatimo našu tezu o efektivnom *ideološkom objektu* aktualiteta koji počiva na funkciji *vertikalne integracije*, postavlja se važno pitanje *mogućnosti (političke) promene* u takvom poretku stvarnosti. Ideja o *vertikalnoj homeostazi* implicira komfornu i funkcionalnu stabilnost hegemonije

¹⁰⁶ Na tome insistiraju brojni autori koji kritički preispituju smisao i društvene implikacije dijagnostičkih klasifikacija (npr. Parker, 2007). To je u nekoj meri vidljivo i uvidom u same klasifikacije. Recimo, u DSM-5 klasifikaciji mentalnih poremećaja, među kriterijumima za dijagnostifikovanje pojedinih poremećaja ličnosti, upadljiv je naglasak na različitim oblicima ponašanja koji impliciraju destabilizaciju društvenog funkcionisanja (American Psychiatric Association, 2013).

idealiteta. Stabilnost ovakvog *ideološkog obejka, te njegovog subjekta* podrazumeva da ideologija uspešno *parazitira* na pokretačkoj energiji (tj. *strasti*) narcizma – na onom u čoveku *iracionalnom* i *skotomizirajućem*. Predočena dinamika ishodi enormnim ulaganjima energije subjekta u (konstituisanje) *sebe samog*. Naličje ove intenzivne, neoliberalizmu osobene dinamike je *negacija* društvenog odnosa, *Drugog*, razlike, te (lakanovski shvaćene) pozicije neznanja – preduslova pobune protiv, i promene važećeg poretka stvarnosti.

Literatura

- Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati* (B. Bokan, prev.). Karpos. (Originalno delo objavljeno 1970).
- American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., tekst rev.; DSM-5-TR). American Psychiatric Publishing.
- Anadolu Agency. (2024, 12. maj). *Netanyahu would make Hitler jealous with his 'genocidal methods,' President Erdogan says*. Anadolu Agency. <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/netanyahu-would-make-hitler-jealous-with-his-genocidal-methods-president-erdogan-says/3217159>
- Becker, G. S. (1976). *The economic approach to human behavior*. University of Chicago Press.
- Berman, L. (2024, 27. septembar). *Netanyahu denounces UN as a 'swamp of antisemitic bile,' says Israel will win 'because we don't have a choice'*. The Times of Israel. https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/wrapping-up-speech-netanyahu-says-israel-will-win-because-we-dont-have-a-choice/
- Bion, W. R. (1962). *Learning from experience*. Heinemann.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Zone Books.
- Chomsky, N. (2003). *Hegemony or survival: America's quest for global dominance*. New York, NY: Metropolitan Books.
- Chomsky, N. (2017). *Requiem for the American dream: The 10 principles of concentration of wealth & power*. Seven Stories Press.
- Chomsky, N., & Robinson, N. J. (2024). *The myth of American idealism: How U.S. foreign policy endangers the world*. Penguin Press.
- Clarke, S. (1993). *Marx's Theory of Crisis*. Palgrave Macmillan.
- Dal, Y. J. (2007). Reinterpretation of cultural imperialism: Emerging domestic market vs continuing US dominance. *Media, Culture & Society*, 29(5), 753–771 <https://doi.org/10.1177/0163443707080535>

- Dichter, E. (1960). *The strategy of desire*. Doubleday.
- Roser, T. (2024, 22. jul). Serbien wird zu Bergbaukolonie des Westens. *Die Presse*. <https://www.diepresse.com/18688646/serbien-wird-zu-bergbaukolonie-des-westens>
- Durand, O. (2022, 24. februar). An analysis of Putin's imperial ambitions and Ukraine's 300-year road to statehood. *University of Oxford*. <https://www.ox.ac.uk/news/features/analysis-putins-imperial-ambitions-and-ukraines-300-year-road-statehood>
- Durkheim, É. (1893). *The division of labor in society* (L. Coser, prev.). Free Press.
- Elkins, C. (2022). *Legacy of violence: A history of the British Empire*. Alfred A. Knopf.
- Encyclopaedia Britannica*. (2025, Februar 3). When did the Russia-Ukraine War begin? *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/question/When-did-the-Russia-Ukraine-War-begin>
- Erikson, E. H. (1993). *Childhood and society* (dop. izd.). W. W. Norton & Company.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E. L., & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. Other Press.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality, Volume 1: An introduction* (R. Hurley, prev.). Pantheon Books. (Originalno delo objavljeno 1976).
- Foucault, M. (2006). *History of madness* (J. Khalfa, Ed.; J. Murphy & J. Khalfa, prev.). Routledge. (Originalno delo objavljeno 1961).
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979* (G. Burchell, prev.). Palgrave Macmillan.
- Freud, S. (1923). The ego and the id. U J. Strachey (ed. i prev.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 1–66). The Hogarth Press.
- Freud, S. (1924). The dissolution of the Oedipus complex. U J. Strachey (ed. i prev.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 173–179). Hogarth Press.

- Freud, S. (1930). Civilization and its discontents. U J. Strachey (ed. i prev.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. 21, pp. 57–146). Hogarth Press.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Free Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. Nowell-Smith, ed. i prev.). International Publishers.
- Gramsci, A. (2007). *Prison notebooks: Volume 3* (J. A. Buttigieg, ed. i prev.). Columbia University Press.
- Green, A. (2001). *Life narcissism, death narcissism* (A. Weller, prev.). Free Association Books.
- Green, J. (2006). *Death in the Haymarket: A story of Chicago, the first labor movement, and the bombing that divided Gilded Age America*. Pantheon Books.
- Habermas, J. (1976). *Legitimation crisis*. Heinemann Educational Books.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (2013). *Policing the crisis: Mugging, the state, and law and order* (2. izd.). Palgrave Macmillan.
- Harvi, D. (2017). *Novi imperijalizam*. Knjižarsko-izdavačka zadruga Baraba.
- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hayek, F. A. (1960). *The constitution of liberty*. University of Chicago Press.
- Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
- Herman, S. (2022, 8. mart). Is Putin the new Hitler? *Voice of America*. <https://www.voanews.com/a/is-putin-the-new-hitler-/6476408.html>
- International Court of Justice. (2024, 26. januar). *Order on provisional measures in the case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip (South Africa v. Israel)*. International Court of Justice. Preuzeto 20. avgusta 2025. sa <https://www.icj-cij.org/node/203447>

- Jevremović, P. (1998). *Psihoanaliza i ontologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jevremović, P. (2000). *Lakan i psihoanaliza*. Plato.
- Jevremović, P. (2007). *Telo, fantazam, simbol*. Službeni Glasnik.
- Jevremović, P. (2014). *Biće/Rasutost*. Gramatik.
- Kernberg, O. F. (2000). *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson.
- Keynes, J. M. (2018). *The general theory of employment, interest, and money*. Palgrave Macmillan.
- Klein, M. (1975a). *Love, guilt and reparation and other works 1921–1945*. Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Klein, M. (1975b). A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. U M. Klein (ed.), *Love, guilt and reparation and other works 1921–1945* (pp. 262–289). Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis. (Originalno delo objavljeno 1935).
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. *The International Journal of Psychoanalysis*, 27, 99–110.
- Klein, M. (1957). *Envy and gratitude and other works 1946–1963*. Hogarth Press.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. International Universities Press.
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. International Universities Press.
- Kohut, H. (1984). *How does analysis cure?* University of Chicago Press.
- Kohut, H. (2018). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. University of Chicago Press.
- Kojève, A. (1980). *Introduction to the reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit* (A. Bloom, ed.; J. H. Nichols Jr., prev.). Cornell University Press. (Originalno delo objavljeno 1947).

- Lacan, J. (1988). *The seminar of Jacques Lacan, Book II: The ego in Freud's theory and in the technique of psychoanalysis (1954–1955)* (S. Tomaselli, prev.). Cambridge University Press. (Originalno delo objavljeno 1977).
- Lacan, J. (1991). *The seminar of Jacques Lacan, Book I: Freud's papers on technique* (J. Forrester, Trans.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1975).
- Lacan, J. (1993). *The psychoses: The seminar of Jacques Lacan, Book III (1955–1956)* (J.-A. Miller, ed.; R. Grigg, prev.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1981).
- Lacan, J. (1998a). *Encore: The seminar of Jacques Lacan, Book XX (1972–1973)* (B. Fink, prev.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1975).
- Lacan, J. (1998b). *The four fundamental concepts of psychoanalysis: The seminar of Jacques Lacan, Book XI (1964)* (J.-A. Miller, ed.; A. Sheridan, prev.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1964).
- Lacan, J. (2004). *Seminar X: Anxiety* (C. Gallagher, prev.). Norton & Company.
- Lacan, J. (2006a). *Écrits: The first complete edition in English* (B. Fink, prev.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1966).
- Lacan, J. (2006b). Aggressiveness in psychoanalysis (B. Fink, prev.). In *Écrits: The first complete edition in English* (pp. 82–101). (Originalno delo objavljeno 1959).
- Lacan, J. (2006c). On a question prior to any possible treatment of psychosis (B. Fink, prev.). U *Écrits: The first complete edition in English* (pp. 445–488). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1957).
- Lacan, J. (2006d). Subversion of the subject and the dialectic of desire in the Freudian unconscious (B. Fink, prev.). U *Écrits: The first complete edition in English* (pp. 671–702). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1960).
- Lacan, J. (2006e). The function and field of speech and language in psychoanalysis (B. Fink, prev.). U *Écrits: The first complete edition in English* (pp. 197–268). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1953)

- Lacan, J. (2006f). The mirror stage as formative of the I (B. Fink, prev.). U *Écrits: The first complete edition in English* (pp. 75-81). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1949).
- Lacan, J. (2007). *The other side of psychoanalysis: The seminar of Jacques Lacan, Book XVII (1969–1970)* (J.-A. Miller, ed.; R. Grigg, prev.). W. W. Norton & Company. (Originalno delo objavljeno 1991).
- Lacan, J. (2013). Lituraterre (D. Nobus, prev.). *Continental Philosophy Review*, 46(2), 327–334.
- Lacan, J. (2015). *Transference: The Seminar of Jacques Lacan, Book VIII* (B. Fink, prev.; J.-A. Miller, ed.). Polity Press. (Originalno delo objavljeno 2001).
- Lacan, J. (2016). *The Sinthome: The Seminar of Jacques Lacan, Book XXIII* (A. R. Price, prev.; J.-A. Miller, ed.). Polity Press. (Originalno delo objavljeno 2005)
- Lacan, J. (2017). *Formations of the unconscious: The seminar of Jacques Lacan, Book V (1957–1958)* (R. Grigg, prev.). Polity Press. (Originalno delo objavljeno 1998).
- Lacan, J. (2020). *The seminar of Jacques Lacan: Book IV: The object relation (1956–1957)* (J.-A. Miller, Ed., A. R. Price, prev.). Polity Press. (Originalno delo objavljeno 1994).
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1973). *The language of psycho-analysis* (D. Nicholson-Smith, prev.). London: Hogarth Press.
- Madra, Y. M., & Adaman, F. (2014). Neoliberal Reason and Its Forms: De-Politicisation Through Economisation. *Antipode*, 46(3), 691–717.
- Marks, K. (1978). Otudeni rad. U *Rani radovi* (pp. 244–258). Naprijed. (Originalno delo objavljeno 1844).
- Miller, J.-A. (2008). Ordinary psychosis revisited. *Psychoanalytical Notebooks*, (19), 139–168.
- Močnik, R. (2003). *3 teorije: institucija, nacija, država* (B. Dimitrijević, prev.). Beograd: Centar za savremenu umetnost.
- Močnik, R. (2021). Contemporaneity in art begins in 1917. *Rab-Rab: Journal of Political and Formal Inquiries in Art*, (6), 86–115.

- Močnik, R. (2022, April 26). *Znanost in naravni jezik*. Založba /*cf. Blog. <https://blog.zalozbacf.si/sl/blog/znanost-naravni-jezik>
- Norberg, J. (2023). *The capitalist manifesto: Why the global free market will save the world*. Atlantic Books.
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Parker, I. (2007). *Revolution in psychology: Alienation to emancipation*. Pluto Press.
- Radio Slobodna Evropa. (2022, 7. januar). *SAD i NATO isključuju zaustavljanje širenja, odbijaju ruske zahtjeve*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusija-nato-eu-ukrajina/31644303.html>
- Redmond, J. (2014). *Ordinary psychosis and the body: A contemporary Lacanian approach*. Palgrave Macmillan.
- Ricoeur, P. (1984). *Time and narrative (Vol. 1)* (K. McLaughlin & D. Pellauer, prev.). University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. (1988). *Time and narrative (Vol. 3)* (K. Blamey & D. Pellauer, prev.). University of Chicago Press.
- Rose, N. (2018). *Our psychiatric future: The politics of mental health*. Cambridge: Polity Press.
- Said, E. W. (1993). *Culture and Imperialism*. London: Random House.
- Sofokle. (1964). *Car Edip; Antigona*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. (Originalno delo objavljeno oko 441 pne)
- Strain, M. R. (2020). *The American dream is not dead: (But populism could kill it)*. Templeton Press.
- Szasz, T. S. (1961). *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct*. Harper & Row.
- Vulević, G. (2016). *Razvojna psihopatologija*. Akademski knjiga.
- Vulević, G. (2021). *Psihoanaliza: jezik i tumačenje*. Akademski knjiga.

- Walker, N. (2025, February 21). *Conflict in Ukraine: A timeline (current conflict, 2022–present)*. House of Commons Library. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9847/>
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Duke University Press.
- Winnicott, D. W. (1960). *Ego distortion in terms of true and false self*. In *The Maturation Processes and the Facilitating Environment* (pp. 140-152).
- Winnicott, D. W. (1964). *The child, the family, and the outside world*. Penguin Books.
- Žižek, S. (2010). *Living in the end times*. Verso.

Biografija

Sonja Janičić rođena je 1994. godine u Beogradu gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Osnovne akademske studije psihologije je upisala 2013. godine kao redovan student na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a završila 2017. sa prosečnom ocenom 9,70 na kliničkom modulu. Master akademske studije je iste godine upisala na kliničkom modulu Odeljenja za psihologiju na istoimenom fakultetu i završila ih 2019. godine, sa prosečnom ocenom 10. Upisala je doktorske akademske studije 2020. godine. U decembru 2020. godine je odabrana u zvanje istraživač-pripravnik, a u septembru 2023. godine u zvanje istraživač-saradnik. Od marta 2021. zaposlena je na Odeljenju za psihologiju, UBFZF. Njen dosadašnji naučno-istraživački rad ogleda se u objavljivanju jedanaest bibliografskih jedinica. U kolaboraciji je objavila jedan naučnoistraživački rad u vodećem međunarodnom časopisu, dva naučnoistraživačka rada u časopisu međunarodnog značaja, rad u vodećem nacionalnom časopisu i sedam saopštenja na međunarodnim i nacionalnim naučnim konferencijama. Od početka školske 2022. godine do 2025. godine na Odeljenju za psihologiju UBFZF, bila je angažovana kao saradnica u nastavi na predmetima Razvojna psihopatologija, Psihopatologija dece i mladih I i II, Psihopatologija grupnih procesa i Psihologija religije. Realizovala je dva istraživanja u okviru projekta *Čovek i društvo u vreme krize* (UBFZF). Bila je članica organizacionog odbora međunarodne naučne konferencije *ISTP (International Society for Theoretical Psychology)* 2024. Višegodišnje kliničko iskustvo sticala je pružajući psihološku podršku žrtvama trgovine ljudima, kao i na klinici za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“ u Beogradu. Bila je članica savetovaništa za studente Modula za kliničku psihologiju, UBFZF.

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторке: **Соња Јаничић**

Број индекса: **4П20/12**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СУБЈЕКАТ НЕОЛИБЕРАЛНОГ ДОБА: ПСИХОДИНАМИКА И ПСИХОПАТОЛОГИЈА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

У Београду, 25.08.2025.

Потпис ауторке

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме ауторке: **Соња Јаничић**

Број индекса: **4П20/12**

Студијски програм: **Психологија**

Наслов рада: **Субјекат неолибералног доба: психодинамика и психопатологија**

Ментор: **др Петар Јевремовић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 25.08.2025.

Потпис ауторке

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Субјекат неолибералног доба: психодинамика и психопатологија

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

У Београду, 25.08.2025.

Потпис ауторке

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.